

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

ЗБОРНИК РАДОВА
ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА
КЊ. 11

БЕОГРАД 1981.

ЗБОРНИК РАДОВА
ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА
КЊ. 11

INSTITUT ETHNOGRAPHIQUE
DE L'ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

RECUEIL DES TRAVAUX
DE L'INSTITUT ETHNOGRAPHIQUE
TOME 11.

Rédacteur
Prof. dr PETAR VLAHOVIĆ

Comité de rédaction

Dr VIDOSAVA STOJANCEVIĆ, Dr MILJANA RADOVANOVIĆ, Dr MILKA
JOVANOVIĆ, Dr DESANKA NIKOLIĆ, Dr PETAR VLAHOVIĆ, Mr LASTA
ĐAPOVIĆ, DUŠAN DRLJAČA (secrétaire)

Accepté à la séance du Conseil scientifique de l'Institut le 15. XII 1980.

BEOGRAD
1981.

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

ЗБОРНИК РАДОВА
ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА
КЊ. 11

Уредник
Проф. др ПЕТАР ВЛАХОВИЋ

Редакциони одбор
Др ВИДОСАВА СТОЈАНЧЕВИЋ, Др МИЉАНА РАДОВАНОВИЋ, Др МИЛКА
ЈОВАНОВИЋ, Др ДЕСАНКА НИКОЛИЋ, Др ПЕТАР ВЛАХОВИЋ, Мр ЛАСТА
БАПОВИЋ, ДУШАН ДРЉАЧА (секретар)

Примљено на седници Научног већа Института 15. децембра 1980.

БЕОГРАД
1981.

Лектор: Лепосава Жүнић

Превод текстова на страни језик: Андријана Гојковић

*Издаје: Етнографски институт
Српске академије наука и уметности*

Тираж: 1000 примерака

Штампа: „Просвета” Пожаревац, Драже Марковића 25

*Штампано уз учешће финансијских средстава Републичке
заједнице науке Србије*

САДРЖАЈ

Петар Влаховић, <i>Уз живот и дело академика Атанасија Урошевића</i>	IX
Вукоман Шалипуровић, <i>Неколико података о кнезовима у пријепољском и пљеваљском кандилуку од 1677. до 1759. године</i>	1
Борђе Р. Симоновић, <i>Проблем убијације рудника сребра и седишта нахије Железника (крај XV и прва половина XVI века)</i>	47
Милена Спасовски, <i>Демографске одлике становништва Лужнице у овом веку</i>	57
Вујадин Рудић, <i>Демографске карактеристике становништва Раче</i>	101
Душан Дрљача, <i>Етнoлошка грађа о становништву Брзе Паланке у последњих сто година</i>	117
Миљана Радовановић, <i>Депопулација и просторно-демографске промене брдско-планинског дела општине Књажевац</i>	129

TABLE DES MATIÈRES

Petar Vlahović, <i>L'oeuvre scientifique de l'académicien Atanasije Urošević</i>	IX
Vukoman Šalipurović, <i>Quelques donnés sur les princes des vilayets de Prijepolje et de Pljevlja de 1677—1759</i>	1
Đorđe Simonović, <i>Le problème de l'ubiquité de la mine d'argent et du centre du district de Železnik</i>	47
Milena Spasovski, <i>Caractéristiques démographiques de la population de Lužnica dans notre siècle</i>	57
Vujadin Rudić, <i>Caractéristiques démographiques de la population de Rača</i>	101
Dušan Drljača, <i>Les études ethnologiques de la population de Brza Palanka dans les derniers cent ans</i>	117
Miljana Radovanović, <i>Dépeuplement et changement spatiogéographiques et démographiques dans la partie montagneuse de la commune de Knjaževac</i>	129

ПОСВЕЂЕНО ОСАМДЕСЕТОГОДИШЊИЦИ ЖИВОТА,
И ПЕДЕСЕТПЕТОГОДИШЊИЦИ НАУЧНОГ РАДА АКАДЕМИКА
АТАНАСИЈА УРОШЕВИЋА, ПРОФЕСОРА УНИВЕРЗИТЕТА
У СКОПЈУ

*Dédié á la célébration du 80-e anniversaire de la vie
et 55-e anniversaire de l'activité scientifique
de l'académicien Atanasije Urošević, professeur
de l'Université á Skopje*

Академик Атанасије Урошевић

Петар ВЛАХОВИЋ

УЗ ЖИВОТ И ДЕЛО АКАДЕМИКА АТАНАСИЈА УРОШЕВИЋА

Име А. Урошевића није непознато у нашој науци. Још 1929. године ушло је оно у науку и остало њен саставни део кроз монографије области и градова, студије о појединим градским насељима, расправе из економске географије, геоморфологије, етнологије, историјске географије и етничке историје становништва Балканског полуострва. Уз запажен лични истраживачко-научни рад који је крунисан чланством у Српском географском друштву, Српској академији наука и уметности, Македонској академији наука и уметности и многим другим стручним и научним установама, А. Урошевић се истакао и као васпитач научног подмлатка и као организатор научног рада на Универзитету у Београду, Универзитету у Скопљу и Универзитету у Приштини. У периоду од 1971. до 1973. године руководио је као директор радом Етнографског института САНУ а од његовог оснивања (1947.) остао је његов врстан сарадник. Због тога ЕИ САНУ има част да овај Зборник радова као срдечно уздарје и дубоку захвалност посвети професору др Атанасију Урошевићу, редовном члану САНУ.

I Основни биографски подаци

Академик А. Урошевић је рођен 14. октобра 1898. године у Гњилану, у занатлијској породици.

Српску основну школу завршио је у Гњилану, а два разреда турске гимназије у Приштини, куда га је, на тражење нове младотурске власти, послала гњиланска црквено-школска општина. Школовање је продужио по балканским и првом светском рату, у скопској гимназији. У Скопљу је 1926. завршио географско-етнолошку групу предмета на ондашњем Филозофском факултету. Као студент завршне године студија био је и неуказни асистент поменутог Факултета.

По одслуженом војном року (1927.) изабран је у Скопљу за указаног асистента Филозофског факултета. У Скопљу је за доцента биран и постављен 1939. године.

Други светски рат А. Урошевић је провео у немачком заробљеништву. У лето 1943. године, у логору Хамелбург јавно се определио за народноослободилачки покрет. Због отворене пропаганде ослободилачког покрета, и због иступања против врбовања добровољаца за борбу против комуниста у зем-

љи (када су за то у логор дошла три официра ондашње Недићеве војске), Урошевић је 3. октобра 1944. године, заједно са још око 300 комуниста и других родољуба, с ланцима на рукама у фургонима пребачен у казниени логор Баркенбриге. Услед приближавања Совјетске армије заробљеници су из логора пуних 30 дана померани по Померанији до логора Алексисдорф. Одатле су, после двадесетак дана, поново у покрету према истоку, испред напредовања трупа западних савезника. Ослобођени су 10 априла 1945. године у међународном логору Фалингбостел.

По повратку из заробљеништва А. Урошевића је прихватио Београдски универзитет. Године 1946. изабран је за ванредног професора ондашњег Филозофског факултета у Београду. Крајем 1946. прешао је на новоосновани Филозофски факултет у Скопље, на коме је 1950. постао редовни професор. Пензионисан је на Универзитету у Скопљу 1964. године. Међутим, овим се не исцрпљује наставна делатност проф. А. Урошевића. По пензионисању 1964. године организовао је наставу географије на тада новооснованом Филозофском факултету у Приштини, где је остао све до 1968. године. Од 1971. до 1973. обављао је функцију, као што је речено, директора ЕИ САНУ.

Урошевићеве организаторске, педагошке и стручно научне способности потврдиле су се у Географском заводу Филозофског, односно касније Природно математичког факултета у Скопљу. Као шеф катедре за географију од 1946. до пензионисања 1964. водио је наставни и научни рад у оквиру Географског завода. Шеф катедре за географију и организатор научног рада у тој области био је и на Универзитету у Приштини од 1964. до 1968. године када се посветио даљем научном раду у Одељењу друштвених наука Српске академије наука и уметности. Учествовао је и учествује још од 1936. на многим стручним и научним скуповима у земљи и иностранству.

А. Урошевић се истакао и у оснивању и организовању Географског друштва Македоније, чији је био дугогодишњи председник. Запажен је његов рад и у руковођењу Савезом географских друштава Југославије. Један од запажених подухвата на том послу била је, без сумње, Урошевићева успешна организација Другог конгреса географа Југославије који је одржан у Скопљу и Охриду 1951. године са екскурзијама по западној Македонији.

За свој наставни, стручни и научни рад А. Урошевић је добио низ јавних признања. Српско географско друштво изабрало га је за дописног члана 1948. године. Географско друштво Македоније доделило му је 1964. звање почасног председника. Српска академија наука и уметности изабрала га је 1963. за дописног а 1978. за свог редовног члана. Још 1958. одликован је Орденом рада са златним венцем, а 1964. доде-

љен му је и Орден братства и јединства са златним венцем. Године 1972. Српско географско друштво одликовало је проф. Урошевића за допринос науци Медаљом „Јован Цвијић“. Просветно-културно веће Собрања СР Македоније актом бр. 44-1206/72 одало му је признање за успешну обраду грађе из географије са територије СРМ, као и за редактирање грађе из геологије и етнологије у „Енциклопедији Југославије“.

Овде су само неки важнији моменти из живота и плодног стваралаштва академика А. Урошевића који је за собом већ оставио дугу листу радова који чине крупан прилог нашој науци и обавезују да се проучавање наше земље и њеног становништва настави сличним истраживачким методама.

II Уз Урошевићево научно дело

Макар и летимичан поглед на библиографију радова А. Урошевића, која је у прилогу дата, показује да он обрађује географске, антропогеографске, етнолошке, фолклорне и друге проблеме који зналачки расветљавају нека питања етничке историје наше земље и Балканског полуострва. Највећи допринос науци представља Урошевићева научно-истраживачка делатност у којој се обрађују поједине антропогеографске области, градска насеља, порекло становништва, етничка историја, топономастика и нека културно-историјска питања. „Из тако опсежног научног интереса географије и сродних наука, из дугогодишњег активног рада“ — како с правом наглашава др М. Костић у Гласнику Српског географског друштва (књ. LI, св. 2, Бгд. 1971.), „проистекла је обимна библиографија научних, научно-популарних и стручних радова (уџбеника)“ професора Урошевића. Из библиографије се види да је академик Урошевић до сада објавио око стотину важнијих библиографских јединица. Овде се не убрја рад на енциклопедијском лексикону „Свезнање“ у предратном, и рад на Енциклопедији Југославије у поратном периоду. У „Свезнању“ је обрадио све географске одреднице Југославије и балканских земаља, а у Енциклопедији Југославије (прво издање) око 150 географских одредница са територије СР Македоније.

Следећи и развијајући Цвијићеву научну методу, А. Урошевић је комплексно проучио антропогеографске целине: Горњу Мораву, Изморник, Сиринић, Новобрдску Криву Реку и Косово. Лаб је, надајмо се, на путу да се прикључи напред поменутих расправама. Поред тога, А. Урошевић је комплексно проучио многе вароши и варошице у централним деловима и на југу наше земље. Монографије такве врсте, мањег или већег обима, али у сваком случају упутне и документовано обрађене, односе се, на: Ѓњилане, Качаник, Јањево, Урошевац, Вучитрн, Врњачку Бању, Куманово, Приштину, Охрид, Косовску (данас Титову) Митровицу и Липљан. Тиме је некадашња Цви-

јићева замисао о проучавању „варошица патријархалног режима“ знатно проширена тако да се из ових проучавања могу сагледати многи за науку значајни проблеми из развоја тзв. „балканске чаршије“ и њеног становништва.

О напред поменутих, као и многим другим радовима изречене су озбиљне научне оцене и истакнуто је њихово место у науци. Због тога ће овде бити речи само о неким проблемима које је у њима покретао, обрађивао и решавао професор Урошевић.

Расправа *Горња Морава и Изморник* (1935.) представља комплексну антропогеографску студију, која се као и друге његове расправе сличне врсте (Сирињих, Новобрдска Крива Река, Косово) одликују, како с правом закључује др М. Костић, „изванредном концизношћу, прецизношћу теренских запажања, поузданошћу коришћених извора и литературе и тачношћу научних закључака“. Међу осталим проблемима А. Урошевић је у овом раду проучио до детаља етничку историју и етничке процесе ове области, који имају и шири значај. Анализирани су етнички и међуетнички односи у српском средњем веку, турском периоду и савременом раздобљу, као и многе друштвене појаве које су настајале или биле од значаја за одговарајућу епоху. Један од проблема такве врсте јесте „чивчиство“ као категорија друштвених односа у турском феудалном систему. Суптилним анализама конкретних примера приказан је процес исламизације Арбанаса који се овде јављају тек од краја 17. века. Преко исламизације одвијало се и арбанашење не само Срба старинаца и досељеника, већ и других етничких заједница, посебно Цигана и другог затеченог становништва. Уз међусобне утицаје до којих долази у језику, ношњи и другом, Урошевић је обрадио друштвену и породичну организацију, телесне одлике, гостопримство, национална осећања, крвну освету и многа друга питања од локалног и ширег значаја.

Обрађујући биолошке и друге процесе у *Новобрдској Кривој Реци* Урошевић је утврдио етничку структуру која носи обележја прво грчког, а затим српског етноса, са којим се мешају у каснијим раздобљима Власи, Саси, Турци, Цигани (данас Роми), Албанци и Черкези (од 1860). Поред осталог Урошевић је и овде, у осталом као и у другим расправама монографског карактера, подробно обрадио односе на релацији: породица — род — фамилија — братство — племе (односно фис). У тим оквирима Урошевић је објаснио узроке забране фисне и сеоске ендогамије, као и неке друге етничке карактеристике које су се стварале кроз етничке односе и историјска збивања која су текла у простору и времену.

О Урошевићевој монографији *Косово* (1965.) с правом су изречене веома похвалне оцене у нашој и широј научној јав-

ности (Видети, између осталог, Гласник САНУ, књ. XI, св. 2; М. Костић, др Атанасије Урошевић, Гласник Српског географског друштва, књ. LI, св. 2, Б. 1971, 10 и тамо наведена литература). Лист „Борба“ од 21. новембра 1965. године донео је оцену у којој се, како је нагласио и М. Костић, посебно истиче да је: „Урошевић у овој својој студији показао изванредан смисао за посао којим се бави и пуну научну озбиљност у приступу обради теме“. До сличног закључка, рецензирајући ову студију, дошли су својевремено и чланови САНУ Б. Дробњаковић и М. Лутовац, истакавши да је Урошевић подробно обрадио етничку историју и етничке процесе. Поред осталог они пишу: „Указујући на остатке романизованог становништва које се помиње на Косову, проф. Урошевић је подвучао чињеницу да су у средњем веку главну масу становништва на Косову чинили Срби, а отварање рудника изазвало је појаву Саса и њихових насеља. Турци се после битке 1389. насељавају по градовима, а Цигана је било и пре турског освајања Србије. На једној турској карти о структури становништва на Балканском полуострву у 16. веку види се да је сеоски живаљ на Косову у потпуности био хришћански. Арбанаса и муслиманске и хришћанске вере на Косову није било ни тада ни доцније у 17. веку“ (Видети: Гласник САНУ, књ. XI, св. 2; М. Костић, Гласник Српског географског друштва, књ. LI, св. 2, стр. 10). Следећи документа Урошевић је обрадио, не само порекло становништва, већ је истакао у светлу историјских чинилаца, међусобне утицаје, прожимања различитих етничких група и неке особине становништва до којих је дошло у оваквим прожимањима. Уз порекло, састав, кретања, број и односе различитих етничких група проучене су и многе њихове етничке одреднице, које до детаља разјашњавају у историјско-друштвеном ходу условљеност савремене етничке структуре Косова као антропогеографске целине.

Студија *Топоними Косова* (1975.), како сам писац наглашава, „не потичу са целе територије САП Косово, већ само са њене источне половине: из Косовске Котлине, Лаба, Сиринића и Косовског Поморавља“... „Обрада топонима је историјско-географска. За помене села навођени су извори, а етничке промене у њима дате су по резултатима мојих испитивања“ — наглашава Урошевић и наводи своје студије о Горњој Морави, Изморнику, Шарпланинској Жупи Сиринић, Новобрдској Кривој Реци и Косову. Урошевић је, радећи комплексном методом у складну целину довео, гдегод се то могло, историјске изворе и убицирао географски простор. На тај начин дао је веома крупан прилог не само топономастици („јер поред имена насеља“... „су обухваћени и називи делова сеоских поља, шума, извора, речица и потока“... „називи области па и предела у областима у источном делу Покрајине“), већ кроз ис-

торијске изворе и другу грађу допринос етничкој историји овог подручја.

Сличног методског прилаза и научне акрибије су и неки други Урошевићеви радови који се односе на топономастику. У раду *Из топономастике Косовских предела* (1969.) наведена су насеља (Дабишевце, Бүришевце, Драголиспе, Нишино Коло, Хајкобила, Никодим, Бенчук и друга), која своја имена носе још из средњег века. Ова имена, како утврђује Урошевић историјским документима, „настала су по именима неких личности или по презименима неких родова за које из писаних споменика знамо да су живели баш у суседству тих садашњих насеља“. У раду *Неколико топонима са Косова* (1971.) Урошевић наглашава да су нека имена насеља у средњем веку настала по одређеним занимањима (Лукаре, Штитаре, Клобукаре, Преопце), друга указују на раније етничко стање, а нека на имена и родове неких њихових ранијих поседника или оснивача. Све је то, разуме се снабдевено одговарајућим изворима и литературом. Сличан предходним по методу је и рад *Неки детаљи из прошлости Косова (по топонимима)* (1979.) који указује на боравак Саса, Дубровчана, Кумана, Влаха и уз то објашњава положај Врхлаба, једног од српских средњовековних двораца (XIII и XIV век) који се налазио у горњем току реке Лаба. Рад *Имена неких средњовековних личности и родова са Косова и Македоније у њиховим садашњим топонимима* (1980.) односи се углавном на објашњење имена насеља и власника радионица или топионица руде које су се у њима налазиле. Такви топоними потичу из околине Новог Брда, Приштине и Кратово — Штип у Македонији.

Урошевић је многим питањима историјско, етнолошко, географског значаја и у такозваним „мањим чланцима“ дао значајан допринос за боље познавање етничке историје и етничких односа у историјској ретроспективи. Као пример у том погледу може се поменути расправа *Становништво Балканског полуострва у првој половини XVI века* (1962.) или кратко саопштење *О појави новог народа на Балканском полуострву* (1977.) у коме је реч о Македословенима и Македонцима које су као посебан народ, на основу народног осећања, третирали и врло поверљиви аустро-угарски извори.

Радови А. Урошевића обухватају читав комплекс и специфичних етнолошких проблема и појава. Расправља веома успешно о етничким групама (Читаци, Галипољски Срби, Помаци) двоверству код Арбанаса, племенским особинама Арбанаса и преношењу племенских имена на друго становништво, остацима ропства међу Черкезима, животу католика Јањева, Новог Брда, Легнице и Трепче, па и о народној песми (и не само њој) „Дем Ахмети“ из доба првог српског устанка.

III *Порука Урошевићевог научног дела*

Као што се види из предходног, макар и летимичног осврта на Урошевићево научно дело, може се без тешкоћа закључити да је оно крупан допринос нашој и општој науци. У њему су обухваћени многи проблеми из антропогеографије, етничке историје и других географских историјских и њима сродних дисциплина. У науци су о томе дате високе оцене. К. Халими је, на пример, у приказу Урошевићеве *Новобрдске Криве Реке*, у Гласнику Музеја Косова и Метохије (књ. 1, Приштина 1956, стр. 458), упоредо са књигом *Горња Морава и Изморник* истакао следеће: „Још одмах нам ваља рећи да је Урошевић један од најбољих познавалаца насеља и порекла становништва Косовско-Метохијске области, коју он већ деценијама са великим успехом проучава. Из те области имали смо већ његову одличну студију о Горњој Морави и Изморнику, а сада се ево појављује ова његова веома значајна и солидно урађена расправа о Кривој Реци“ — каже Халими, који је и сам родом из Горње Мораве (село Церница). М. Радовановић у чланку *Питање топонимије у Српском етнографском зборнику* (Гласник ЕИ САНУ, књ. XXVII, Бгд. 1978, с. 67), констатовала је следеће: „У наше време је у Српском етнографском зборнику објављена књига *Топоними Косова*, која је добар пример историјско географске и историјско етнографске обраде топонима приликом антропогеографских истраживања“ са источне половине Косова (Горња Морава и Изморник, Новобрдска Крива Река, Сиринић, Лаб, Косово). „У коментарима су уз сваки топоним дати подаци о старости насеља (уз коришћење података из писаних споменика), о културноисторијским споменицима и привреди у прошлости, о патронимици итд. На тај начин Урошевић је историјскогеографском обрадом топонима Косова дочарао слику географских, етничких и етнографских промена од средњег века до данас“ — закључује М. Радовановић.

И ове оцене, о којима је напред реч, а оне нису једине, само потврђују чињеницу да се до појаве Урошевићевих радова о Горњој Морави, Изморнику, Новобрдској Кривој Реци, Шарпланинској Жупи Сиринић и Косову, врло мало знало о току етничких процеса и промена у Косовско-Метохијским областима. Овим су сазнања продубљена и проширена тако да Косово у том погледу спада у најиспитаније области наше земље. По садржини и слици коју пружају радови академика А. Урошевића, виде се, заправо, јасно и етнички процеси и етничке промене које су се под сличним условима вршиле и у другим областима данашње САП Косово.

Све што је академик Урошевић радио и обрадио, радио је смирено, документовано, „по добро очуваној традицији и писаним изворима“, „и то непристрасно и без епског заноса“ — на-

гласио је својевремено М. Лутовац. У овој непристрасности, објективности, прецизности теренских снимања, поузданости коришћења извора и других помоћних научних средстава, тачности, и трајности научних закључака до којих је дошао, треба тражити поруку и поуку Урошевићевог животног искуства и његовог научног рада. Због тога му наука дугује захвалност, а Етнографски институт се поноси што је имао таквог руководиоца и што и даље има у професору Урошевићу веома вредног сарадника, чије научно искуство подстиче на нове подухвате и научна прегнућа.

L'OEUVRE SCIENTIFIQUE DE L'ACADÉMICIEN ATANASIJE UROŠEVIĆ

Petar Vlahović

On peut sans réserve dire que l'oeuvre scientifique de l'académicien A. Urošević est une grande contribution à la science yougoslave et universelle. Son intérêt concerne de nombreux problèmes anthropo-géographiques, historiques, ethniques, ainsi que ceux des autres domaines géographiques et historiques. La science a déjà donné son jugement positif de son oeuvre. En donnant son opinion sur le livre de A. Urošević »Novobrdaska Kriva Reka«, publiée ensemble avec l'opinion sur le livre »Gornja Morava i Izmornik« dans le Glasnik Muzeja Kosova i Metohije, tome 1, Priština 1956, p. 458, K. Halimi avait souligné les points suivants: »Il faut tout de suite dire que Urošević est un des meilleurs connaisseurs des lieux et de l'origine de la population de la région de Kosovo-Metohija, qu'il avait étudiés avec succès pendant de longues années. Il avait déjà publié une très bonne étude sur la Gornja Morava et Izmornik, et maintenant voici une très bonne et importante étude de Kriva Reka«. Ce sont les mots de K. Halimi qui est d'origine de Gornja Morava (village de Cernica). M. Radovanović, dans son article sur »Le problème de toponymie dans le Srpski etnografski zbornik« (Glasnik EI SANU, t. XXII, Beograd, 1978, p. 67), avait constaté comme suit: »Dans nos jours on a publié dans le »Srpski etnografski zbornik« le livre »Toponimi Kosova«, qui peut servir comme un bon exemple d'un bon traitement historique-géographique et historique-ethnographique de la toponymie pendant les recherches anthropo-géographiques, qui avaient eu lieu dans la région de Kosovo (Gornja Morava et Izmornik, Novobrdaska Kriva Reka, Sirinić, Lab, Kosovo). Les commentaires de chaque nom comprennent les données sur l'ancienneté des habitats (sur la base des documents écrits), les monuments culturels et historiques, l'économie dans le passé, les patronymes. Alors, c'est par un traitement historique et géographique de la toponymie de Kosovo que Urošević avait réussi à faire un tableau de changements géographiques, ethniques et ethnographiques depuis le Moyen Age jusqu'à nos jours.«

Sur la base de ces opinions on peut conclure que jusqu'à l'apparition des oeuvres de Urošević on n'avait pas beaucoup connu les processus et transformations ethniques dans les régions de Gornja Morava, Izmornik, Novobrdaska Kriva Reka, Šarplaninska Župa, Sirinić et Kosovo. Etant très détaillées, ce sont les meilleurs études de Kosovo qui est devenue, de cette manière, une des régions le mieux étudiée.

Sur la base des oeuvres de l'académicien Urošević, on peut aussi faire une idée des processus et changements ethniques qui avaient eu lieu dans les autres parties de la région de Kosovo, qui étaient dans les conditions similaires.

Toute oeuvre de l'académicien Urošević est bien documentée et basée sur »la tradition conservée et documents écrits« et »sans préjudices et verve épique« — comme l'avait jadis constaté M. Lutovac.

C'est dans ces études sans préjudices, objectives, précises, détaillées, documentées, exactes et sincères que gisent les résultats scientifiques de A. Urošević. Voilà, c'est pour cette raison qu'on doit être lui reconnaissant. L'Institut Ethnographique est fier d'avoir eu un tel directeur et d'avoir encore un très actif collaborateur en la personne de l'académicien A. Urošević, dont l'expérience scientifique donne l'impulsion et stimule de nouvelles actions scientifiques.

СПИСАК РАДОВА Др АТАНАСИЈА УРОШЕВИЋА, редовног професора
универзитета и редовног члана САНУ

АНТРОПОГЕОГРАФСКЕ МОНОГРАФИЈЕ ОБЛАСТИ

Горња Морава и Изморник. Српски Етнографски зборник, књ. LI, Београд 1935, с. 1—242 + 575—618 (регистар).

Шарпланинска жупа Сиринић. Годишен зборник на филозофскиот факултет во Скопје 1948, с. 115—176.

Новобрдска Крива Река, Српски етнографски зборник, књ. LX, Београд 1950, с. 1—176.

Косово. Српски етнографски зборник, LXXVIII, Београд, 1965, с. 1—387.

Топоними Косова. Српски етнографски зборник, LXXXIX, Београд 1975, с. 1—164.

ГЕОГРАФСКЕ МОНОГРАФИЈЕ ГРАДСКИХ НАСЕЉА

Гњилане. Гласник Географског друштва, св. XVII, Београд, 1931, с. 38—51.

Качаник. Гласник Скопског научног друштва, књ. XI, Скопје 1932, с. 183—190.

Јањево. Гласник Скопског научног друштва, књ. XIV, Скопје 1935, с. 187—200.

Урошевац. Гласник Скопског научног друштва, књ. XV, Скопје 1936, с. 265—272.

Вучитрн. Гласник Скопског научног друштва, књ. XIX, Скопје 1938, с. 215—230.

Врњачка Бања, Скопје 1938, с. 1—62.

Куманово. Годишен зборник на Филозофскиот факултет во Скопје, Природно-математички оддел, књ. II, Скопје 1949, с. 1—44.

Приштина. Зборник радова Етнографског института САН, књ. II, Београд 1951, с. 1—35.

Охрид. Посебни изданија на Филозофскиот факултет — Природно-математички оддел, књ. II, Скопје 1949, с. 1—44.

Косовска Мигровица. Гласник Етнографског института САН, књ. II—III, Београд 1957, с. 187—211.

Липљан. Гласник Етнографског института САН, књ. II—III, Београд 1957, с. 336—347.

РАДОВИ ИЗ ЕКОНОМСКЕ ГЕОГРАФИЈЕ

Трговина Јужне Србије до краја XVIII века. Споменница 25-годишњице ослобођења Јужне Србије, Скопје, 1937., с. 669—674.

Аграрна реформа и насељавање. Споменница 25-годишњице ослобођења Јужне Србије. Скопје 1937, с. 819—833.

РАДОВИ ИЗ ГЕОМОРФОЛОГИЈЕ

Бифуркација Неродимке, Извештај о раду IV конгреса географа Југославије 1955. Београд 1956, с. 63—71.

РАДОВИ ИЗ ЕТНОЛОГИЈЕ

Читаџи. Гласник Скопског научног друштва, књ. V, Скопје, 1929, с. 319—320.

Тука и Манџука, објашњење речи, Јужни преглед. Скопље 1929, с. 126—130.

Двоверство меѓу Арбанасима. Сборник на IV конгрес на славјанските географи и етнографи в Софија. Софија 1938, с. 332—340.

Један нов пример двоверства. Етнологија, Скопље 1940, с. 53—55.

О племенским особинама Арбанаса на Косову и преношењу племенских имена на друго становништво. Годишњак Балканолошког института, књ. II, Сарајево 1961, с. 199—203.

Нешто из меѓусобних односа и утицаја етничких група у Косовској котлини у прошлости. Споменница у част новоизабраних чланова Српске академије наука и уметности. Београд 1964, с. 235—242.

О Галипољским Србима. Гласник Етнографског института Српске академије наука и уметности, књ. XVI—XVIII. Београд 1971, с. 87—91.

Једно објашњење назива Помак. Гласник Етнографског института Српске академије наука и уметности, књ. XVI—XVIII, Београд 1971, с. 121—123.

Развој и рад Етнографског института САНУ, (1947—1972) Гласник Етнографског института XXI, Б 1973, с. 5—12.

Трагови робовласничког система код Черкеза на Косову. Гласник Етнографског института XXI 1973, с. 111—117.

Трагови племенских организација код Арбанаса на Косову. »*Valcanica*«, 2 књ. VII, Б. 1976, с. 323—327.

О појави новог народа на Балканском полуострву. Симпозијум АСНОМ. Остварување на идеите за создавање на македонската држава. Скопје (МАНУ) 1977, с. 611—612.

РАДОВИ ИЗ ИСТОРИЈЕ ГЕОГРАФИЈЕ И ИСТОРИЈСКЕ ЕТНОЛОГИЈЕ

Остаци ропства меѓу Черкезима на Косову. Гласник Српског научног друштва, књ. XV—XVI, Скопље 1936, с. 337—338.

Путовање Влатка Косаче из Цариграда у Дубровник у 16. веку. Гласник Географског друштва, св. XXII, Београд 1936, с. 86—89.

О Манастиру Убоицу. Хришћанско дело, год. III, св. 2, Скопље 1937, с. 1—8.

О ишчезлом селу Куманову на Косову. Гласник Музеја Косова и Метохије, I, Приштина 1956, с. 225—228.

Из живота католичких грађана Јањева, Летнице, Новог Брда и Трпче. Гласник Музеја Косова и Метохије, I, Приштина 1956, с. 239—243.

Една карта на Македонија од XVII века. Географски разгледи, кн. I, Скопје 1962, с. 5—9.

Стара Црногорско-Херцеговачка досељеничка струја на Косову. V конгрес географа ФНРЈ. Цетиње 1959, с. 181—186.

Становништво Балканског полуострва у првој половини XVI века. Зборник радова Етнографског института Српске академије наука и уметности, књ. 4, Београд 1962, с. 129—136.

Ситуациони план Скопља са краја XIX века. Прилози IV/2. Одделение на општествените науки МАНУ. Скопје 1975, с. 23—30.

Први турски спахиџи на Косову. Глас САНУ, Одељење друштвених наука књ. 20, Б. 1978, с. 231—235.

МАЊИ ГЕОГРАФСКИ И ЕТНОГРАФСКИ ЧЛАНЦИ

О Вучитрнској Шаљи. Јужни преглед. Скопље 1935, с. 167—170.

О арбанашким фисовима у Јужној Србији. Вардар (Скопље) од 8. III 1935.

Гостопримство и гостољубље у гњиланском крају. Вардар (Скопље) од 6. III 1935.

Освајање Монт Евереста. Политика од 20. јула 1937.

Осматрачнице на арбанашким кућама и двориним оградама. Политика од 14. октобра 1937.

Косово у главним географским карактеристикама. Јужни преглед. Скопље 1939. с. 359—363 и 403—407.

Јован Цвијић као студент побио тачност Бечког војног географског института у погледу висине Љуботена. Време од 27, 28, 29 и 30. априла 1940.

Приштина у прошлости и сада. Глас Југа (Скопље) од 8. и 9. фебруара 1941.

Од римског Скупи до социјалистичко Скопје, Единство (Скопје) од 31. октобра 1949.

Историскиот развој на Скопје. Нова Македонија (Скопје) од 9. новембра 1949.

Од миналото на Скопје. Македонка (Скопје) септември — октомври 1950.

Географске особине и значај НР Македоније. II конгрес на географите од ФНРЈ. Скопје 1952, с. 11—18.

Охрид пред триста години. Нова Македонија (Скопје) од 20. 8. 1954.

Од Марковиот до социјалистичкиот Прилеп. Нова Македонија (Скопје) од 21. априла 1957.

За името, големината и висината на Шар Планина. Нова Македонија (Скопје) од 5. маја 1957.

Скопје. Географски хоризонт, год. VI, св. 4, Загреб 1958, с. 1—9.

ИЗ ПОПУЛАРНЕ ГЕОГРАФИЈЕ

Земјата во вселената. Библиотека „Современа наука“, Скопје 1962, с. 1—60.

За појавите на помраченијата на небеските тела. (По повод Месечевото помрачење што има да настане на 26. септември 1950). Нова Македонија (Скопје) од 24. септембра 1950.

Голфска струја. Земља и људи, св. 19, Београд 1969, с. 197—203.

Охрид у путописима Евлије Челебије. „Земља и људи“, Б. 1971, с. 162—164.

РАДОВИ ИЗ ИСТОРИЈЕ

На чијим је развалинама подигнута садашња римокатоличка црква у Јањеву. Гласник Скопског научног друштва, књ. XII, Скопље 1933, с. 264—269.

Словенска литургија у Римокатоличкој цркви у Скопљу први пут после више од 200 година. Вардар (Скопље) од 9. јула 1933.

Стогодишњица цркве у Вучитрну. Вардар (Скопље) од 27. I 1935.

Прва школа за наше католике у Летници, Јужни преглед. Скопље 1936, с. 331—334.

„Издајство“ косовских Бабушана. Јужни преглед. Скопље 1938, с. 368—372.

Прошлост Муратова Турбета. Јужни преглед, Скопље 1934, с. 202—205 и потпуније: Гласник Музеја Косова и Метохије, I, Приштина 1956, с. 233—237.

РАДОВИ ИЗ ФОЛКЛОРА

Дем Ахмети, арбанашка народна песма о нападу Срба на Мавриће у доба нашег првог устанка. Прилози проучавању народне поезије, год. I, св. 2, Београд 1934, с. 311—312.

РАДОВИ ИЗ ТОПОНОМАСТИКЕ

Имена и презимена неких личности из средњег века у топономастици околине Новог Брда. Јужни преглед. Скопје 1936, с. 417—419.

За некои топоними во Македонија. Географски разгледи, кн. 2—3, Скопје 1965, с. 113—116.

Из топономастике косовских предела. Гласник Српског географског друштва, св. XLIX, бр. 2. Београд 1969, с. 61—70.

Неколико топонима са Косова. Четврто заседание на меѓународната комисија за словенска ономастика, Македонска академија на науките и уметностите. Скопје 1971, с. 167—171.

Топоними као извор за историјску географију и етнологију. Симпозијум „О методологији етнoлошких наука“. Београд 1974, с. 91—101.

Топоними Косова. Српски етнографски зборник, Б. 1975, књ. с. 1—164.

Неки детаљи из прошлости Косова (по топонимима). Ономастички прилози I. САНУ (Одбор за ономастику). Б. 1979, с. 27—34.

Имена неких средњевековних личности и родова са Косова и Македоније у њиховим садашњим топонимима. Втора југословенска ономастичка конференција. Скопје 1980, с. 375—379.

ПРИГОДНИ ЧЛАНЦИ

Вториот конгрес на географите од Југославија. Нова Македонија (Скопје) од 20. септембра 1951.

Петгодишнина на Филозофскиот факултет во Скопје. Нова Македонија (Скопје) од 16. децембра 1951.

Развитокот на географската наука во СР Македонија. Посебно издание по повод 25-годишнината на Географско друштво на СР Македонија. Скопје 1974., с. 17—22.

НАСТАВА И УЏБЕНИЦИ

Редоследот во изведувањето на настава по регионална географија. Географски разгледи, кн. I, Скопје 1962, с. 77—81.

Физичка географија (уџбеник за студенте). Скопје 1952, с. 1—243.

Хидрографија копна с лимнологијом (део колективног уџбеника из географије за више педагошке школе). Београд 1954, с. 1—40.

Картографија (за студенти по географија). Издање Скопског универзитета. Скопје 1964, с. 1—120.

У општем енциклопедијском лексикону *Свезнање* (Београд 1937) објавено сав географски материјал са територије Југославије и балканских земаља.

У *Енциклопедији Југославије* Лексикографског завода СФРЈ у Загребу, поред уводних чланака о СР Македонији: *Име, границе и величине; Клима; Хидрографија; Географско-политички положај* (књ. V, с. 623—624, 630—631 и 637) објавио још око 150 мањих и већих чланака из области географије са територије СР Македоније.

Дао и *Водич кроз Скопје и околину* (заједно са Ал. Јелачићем и Фр. Месеснелом). Скопје 1937, с. 7—46.

УЧЕСТВОВАЊЕ НА КОНГРЕСИМА И ДРУГИМ НАУЧНИМ СКУПОВИМА

1936. на IV конгресу словенских географа и етнографа у Софији са рефератом.

1958. на Међународној географској недељи у Бриселу.

1961. на Међународном географском конгресу у Стокхолму, са рефератом.

1970. на 4. Заседању Међународне ономастичке конференције у Скопљу са рефератом.

1977. на 2. југословенској конференцији ономастичкој у Скопљу са рефератом.

1979. на 3. југословенској ономастичкој конференцији у Дубровнику са рефератом.

1981. на 4. југословенској ономастичкој конференцији у Порторожу са рефератом.

И до пре петнаестак година на свим конгресима географа Југославије.

1961. г. био је на једномесечном студијском боравку у Истанбулу, после чега је по турској литератури дао запажен чланак „*Становништво Балканског полуострва у првој половини 16. века.*” у Зборнику радова Етнографског института САНУ, књ. 4 (1962).

Вукоман ШАЛИПУРОВИЋ

НЕКОЛИКО ПОДАТАКА О КНЕЗОВИМА У ПРИЈЕПОЉСКОМ
И ПЉЕВАЉСКОМ КАДИЛУКУ ОД 1677. ДО 1759. ГОДИНЕ

О ДОКУМЕНТИМА

У породици Јоксимовића, потомцима средњовековне кнежевске породице, до данашњих дана сачувало се 11 турских докумената из XVII века. Документа су била својина Јоксима Јоксимовића, учитеља из Павина Поља. Јоксим је то чувао у личној архиви, која има још других докумената, углавном његових сведочанстава, указа о службовању и других. Јоксима су Немци ухватили и стрељали за време пете непријатељске офанзиве на Санџак и Црну Гору, 1943. године. Документе је сачувала његова жена Радмила Јоксимовић, која данас живи у Павину Пољу, а која их је после рата поклонила своме рођаку учитељу Борбу Јоксимовићу, који данас службује у селу Матаругама — Комаран, у пријепољској општини. Он ми је документа ставио на располагање да их употребим за научну обраду, нађем преводиоца и објавим.

Поред текста на турском језику, на полеђини разне прибелешке и редни бројеви писани су црним мастилом, као и бројеви писани црвеним мастилом и црвеном оловком. Бројеви писани црвеним мастилом су, изгледа, рукопис самог Јоксима Јоксимовића и обележени су са: 1, 2, 4, 5, 6, 8, 9, 10, 11, 12, а један докуменат нема никаква писма на полеђини, док је докуменат број 6 потпуно уништен и има само једну четвртину, и то само натпис установе која доноси акт. Испод бројева редовно стоји име Јоксим Јоксимовић. Остале белешке на полеђини докумената даћемо уз сваки документ појединачно.

Документе бр. 3, 4, 5, 6, свега четири, објавио је Глиша Елезовић у књизи *Турски споменици*, на стр. 864, 865, 866, 867. Елезовић наводи да је документа узео и обрадио из заоставштине Лубурића, која се налази у Архиву Србије, и то у кутијама 16, 17, 18. и 19. Пошто је Лубурићева документација несрећена и само површно регистрована бројевима, без регистра и текста о документима, то се није могло утврдити да ли се документа која помиње Глиша Елезовић налазе у Лубурићевој заоставштини. Захваљујући доброты и залагању др Душанке Бојанић, прегледали смо све четири кутије, документ по документ, и установили да међу турским документима, у Лубурићевој заоставштини, коју је углавном добио из породице Ресул-

беговића из Мостара, нема ниједног документа које помиње Глиша Елезовић. Нема ниједног документа чак ни из Полимља и пријепољског кадилука, а ни документа из породичног архива Јоксимовића.

Највероватније је Јоксим Јоксимовић уступио на послугу документа из своје заоставштине Лубурићу, а овај их је дао Глиши Елезовићу. Радмила Јоксимовић, супруга Јоксима Јоксимовића, каже да је њен муж давао нека документа на превођење и да су му после враћена. Елезовић је превео она које је сматрао да су значајна за његову студију и оцену улоге средњовековних кнезова под турском влашћу. Можда је само преведена документа имао Лубурић, а ова која су непреведена, а која ми дајемо, није ни имао у рукама, па и није ни дао на превођење Глиши Елезовићу. После обављеног посла, највероватније је Лубурић вратио документа власнику Јоксиму Јоксимовићу, која је он чувао и сачувао као драгу заоставштину својих предака. Она документа која је имао Елезовић, односно Лубурић, на полеђини су обележене бројевима писаним црвеном оловком, док она која нису превођена немају таквих бројева.

Без обзира на то како је текао пут докумената од Јоксимовића, преко Лубурића, до Глише Елезовића, сматрамо да су сва документа значајна за осветљавање прилика и стања тог времена, као и улоге Срба — кнезова под турском влашћу у тадашњем пријепољском кадилуку или вилајету, па овде дајемо сва која су се задржала и сачувала у заоставштини породице Јоксимовић, поготову што већи део докумената (седам) није до сада превођен ни обрађиван. Дајемо и документе која је Глиша Елезовић објавио, јер се у многе ствари није упуштао довољно аналитички (јер то и није био циљ његовог зборника *Турски споменици*), а неке није ни доследно превео, већ им је садржај препричао. Такође није тачно и јасно утврдио ни нека места која се помињу у документима.

У *Турским споменицима* Глише Елезовића (књига I, страна 867) налази се један документ из заоставштине Јоксимовића кога данас нема међу документима. То ће свакако бити оштећени документ, који ми дајемо само у деловима. Јоксимовићева удовица тврди да је непажњом упропастила два документа. Нама је данас познато само оно што је дао Елезовић. Поготову што он није превео одлуку кадије нити је дао турски текст, већ само својим речима изнео садржину кадијске одлуке у спору кнеза Јоксима, сина Рабренова, из нахије Вранеш са кнезом Мином, сином Алексиним, из села Прошћења, нахије Никшић, око тога да су чобани кнеза Мине, по његовом наређењу, појели са стоком три стога сена.

Овим документом Елезовић доводи у оправдану сумњу да није реч о нахији Никшић око данашњег града Никшића, већ о нахији око Мојковца. Међутим, данас је сасвим јасно, из доцније откривених турских докумената, да је нахија Никшић пос-

тојала између Бијелог Поља и Мојковца и у њој село Прошћење, у коме је седео кнез. Такође је познато да се она задржала врло дуго као управна јединица, па се помиње и после велике сеобе и у Јоксимовића документима 1694. године.¹

Захваљујући доброти, заузимљивости и труду др Душанке Бојанић, документа су најсавесније преведена и дата ми да их обрадим. Овим путем јој посебно захваљујем и дугујем јој велику пажњу и поштовање.

Документа смо дали оним редом како она теку по годинама. По том току смо их и дали под бројевима од 1. до 11. Све забелешке: године, бројеве, записе и друго са полебине докумената дали смо испред текста превода, а одмах иза превода и оригинални турски текст, да би читалац, познавалац турског језика, могао да их упореди. Сва објашњења из докумената дао сам у напоменама, па пошто су она често дужа и од самог текста, дао сам их непосредно испод превода да читалац има бољи увид.

Моја истраживања о осталој делатности кнежевске породице Јоксимовића током векова дао сам после документације да би се видео њен рад и ван ових докумената. Пошто је породица имала значајну националну и просветну улогу, то сам њен рад, колико ми је документација омогућавала, и сам истражујући према својим скромним могућностима, дао до наших дана.

ПОДАЦИ ИЗ ЗАОСТАВШТИНЕ ЈОКСИМОВИЋА

Документ бр. 1

Кадига у Пријеполу решава спор око неке њиве између кнеза Јована Јоксимовића и неког Костадина.

Пресуда, делом оштећена у горњем делу. Величине 30 × 15 см; на предњој страни документа погрешно написано „писано 1670“ (а треба 1677. год.) и „стара 255 год.“. На полебини докуменат носи бр. 12 и Јоксим Јоксимовић.

Судска овера:

Споменути случај је онакав како је овде наведено. Ово је написао убоги роб божје славе и величине, Али син Ахмеда, кадија у кадилуку Пријеполу, нека бог опрости њему и његовом оцу.

У печату: Али

1) Наш документ бр. 6, који дајемо у следећем тексту.

Друга судска овера:

Видео сам шта се односило на предмет и како се поступило. Ово је написао убоги роб божје славе, Мехмед син Мустафе, кадија Пријепоља, нека се бог смилује њему и његовом оцу.

У печату: Одроз божанске доброте, Мехмед

Текст исправе:

Повод писању је следећи:

Становник села Богдановића² у нахији Вранеш, која припада пријеполском кадилуку, овај узрочник издавања исправе, кнез Јован син Радојице,³ на часном шеријатском суду, који је потребно поштовати, покренуо је тужбу против штићеника по имену Костадина сина Радова, становника села Вранић,⁴ које се налази у реченој нахији и у његовом присуству рекао:

„Шездесет година пре датума исправе, њиву у границама реченог села Вранић која је с једне стране омеђена Матијашевом ливадам, с једне стране речицом, с једне стране воденичним јазом, а с једне стране њивом Дубравом, отац реченог Костадина, штићеник Радул и деда, штићеник Мирчета, продали су и препустили моме оцу Радојици за 2 900 аспри и са годишњом 'помоћи' од тридесет аспри он је купио и преузео. Затим је мој отац сваке године исплаћивао тридесет аспри 'помоћи' оцу поменутог Костадина, а када је мој отац умро и њено коришћење прешло на мене, ја сам на исти начин давао по тридесет аспри 'помоћи', али од пре седам година сваке године, до овог датума писања исправе, кад год сам сваке године предлагао реченом Костадину речену 'помоћ' да је узме, он се бунео и говорио: 'Нећу да узмем, она (њива) има за више новаца доносивости'. Сада су у овој мојој руци судска исправа (шеријатски хуџет) потписана потписима мевлане Ахмед Ефендије, који је у то време био судија у касаби Пријеполу, и Мехмед Ефендије и другог Ахмед Ефендије и оверена њиховим печатима, и исто потписана потписом тадашњег господара земље Мехмед Челебије и његовим печатом оверена судска пресуда и исправа о његовом знању и одобрењу (марифет-тескера), те је мој захтев да се изврши увиђај и да се сходно њима пресуди правда.“

2) Село Богдановићи данас се изгубило као село. Постоји заселак Богдановићи у селу Гробницама код Бродарева. Вероватно је село Гробнице на десној обали Лима, преко пута Бродарева, припадало нахији Вранеш, па је нахија прелазила Лим и обухватала село Гробнице.

3) Кнез Јован, син Радојице, је из породице Јоксимовића.

4) Вероватно је реч о селу Вранићу, које и данас има њиву Дубраву и воденице на Комаранској реци. У оригиналу је написано: Вакшић или Вукшић.

Када се погледало у судску исправу и у исправу о знању и одобрењу, које је представио на увид речени Јово, нашло се да је заиста њихова садржина у сваком погледу саобразна његовом излагању.

Пошто је речени тужитељ Јово реченом штићенику Костадину дао и предао 210 аспри „помоћи” која се у његовом потраживању сакупила током седам година до датума ове исправе, а овај (Костадин) их примио и узео, са упозорењем реченом Јови да убудуће сваке године даје по тридесет аспри „помоћи”, написано је на захтев оно што се догодило. У првој декади Цумаде друге, године 1088. (1. VIII — 10. VIII 1677).

Сведоци чина:

Хаци Ибрахим Ефендија Б. р... ан (нечитко)
Шабан Беше,
Судски позивар Шатир Мехмед,
Мехмед, судски позивар.

Документ број 2

Кадија Пљеваља ослобађа сељака неких околних села оптужбе због нестанка некакве девојке.

Документ је цео, величине 41 × 15 см. При врху је на старословенском написано „Хуцет за Небију“. На полеђини се налази број 11. и испод тога Јоксим Јоксимовић. Нешто ниже је забелешка „Молим да ми се преведе“ и „писано по прев. 1671 по тур. 1089 год. Година по Хиџри је добро записана али је погрешно израчуната 1671. година, уместо 1679.

Судска овера:

Ствар је протекла онако како се описује: Писао је бедни Мехмед, кадија Пљеваља (Ташлице) нека му се бог смилује!

Печат кадије:

Успех је од бога који је заштитник. Његов роб је Мехмед.

Текст исправе:

Повод писању ове исправе је следећи:
„Становник села по имену Крушево⁵, које спада под кадилук Пљевља (Ташлица), лице по имену Халил спахија, син Омера, приступио је судском већу (шеријатском меџлису) које треба спомињати с поштовањем, и са часном заповешћу његове

5) Село Крушево је данас у општини Пљевља.

екселенције честитог Мустафа-Паше,⁶ који је садашњи мутесариф Херцеговачког санџака, а са мубаширством санџактара Дели Хусејина привео носитеље ове исправе, штићенике Саву сина Боже, и Радета, сина Николиног, становнике села по имену Блишково⁷, спадајућег под нахију Вранеш која припада пријеполском кадилуку, Војина сина Јованова и Вукоја сина Радулова, становнике села Корен⁸, Јанка сина Павловог и Милију сина Радојевог, становнике Горице⁹, као и друге, и у њиховом присуству захтевао и изјавио следеће: „Три месеца пре датума ове исправе, кћерка мог ујака, Небија, кћи Ебу Бекира, нестала је (негде) између поменутих села те захтевам да се (приведени) испитају према прописима закона (шеријата) и да се спроведе оно што је потребно према закону“. Када је он то рекао и након што су упитани, споменути штићеници су одговорили: „Ми уопште ништа не знамо и појма немамо о поменутој несталој Небији.“ Када су у својим одговорима потпуно порекли поменуто дело, затражено је од реченог Халил спахије да поднесе доказ који би доказивао његову тврдњу. Он није поднео доказ. Споменути штићеницима предложено је да се закуну да не знају ништа о споменутој несталој и да она није нестала међу њиховим реченим селима, а они су се на то, у складу за захтевом, заклели у бога који је спустио јеванђеље (Инџил) Исусу, нека је на њему мир! — Пошто се сваки појединачно заклео, поменутом гужитељу Халил спахији се забрањује да се убудуће без основа тужи и спори, а оно што се догодило написано је на захтев и дато у руке оних који су захтевали. Написано на двадесет први дан Зилкаде године хиљаду осамдесет девете (4. I 1679).

Сведоци чину:

Понос проповедника (хатиба) хаџи-Ибрахим ефендија,
Понос заима Мехмед-бег, син Хаџи Махмуд-Аге из Пријепоља,
Понос својих вршњака Мустава-бег из поменутог места (Пријепоље),
Али-ага буљукбаша,

- 6) Мустафа-паша мутесариф — заповедник херцеговачког санџака. Мустафа паша помиње се као кајмакам херцеговачки 1622. године у једној печи на дозволи (тескери) датој калуђерима манастира Блишкове, али је мало веровати да је то иста личност. О Мустафи-паши засад ништа ближе не знамо.
- 7) Село Блишково је у општини Бијело Поље, лево од пута Бијело Поље — Пљевља, у изворишту реке Ботине. Познато је по средњовековном манастиру Блишкова, посвећеном Ваведенју Богородице.
- 8) Село Коријен, у Вранешу, испод планине Лисе, у општини Бијело Поље. Постоји село и планина Коријен у пљеваљској општини, али оно није припадало нахији Вранеш.
- 9) Село Горице у вранешкој нахији, данас у општини Бијело Поље. Налази се испод планине Коврен.

Али Челеби Ташлица,

Мустафа, судски позивар (мүхзир) и остали присутни.

Решење кадије Пријепоља којим се признаје кнезу Јоксиму Јоксимовићу да је купио пашњак Жари.

Документ број 3

Документ је доста оштећен, нарочито у горњем десном углу. Величине је 25 × 14 cm. При врху је старословенски написано „Худет от Жари Тодоровића“. На полебини је записан број 2 и Јоксим Јоксимовић, а затим записи: „кнеза Јоксима документа од планине; писана 1095. год. (тачно) по прав(ославној) 1677. год.“ (погрешно) затим стоји „248 год. стара“ па опет „стара 246 година“. Овај докуменат скраћено је препричао Глиша Елезовић, не преведећи га.

Судска овера:

Купопродајна исправа (Јафта). Написао је убоги роб божје славе, Искендер, мула заступајући кадилук Пријепоље, нека му буде богом просто!

(Печат кадије Пријепоља, муле Искендера)

У тексту:

Штићеници по имену Тодор син Раосава и Трифун син Андрије, становници села по имену Вергашевић¹⁰ у нахији Вранеш, која припада кадилуку Пријепоље, у присуству овог носитеља исправе, штићеника по имену кнеза Јоксима, слободном вољом изјавили су и изговорили следеће:

„Летњи пашњак Жари¹¹ у границама поменутог села, који се налази у нашем притежавању, (познат) међу становницима села и суседима, са свим оним што је њему принадлежеће и припадајуће, а са знањем господара земље, за 50 аспри годишње „помоћи“¹², а у противувредности од три хиљаде осам стотина аспри, продали смо и уступили са коначном јавном продајом, а он (кнез Јоксим) купио и прихватио, и пошто га је примио, ми смо из његове руке у потпуности узели и добили поменути износ од три хиљаде осам стотина аспри.“

На то је тражитељ изјаве, споменути кнез Јоксим, исказе поменутих даватеља изјава који су на изложени начин протек-

10) Село Вергашевић у нахији Вранеш, данас у општини Бијело Поље, испод коте 1092. Недалеко од Лековине. Помиње се и у крушевском поменику.

11) Жари, летњи пашњак на Стожеру. Ове Жари нису исто са селом Жари ближе Бијелом Пољу. Село Жари код Бијелог Поља припадало је нахији Никшић.

12) „Помоћ“ је, као што се може закључити из овог документа, уговорена годишња отплата откупшине, тачније речено, уступшине за земљу која се давала одређен број година до исплате уговорене укушне суме.

ادب السعدي
المجلد الثاني
المجلد الثاني
عنه على

سید علی ارادتی

به در افتاده و برایش ایستاده و در غایتیک نام قدرت کند این
طرح در دل او است و در بیعت و در اندر نام ذقین جلیش و غیره
اشعار و کتاب کفریو کسم ام زنی محفرنده هر هر ی اثر در نام و غیره
ایوب قریم عزیز حدوی داخله تحت تصرف بوده اولوب زاری
یا ایلی عند الاله و الجوانه عیبه ترابع الواصیله صاحب ارض فقیه
سنه الفی فی ما و سینه او و یک کوز او قیام کنده به با صفا
و تقوی اولدی اشوی و تقوی و قبول استه و غیره و غیره
کوز او با تمام بیعت و فقیه الید و کر دید و کوز معروف
مرفوعه عن الاله و غیره جاری اولد ادر ایزد المقره المعفر
کفریو کسم بالجامه تصدیق و المات فی تحقیق ابتدا و کذ مکر به زارینه
هم برله اشوی بقیه کتب اولوب باطله و فیه اولوب و غیره ۱۸

سید علی ارادتی
عنه على
عنه على
عنه على
عنه على

ли, потврдио у њиховом присуству и посведочио суочен са њима. Након тога, са одлуком (пресудом) о купопродаји, ова је изјава написана и стављена у руке тражиоцу.

Написано на 18 (дан) месеца Зилкаде године хиљаду деведесет и пете (27. X 1684).

Сведоци (судског) догађаја:

Ахмед Челебија, управник муслиманских задужбина (мутевелија) у Бихору¹³,

Мурад Челебија син Мурад чауша,

Чалик Али¹⁴,

Ајас син Мустафе, берберин,

Сулејман син Зулфикара,

Кнез Јово,

Јанош Белухова.¹⁵

Документ број 4

Пресуда кадије Пријепоља да кнез Јоксим из Нахије Вранеш не јатакује хајдучима.

Величине 42 x 14,5 cm, доста је оштећен у горњем делу изнад текста. Поред печата кадије дописано је руком „стара 247 год.“. На полебини носи број 5 и црвеним мастилом дописан број 105, а испод тога Јоксим Јоксимовић. На супротној страни на полебини пише бр. IX — стр. 867. г. Кратку садржину документа изнео је Глиша Елезовић, не преведећи га.

Судска овера:

Споменути случај је онакав како је овде наведено. Ово је написао убоги роб божје величине и славе, Шабан, кадија у кадилуку Пријепоље са Будимљем, нека му се бог смилује!

У печату: Боже милосрдан, твој роб је Шабан.

Текст исправе:

Повод писању судске (шеријатске) исправе је следећи:

Становника Вранеша који спада под кадилук Пријепоље, овог власника исправе, штићеника по имену кнез Јоксим син Рабрена, спорећег са штићеником по имену Витошем, становником опет исте нахије, на часном шеријетском суду који треба поштовати, речени Витош је увредио речима да је разбојник и разбојнички јатак, а осим тога речима „од разбојника узимаш на име дарова (пешкеша) кастрадин и (једна реч непочитана) и једеш“, оклеветао га је и безобразним увредама извребао. На

13) Бихор, простор на десној обали Лима у општини Бијело Поље.

14) Чалик је надимак за човека који има огреботину, ожиљак на лицу.

15) Белохова, село у Комарану, има и заселак Бјелосава у изворништу речице Кичавице, испод брда Мједова, у општини Пријепоље. И једно и друго припадали су нахији Вранеш. Доста је нејасно написано.

الامرکي ذکونبه غطف العطر البسمه کا دھانی

شعبان القسطنطنیہ

تفصیلاً برادر

نور اللامعه

تصحیح علی

بیت خود ترمید و بیجا

پر بود انفسکند تا ج نایب ابوالانشس کاندین سنبو صلب الارقم کنان
 برتسیم و قدر بر نام دوقی مجلس شرف خلیل لایم التوفیر حم نینا بیضا
 سکنوزن و بیطرس سیم ذوقی ایل دعوی لشیر کن فرور و بیطرس حم سوز
 و سوز بیانی غطفیل شتم اند و کندن ماعدا سوز اردو قمر و نه و سائز انوشی
 اندر آویب بر اسین و بر اختر او بی و بر شتوم ایستیم اند که فرور کنان
 برتسیم حم سوز لایله کا ادوب اندر و بیطرس نام ایله الی قدر نینا بیضا اصل قریقه
 شاد و طلبه اندر نایب فرور سکنان کاندین فرور و کنان فرور لم و بیطرس
 و سب بر توبه اصحاب سی باطل الشباهه حاضر ذوقی المجلس اولو بیضا او
 شهادت ایله کلانده بر آنه و کین فرور نینا بیضا کتک بر دور لو سوز لایله
 حاطه و اندر فرور شگفتن با بیدتم ران و غیره ای آلد و ننه کوردان و شتیم کت
 و اولی شتاده کنده کسی او کا و ننه جمله مرمسان و شکفتن از هر مرمی حسن مانده
 علی حده شت حد لوزر شتاهات و ذوقی ایله رز و دید کلانده شتاهات و تبری
 خیزم قبوله و انقد الی قدره فرور و بیطرس سیم کی اختر او معارضه و ن
 منع بر له سنبو و نینه علی هو ایضه کتب و بر من الطلب و نفع و اعطای او کت
 جوی ذکون فرور نینا بیضا انوشی و ستمین و انوشی

کتابخانه
 کتبه و خطرات
 کتبه و خطرات
 کتبه و خطرات

то су затражени сведоци од сељана да речени кнез Јоксим није удружен с разбојницима, да не узима од њих ништа као дарове (пешкеш) и да је доброг владања, те су у сврху сведочења приступили суду становници поменуће нахије кнез Јово, кнез Аврам и Милош и други сељани и дајући сведоцбу рекли су: „До овог датума речени кнез Јоксим никада се није мешао са разбојницима (хајдуцима) и од њих под именом дарова (пешкеша) није узимао кастрадин нити друго, за шта сви ми јемчимо, а сваки је од нас без оgrade сведок његовог лепог владања и то посведочујемо.“ Када су њихова сведочанства прихваћена, ова исправа је написана према стварном стању, са забраном реченом Витошу да прави овако велике клевете и кавжења, и дата је у руке ономе ко је тражио. Ово се догодило и било написано првог дана Зилхице часне, године 1093 (29. X 1685).

Сведоци чину:

Хаџи Махмуд-ага,
Курд Осман-ага,
Хасан-ага Ташева,¹⁶
Зулфикар-бег, и остали присутни.

Документ број 5

Одлука кадије Пријепоља у спору кнеза Јоксима и спахије Салиха око наплате пореза.

Величина 13 x 24 cm. Документ је доста добро очуван. На полеђини има четири регистрације бројевима „бр. 8“ и испод тога је име Јоксим Јоксимовић, затим постоје црвеним мастилом написана два броја, и то „156 и бр. С. 864, затим IV, и још потпис Јоксим Јоксимовић и Јоксимовић. Овај докуменат пре-
вео је и дао турски текст латиницом Глиша Елезовић.

Овера судије:

Ствар је онаква како се у исправи наводи
Написао је убоги роб божје славе и величине
Сејид Мехмед Салих, кадија у кадилуку Пријепоље
(печат кадије)

Повод писања шеријатске исправе је следећи:

Један од кнезова нахије Вранеш која припада пријепољском кадилуку и кнез са царским бератом над поменутом нахијом, лице по имену Јоксим, дошао је у судско веће (шеријатски меџлис) и привео лице по имену Салих спахију, становника исте поменуће нахије, те у његовом присуству, суоченог, оптужио га изјавивши: „Сада је са царским ферманом на нас одређен го-

16) Село Ташево је код Пријепоља на десној обали Лима. Кнезови Јова, Аврам и Милош свакако су сеоски кнезови. За сад о њима ништа ближе не знамо.

الامام محمد باقر عليه السلام
الحمد لله الذي جعلنا من ذريته

عبدك
محمد باقر

به بول قضای مضافتدن حمید ایوراش کنولرندن نضام
مزورا وزیرنه بران باوشاهی ایله کنولر اولان بفسیم
کنولر مجلس ایچم کلوب بنه حمید مزور ساکنلرندن صالح سناکی
نام کنولر مجلس نزع احضار و محضره بالجه ایچم وزیرنه
و مصور کلام ایروب مزور صالحی حلالا اوزر بنجه فرمان نالو
ایچم لیسانه اولان و آراسی لازم کلن تکلیفی حکم ایچم
طرف شرعدن بیکدر اولان باقنه موصلی بالجه ایچم
مزور ایچم کلوب بمر برین علی قدر انطافه نوز
و تقیم اولان بورزی ایوان جم زنی اوزر بیله اوان ایچم
کلن بورزی ارا انچه مانع اولور مزور کلوب اوان ایچم ایچم
ایچم اولنجه مراد مدر دیدکده غایب اولجا بیلنده بیچ وزی
رعایا بیلنده علاقم وار در جو مجلس شرعدن کلام ایچم
مسفور تقیم و جم مزور کلوب ایچم شر و جم اوزر بنجه
خبر و بیلیم و تراکنه طلب ایچم دیدکده بالطنه
و بدینه وضع اولنر جم نوا ایچم ایچم ایچم
المعظم سنه نسیم و شعبان و الف

والله
لاو

محمد باقر
والله
حسن علی

дишњи намет који треба предати сагласно шеријату; раји је од стране суда (шеријата) према исправи (јафти) у мојој руци, а са знањем свеукупне раје и (муслиманских) становника помену-те нахије, на сваког појединца према његовој могућности разре-зан и расподељен порез; споменути Салих међутим спречава штићеника по имену Ивана у предавању пореза¹⁷ који на њега отпада да га треба предати; жеља ми је да се споменути упита и да се моје право оствари.“ Након питања одговорио је: „И ја имам право мешања у послове владарева раје“, и изјавио то на судском већу (шеријатском мецлису); затим је речени Јоксим рекао: „Тражим да се изјава коју је поменути дао на изложе-ни начин напише и преда у моје руке“, те је на његов захтев ова исправа написана и стављена у његове руке.

Написано на десети дан месеца многопоштованог Шабана годи-не хиљаду деведесет девете (10. VI 1688).

Сведоци чину:

Ахмед син Мехмед аге,
Хаџи Хусеин,
Хусеин Челебија.

Документ број 6

Одлука кадије Пљеваља о давању дозволе да изасланици кнезови пријепољског и пљеваљског кадилука отпутују на цар-ски двор ради прибављања хатихумајуна и фермана за даље обављање ранијих дужности и опроштај од главарине.

Документ величине 41 x 14,5 cm доста добро очуван. На полеђини стоји старословенски „већил хуџет“, а затим бројеви црвеном оловком 164, бр. VII С 865 и Јоксимовићев бр. 4. као и три потписа Јоксим Јоксимовић.

Овај документ превео је и дао турски текст Глиша Еле-зовић.

У врху документа овера:

Ствар је онаква како се наводи у исправи. Писао је убоги роб божје величине, Абдулфетах, кадија Пљеваља (Ташлице), не-ка му се бог смилује!

После овере печат кадије:

Повод писању исправе је следећи:

17) У документу написана наша реч „порез“.

Штићеници по имену Стојо¹⁸, кнез села Калушић, које (село) припада кадилуку Пљевља (Ташлице) и Драгаш¹⁹ син Буров, кнез нахије Потпеће и Соко²⁰ син Радете, кнез села по имену Какмуш и Петак²¹ из села по имену Бучје и Марко²² из села по имену Отиловић са своје стране опуномоћивши и представљајући другу познату по имену и личностима рају поменутог кадилука, такође и кнезови нахије Вранеш која припада пријепољском кадилуку: Која и Вучић и Лазар, као и кнезови нахије Кричка, Лука и Милутић²³, кнезови Никшићке нахије Мина и

- 18) Кнез Стојо, према до сада прикупљеним подацима, потиче из породице Старчевића. Старчевиће су Турци протерали из Калушића у Ограбеницу, где су им били летњи пашњаци. Од њих су породице: Јеловци, Бирковићи и Цувери у пљеваљском крају. Истицали су се борбом против Турака, нарочито у устанку 1875. године. Једно време имали су и свештенике у породици.
- 19) Кнез Драгаш је из породице која и данас постоји и презивају се Драгаши и Драгашевићи. Турци су их протерали из Потпећа у Краљеву гору и тамо су раскрчили имање и основали село Драгаше. Има их и по селима пљеваљског краја још у: Љућу, Милунићима, Југову и у граду Пљевљима. Њихова имања у Потпећу узели су бегови Селмановићи, који су у Пљевљима били и паше. Има их и у Пљевљима као трговаца и занатлија (П. Мркоњић, *Средње Полиње и Потарје*, СЕЗБ. IV, Београд 1902, стр. 321). Нахија Потпеће, чији су кнезови били Драгаши, једна је од нахија у Пљеваљском кадилуку. Поред Потпећа, у кадилуку Пљевља биле су још нахије: Кричка, Кукањ, Побраће и нахија Пљевље.
- 20) Од кнеза Сока постоји данас породица Соковића, које су Турци протерали у Мештровац и Ограбеницу, где су им били летњи пашњаци. Од Соковића су породице Сандићи, Јовићи и Цвркоте. Јовићи су дуго били сеоски кнезови у Бобову. Истицали су се у устанку 1809. и 1875. године. Године 1875. Спасоје Јовић водио је Бобовце у устанку и попалио турску караулу у селу.
- 21) Од Петка, кнеза из Бучја, до почетка XX века било је породице Петаковића, која се из Бучја преселила у засеок Стрмац у херцеговачким Голешима. Одатле се преселио последњи изданак ове породице, Бора Петаковић, који је убио агу и одселио се у околину Ваљева (В. Шалипуровић, *Раоничка буна I*, Сјеница, 1970, стр 110).
- 22) Од кнеза Марка је породица Марковића, који су се касније прозвали и променили презиме у Ђузовићи. Од Ђузовића је и породица Пејатовића, која је у Пљевљима дала доста занатлија, трговаца, учитеља и професора. Из породице Марковића је Средоје Марковић Ђузо, један од вођа устанка 1875. године. Ова породица се доцније одселила у Ужице. Као Ђузовића има их у Отиловићима и Пљевљима.
- 23) Кнезови из Кричка су из данашње породице Кнежевића, који су бројни у селу Вашкову, а има их и у осталим селима пљеваљског краја. Има их још у селима: Матеруге, Глисница, Пренђане, Јасену, Миљевићи, Калушићи, Потпеће. Они нису иста породица са Кнежевићима у Шуманима и Зеницама, који славе другу славу.

Храбрени и Божо и други Мина, као и Радојица и Тома²⁴ из нахије Поблатје, са своје стране опуномоћивши и представљајући другу, познату по именима и личностима неверничку рају, на заседању шеријатског суда, кога треба спомињати с поштовањем, у присуству штићеника по имену кнез Јосип син Бране (Рабрена) и Аврама²⁵ сина Ранића и Милисава сина Крсмана, сваки појединачно с опуномоћјем и представљањем изјавили су и изговорили следеће: „Да би нам се као уздарје за нашу службу и наше трошкове уделила милост у главарини (Ruus cizyesi) коју треба да плаћамо — шаљемо од наше стране споменуто Јосипа, Аврама и Милисава на царски двор, а за подмирење потребних неопходних трошкова приликом вађења царског својеручног писма (хатихумајна) по поменутом питању и царске заповести (часног фермана) — поставили смо и одредили са наше стране споменуто кнезове као пуноважне заменике (представнике). Они су пак на написани начин прихватили споменуто пуномоћје и обавезали се да изврше потребну службу.“ Због изложеног, а на захтев, написано је све што се (у суду) догодило. На дан двадесет пети Цумаде прве, године хиљаду стотину и пете (22. јануара 1694).

Сведоци (судског) догађаја:

Корил-бег (Кори-бег)²⁶ Векалица,
Ибрахим-ага син Курт-хоџе,
Џан-бег-оглу Махмуд-бег (Махмуд-бег син Џан-бега)
Мехмед-ага кетхуда јери²⁷ и остали присутни.

Документ број 7

Пресуда кадије Бихора са Комараном у спору Хаџи Мехмеда из Комарана са кириџијама из Вранеша.

- 24) Кнезови Тома из Поблаћа су из породице Војиновића, који се данас презивају Лисице и Лисичићи. Старином су из Поблаћа — Устибра, али су их Турци растерали по многим селима окол. Има их у многим селима прибојске општине, и то у: Бучју, Глогу, Заостру, Поточима, у прибојском крају и у пјеваљском: Мељаку, Дубочици, Црљеницима, Жидовићима и у Пљевљима. Има их Срба и Муслимана. Ови Војиновићи нису иста породица са Војиновићима у селу Пренћанима, који славе Јучиндан, док ови славе Никољдан (записи по па Гавра Лисице — документ у породици). Кнез Радојица је из породице Гола — Головића из Крајчиновића.
- 25) Од кнеза Аврама је данас бројна породица Аврамовића, која је старином из Крњаче, а данас живе у селу Калуберовићима и Бучју у прибојској општини. Они су били на свом имању, које су им касније узели бегови Селмановићи.
- 26) Од Кори-бега је данашња породица Коријенића у Пљевљима. Пореклом су од српске породице Биједића из околине Пљеваља (П. Мркоњић, наведено дело, стр. 257).
- 27) Кетхуда јери — има два значења: 1. пуковник за регimente јаничара, и 2. пуковник-начелник локалних коњичких снага.

Документ величине 33 x 15 cm. Недостаје му један неисписан део у горњем делу. На полећини је записан бр. 10 и два пута потпис Јоксим Јоксимовић.

Судска овера:

Потврђујем да се случај одиграо онако како је описано. Написао је убоги роб божје славе и величине Мустафа, кадија Бихора са Комараном, нека му се бог смилује!
У чеату: Само је од бога мој успех. Његов роб је Мустафа.

Текст исправе:

Повод писању судске (шеријатске) исправе је следећи:

Лице по имену Хаџи Мехмед син Хаџи Алије, са боравком у близини Комарана²⁸, који спада под нахију Бихор²⁹, дошао је часном суду (шеријатском) и привео овог ширитеља лажи, становника нахије Вранеш, која је саставни део пријеполског кадилука, штићеника по имену Ибра (?) сина (име оца није испуњено) и у његовом присуству поднео против њега тужбу, рекавши: „Пре извесног времена речени штићеник био је кириџија и са дољанског³⁰ вашара са својим другом, штићеником Миха(ј)-лом и другим превозницима уговорио са подгоричким трговцима (базерџанима) до Комарана превоз по цени од четири еседи гроша³¹ по сваком товару. Под тим договором смо ушли у тај посао. А до Подгорице речени штићеник и његови другови уговорили су још по 115 ока соли, и ми смо ту били присутни. После тога пошто су (превозници) прекршили услове, власници товара покренули су судски (шеријатски) спор, а ми смо по правди судски (шеријатски) сведочили заснивајући се на њиховим договорима. Тада је речени неверник, у чаршији, међу људима, из свег гласа навалио на мене и, говорећи: 'Лажно си сведочио јер си добио мито', начинио нас руглом свету. Жеља ми је да се испита штићеник који нас је осумњачио за лаж и примање мита, и да се изврши правда.“

28) Комаран је предео око Бродарева, у општини Пријепоље.

29) Кадилук Бихор имао је седиште у Бијелом Пољу. До 1727. године њему је припадао и Комаран, да би касније био издвојен и припојен сјеничком кадилуку.

30) Дољан је мало место у источној Македонији, чувено ради својих вашара (пазара), на коме су се окупљали балкански трговци. Постоји Дољане и код Титограда, па пошто се помињу подгорички трговци, могли би то да буду и ови Дољани, и да су кириџије дотурали робу са вашара из Дољана код Подгорице.

31) Еседи грош је грош који је имао златну подлогу. Тако су 2,5 еседи-гроша чинили један дукат, који је имао 106 драма злата и 4 драма примесе Г. Елезовић, *Турски споменици*, књ. I, Београд 1940, стр. 1056).

После испитивања и након признања, пошто су присутни људи Иса-бег, Осман и Оруч известили сведочењем да се догађај збио на речени начин, записано је оно што се догодило. Написано је у првој декади Реџија првог, године 1140 (17. X—26. X 1727).

Сведоци чину:

Гордост себи равних, Али-бег,
Хасан Челебија,
Салих одабаша,
Омер Челебија,
Хусејин-бег, и други.

Документ број 8

Одлука кадије Пријепоља по спору око краће жита са гумна неком Андрији из Вранеша.

Документ је величине 43 x 15,5 cm, доста је добро очуван и читљив, сем печата кадије. На полеђини пише бр. 1 и Јоксим Јоксимовић, Павино Поље, П(ошта) Шаховићи и још два пута потпис Јоксим Јоксимовић.

Овера исправе:

Споменути случај догодио се онако како је овде наведено. Ово је написао убоги роб божје славе и величанства, Хифзи Мустафа, кадија у кадилуку Пријепољу, нека бог опрости њему и његовом оцу!

У печату који није сасвим читак: ... слуга закона (шеријата) Мустафа ...

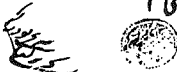
Текст исправе:

Повод писању судске (шеријатске) исправе је следећи:

Андрија син Тешов, становник Вранеша, који припада кадилуку Пријепоље, на суду (шеријатском), који треба спомињати с поштовањем, у присуству становника опет истог села, овог носитеља писмена Спаса сина Атанаса, и Петра сина Радова и Драшка сина Јеленка и Митра сина Вукова дао је за сваког од њих потпуну изјаву и образложење: „Четири године пре писања ове исправе на гумну ми је нестало нешто жита, а онај ко га је украо из другог је места и са споменутима у том поводу немам спора нити парнице, а моја потраживања су намирена и поништена.“

Пошто је то изјавио и признао у њиховом присуству, то је записано и написано да би се сачувало оно што је речено. То се догодило и било написано на четврти дан месеца Сафера доброд, године хиљаду сто педесет седме (19. III 1744).

الامر في سنة
 علم الامم
 على امر في سنة
 علم الامم

بره بول قضائه تابع اورايشي سلطانن انديا
 ولر شوق محبس منج خليله لازم التوفير ده يه توفير نور
 سلطانن استبر حاله سفر اسياك ولد الكاش
 ويت رولر رادو ودر اسفودر لرا بقو وسار رولا و
 هر بر اور بنده افار نام و تقيير الحرام ايوب تاريخ
 كتابه در دسته مقدم خون بر نه بر مقدار تركه مضايق
 اول مقدم تقيارم اوز محمدن اولوب سفور دن ابد بر لو
 حصص من قوم مسكونه دعوى دوز اثم بوقدر دستلر
 ابراهام ابد ابر او اسقاط البدن و بر بالوا اوله اقرار اخر
 اينجا حفظ لفظ كسبه ترفيم و جري زمان هر روى التوفير
 مع ۱۴ مهر كسبه و طهي زمانه
 محمد علم الامم
 بهلول اولان
 عثمان
 علامه علم
 ۱۴

Сведоци чину:

Мехмед Челебија Хаџи Реџеб-зада (Реџеповић)³²,
 Јусо (Јосо) син Мазарака,
 Хасан Комадина³³,
 Осман, судски позивар,
 Мула Ибрахим и други.

Документ број 9

Пресуда кадије Пријепоља по спору око куповине неке њиве у нахији Вранеш.

Документ је величине 44 x 16 cm, доста оштећен у горњем делу и са леве стране. На полећини стоји бр. 9 и потпис Јоксимовић и Јоксим Јоксимовић, затим уписано 170. год. и прегледано 1925. год.

Судска овера:

Све што је у овом предмету није супротно доказано. Написао је убоги роб божје величине и славе, Мустафа, кадија у касаби Пријепољу, нека му бог опрости.

У печату: Бедни прах гордости света, Мустафа, 1163/1750.

Друга судска овера:

Омер Рифди, кадија, нека му се смилује бог и заступајући кадија у граду Пљевљу (Ташлице). Написао је убоги роб божје величине и славе. Ја потврђујем оно што садржи исправа.

У печату Омер (остало нечитко)

Документ број 10

Текст исправе:

Штићеник Милутин, син Божов, становник села Итврде³⁴ у кадилуку пријепољском, дошао је на шеријатски суд који ваља поштовати и у присуству Петрета, сина Тасије, становника Вранеша, саставног дела споменутог кадилука, поднео против њега тужбу рекавши: „Мој отац, споменути Божо, који је умро педесет година пре писања ове исправе, уступио је са дозволом господара земље, за 8.500 чурук аспри штићенику именованом и реченом Тасији, умрлом оцу реченог оптуженог, једну ливаду

32) Породице Реџеповић из Вранеша је стариначка породица у Вранешу. Реџеповићи потичу од породице Поповића из Вранеша. Иселили су се после прогона 1923—1924. године П. Мркоњић, наведено дело, стр. 284).

33) Комадине је село у Комарану, општина Пријепоље. Свакако је село припадало нахији Вранеш. Судски сведок Хасан је из овог села.

34) Селу Итврде, нема трага у Вранешу нити у пријепољској околини. Или је погрешно записано или је променило име, па се стари назив изгубио.

مصحفنا
 علامه
 صاحب
 جامع
 المسعودي
 صاحب
 جامع
 المسعودي
 صاحب
 جامع
 المسعودي

وصيه نزل وان كسبه واضع امره في عام 707 حكيمه بن مخلد بن ولد بن زياد
 حكيمه بن زياد واحد الكسبه حكيم بن زياد بن جندب بن
 سهر ولد خلفه حواحه كسبه اورده نورا رجب تاريخ كسبه بن ابي اسحق

بلاك اوله امام مروح بنوز و قد غلب مسعود ك بلاك اوله يابرس مسعود
 دم حوار و كسبه رار مانكسده بر صفة جابرس كسبه مسعود حور ك ابي جابر
 اولوب ابي صاحب ارض بنده لقوقس احمد و ابي حسن و ميرتد رسول
 السور طبر خطو كادر كسبه مدع عنده مسعود دم بن حمر كسول اوسر ده حواسنه
 لغرا ابلدو دعوا و فتد كمر كسبه حكيمه كسبه و امام حمي اولو بنيد صر اوله
 كوكونه كلنك لب كسبه و دعوا و نه طلب ايل بر جو رلوجره و كانه بنوز بر زياد
 دع مسعود صيلو خطو دصير اهل الوف مسمه صلف اهل كسبه دعوا كسبه صلف اوله بنوز
 نوز صوب اسنان باله صر نام صابر و جان اوله و عنده عمر و صوب كسبه بنوز
 و صير لحوالده بنوز الرهوم ظاهرو نام اولوب و صير حواسنه اهل اسلم بنوز بنوم
 عصر حواسنه باله صير بنوز دع مسعود ك وكونه اذك اوله ابرد بنوز
 عاد سيم سدر تو صر و بنوز و واها سيم كسبه سيم سار
 سر صون بكار و اوله صر و نام بنوز و اصير ر صدمه صر كسبه سار و ابله
 صر و بنوز نه صر صر صر صر صر صر كسبه اسو و صر كسبه بنوز بنوز
 في اوله خطو حاد الاول كسبه صر و كسبه صر و كسبه صر و كسبه صر

Документ 10.

на летњем пашњаку Жари у близини Колашина, и одрекао се од свог коришћења. Овај није дао новац. Захтевам да се ствар испита и да се (новац) преда.“

Када је испитан оптужени штићеник Петре, одговорио је: „Ја сам дошао на свет двадесет година пошто се догодило ово за шта сам оптужен. А од како је мој отац пре тридесет година умро па све до данас, нити је (тужитељ) то споменуо нити тужио и тражио. Ја о свему томе немам појма.“

Како је тиме одбио оптужбу, од штићеника, тужитељ Ми-лутина ради сазнања затражени су докази. Пошто овај није могао да нађе сведоке чији би се искази слагали са тужбом, постало је јасно и очевидно да уопште не располаже доказом на основу сведочења, а, осим тога, међу народом је познато да је његова тужба клевета и празнословље, а како су у току расправе заседању присуствовали многобројни муслимани достојни поверења, они су известили да речени тужитељ има сталан обичај да овако лаже, лажно оптужује и злотвори, а пошто су саопштили да је доиста злоторник, прочувен злодејством и да је ловио зараду с намером да рајетина заплаши и оштети, ова је исправа написана и срочена, уз забрану да се без разлога изазивају сукоби.

Написано у средњој декади Цумаде прве, године 1173 (31. XII 1758 — 9. I 1759).

Сведоци чину:

Судски позивар Хусејин Беше,
Старешина пекара (екмекчибаша) Салих Беше,
Старешина сарача (сарачбаша) Ибрахим-ага,
Ибрахим-ага Јахја-агић (Ага-оглу),
Вејсел Беше,
Кара Омер-ага,
Мехмед Челебија Реџић³⁵.

Документ број 11

Тапија на ливаду купљену од Мушовића.

Документ је доста добро очуван. Величине је 30 x 15 cm, написан је на формулару и таксиран са две таксене марке. Издат је 1321/1903. године.

Мушовић Рушид син Давуда из села Павино Поље, кадилука Колашин у Сјеничком Санџаку продао је ливаду (чаир) у површини 10 дунума за 5.500 гроша хришћанима Нешу сину попа Мирка, Вуксану сину Милинка и Петру сину Симеуна. Ливада се граничила са истока ливадама Јоксимовића Петра и Вуксана, са запада ливадама Мушовића Латифа и Чудовић Јанка, са југа земљом Шахира Хасанбеговића, а са севера земљом Мушовић Латифа.

Пријепољски кадилук

Пријепољски кадилук настао је из ранијег милешевског кадилука који је издвојен из дринског кадилука са седиштем у Фочи. Кадилук Милешево настао је врло рано, још у другој деценији турског освајања. Помиње се 1477. године и заузима велики простор у Полимљу. Око 1519. године носио је назив Пријепоље наместо Милешева, а једно време звао се и кадилук Пријепоље са Побраћем и Островицом.³⁶ У кадилук Милешеву односно Пријепоље улазиле су нахије: Милешева, Побраћа, Кукањ, Љубовића, Кричка, Матаруге и Будимље.³⁷ Био је то простор који је заузимао цело средње и горње Полимље и данашње општине Пријепоље, Пљевље, Иванград и делом Прибој и Бијело Поље.

- 35) Породица Реџића и данас постоји у Пријепољу и одавно су у овом граду. Током XIX и XX века бавили су се искључиво ковачлуком. И данас их има ковача у Пријепољу.
- 36) Хазим Шабановић, *Босански пашалук*, Сарајево 1959, стр. 164, 194. — Кадилук Пријепоље називан је и кадилук Пријепоље, или Островица и Побраће. Ни данас није утврђено где се налази град Островица, док је Побраће простор у сливу реке Побраћнице у прибојској општини. У њему су села Забрњица, Заосто, Ритошићи, Социце, Крајчиновићи, Пенезићи, Побраће и други засеоци.
- 37) Х. Шабановић, наведено дело, стр. 139, 163; Фехим Барјактаревић, *Турски документи манастира свете Тројице*, Споменик САН бр. LXXIX, Београд 1936, стр. 32, 34.

۱۲۵۴

دفتر شهر		سرہ نو سرحدی	
دائرة بلدیه	رقبہ	رقبہ	رقبہ

ملاحظات	لوہا	قضا	قرقرہ	ناجیہ	قرہ	بارگاہ	ملاحظات
	جنس	زکان	موقع	رقبہ	رقبہ	رقبہ	
	جنسی						
	توی						
	حدودی						
	مقداری						
	خاصی						
	صاحب ادلی						
	چیت اعطای						
	متصرفی						
	قیسہ						
	بدلی						

مکون	خارج	بال مثل	بال من اید	مستعمل	مترک

بالادہ محروم و مسلمانان قلمیسی اجرا قلمش اولہ سنہ دینک تنظیم و اصلاحہ
 دکن دفتر خاقان نامہ اشبو موقت علم و خبر اعنا قلمہ
 صندوق امینی مأمور و مالک کانہ مأمور و مالک کانہ مأمور و مالک کانہ

Документ 11.

Око 1532. године из пријеполског кадилука издвојене су нахије: Кукањ, Кричка, Поблаће и још неке, и основан кадилук Пљевља (Тапшица). Убрзо је и нахија Матаруге укинута, а њена територија прикључена нахији Пријеполје, а нахија Љубовића променила назив у нахију Вранеш. Тако је кадилук Пријеполје добио онај земљишни простор који помињу наша документа, а сачињавају га нахије Милешева, Пријеполје и Вранеш. То је простор од планине Златара па до планина Стожер и Тулежина и до реке Ботине, обухватајући средње Полимље и данашњу општину Пријеполје и делове општине Пљевље и Бијело Поље. Из општине Бијело Поље улазила су села у сливу реке Љубовиће, а из Пљеваљске општине села на десној страни Ботине до села Отиловића. То су села око манастира: Дубочице, Матаруге, Козица, Вруља, Обраде и Вијенац. Ова села остала су у пријеполском кадилуку до 1912. године. Око 1569. па вероватно до после 1640. године нахија Кричка била је и кадилуку Пријеполје, јер се у обе ове године у два фермана помиње под Пријеполем³⁸, мада је у међувремену враћена пљеваљском кадилуку.

Једно време, око 1685. године, у пријеполски кадилук поново је ушла околина данашњег Иванграда, па се кадилук звао кадилук Пријеполје са Будимљем.³⁹ Убрзо је овај крај дат пећком кадилуку, па се кадилук Пријеполје вратио у своје раније границе. Једно време села у Комарану припадала су кадилуку Бихору са Комараном, чије је седиште било у Бијелом Пољу.⁴⁰ Села Комарана после Берлинског конгреса припала су сјеничком кадилуку — кази.⁴¹

Из извора којим располажемо, а у време кад дајемо наша документа, знамо за нека села која су на крајњој периферији пријеполског кадилука, па му можемо приближно одредити и границе. Слео Кучин помиње се у пријеполском кадилуку, а села Ожаљ и Мажићи у прибојском⁴², па се јасно види да је гра-

38) Нахија Кричка често се помиње у пљеваљском кадилуку, и то: 1536, 1545, 1589, 1706, 1731, 1747, 1832, а у пријеполском кадилуку само 1640. у једном ферману манастиру Светог Николе у Дубочици и 1569. године, када је и написао кадија Пријеполја Ф. Барјактаревић, наведено дело, стр. 33, 32, 34, 37. и 39).

39) Глиша Елезовић, *Турски споменици*, Београд 1940, књ. I, стр. 867. Видети наш документ бр. 4.

40) Наш документ бр. 7.

41) Вукоман Шалипуровић, *Попис становништва сјеничке казе*, Београд 1971, стр. 27, 32.

42) Танасије Пејатовић, *Попис фермана, хуцета, тапија и тескера манастира Свете Тројице*, Споменик САНУ бр. XXXIX, 98; Ф. Барјактаревић, наведено дело, документ бр. 5, 9, 15, 20, 33, 98, 97, 107, 116, 141. Село Матаруге и манастир Светог Николе у Дубочици помињу се у пријеполском кадилуку 1569, 1600, 1640, 1735, 1762. године, када је манастир био склон паду, те је дата дозвола и обновљен је, а затим 1783. и 1807. године, што значи да је овај крај био стално у пријеполском кадилуку и као такав остао је све до 1912. године. Данас је село у пљеваљској општини.

ница кадилука Пријепоље низ лимску долину и према Прибоју ишла као и данас — граница општина Пријепоље и Прибој.

Манастир Светог Николе у Дубочици и село Матаруге помињу се у пријепољском кадилуку, а село Црљенице у пљеваљском⁴³, што значи да је граница према Пљевљима била село Отловићи које је припадало Пљевљима а села на истоку Пријепољу. Село Водно и Блишкова припадали су пријепољском⁴⁴, а села Поткрајци и Подборова пљеваљском кадилуку⁴⁵, па је и ту јасно да је граница ишла до данашњег села Маоче отприлике како и данас иде граница пљеваљске и бјелопољске општине на левој страни реке Ботине. Према нахији Никшићи граница је ишла до Стожера, с тим што је сам Стожер улазио у пријепољски кадилук и био пасиште Вранеша. Село Крушево, Церова, Обод, Прошћење припадали су нахији Никшићи, а то су села била гранична са селима пријепољског кадилука, односно пријепољске нахије Вранеш. Самим тим што село Крушево није било у пријепољском кадилуку, то ни овај кадилук није излазио целом долином Љубовиће на Лим. Већи део села низ Лим од ушћа Љубовиће на левој страни припадао је кадилуку Бихор у Бијелом Пољу. Пријепољски кадилук прелазио је Лим изнад Бродарева, јер се нека села у Комарану (Вранић и Белахова) помињу у нахији Вранеш. Касније су комаранска села припала кадилуку Бихор са Комараном.⁴⁶

Како је ишла граница пријепољског кадилука према Сјеници, на десној обали Лима, нама је данас мало познато, али свакако села око Јадовника: Доњи и Горњи Страњани, Водице, Баре и друга свакако нису припадала пријепољском кадилуку, јер ни касније, све до 1912. године, нису била под Пријепољем. Ова села била су у кадилуку Бихор, а касније у кадилуку Сјеница. Највероватније је кадилук Пријепоље ишао до села Милешев До.

Барјактаревих наводи да је село Кучин 1936. године у прибојском срезу. Он је тада и био у прибојском срезу, јер је цела општина Тоци била у поменутом срезу, па је 1937. године припојена пријепољском срезу. Тако је Кучин данас у општини Пријепоље, односно ранијем милешевском срезу, са седиштем у Пријепољу. За време турско Кучин је стално био у пријепољском кадилуку, али 1912. године, при оснивању срезова, влада Србије дала је општине Тоце и Бабине у прибојски срез.

43) Ф. Барјактаревих, наведено дело, документ бр. 35, 41. и 101.

44) Исто.

45) Х. Шабанових, наведено дело, 34.

46) Наша документа бр. 7. Око 1727. године Комаран је припадао кадилуку Бихор. После Берлинског конгреса, а можда и пре, припадао је сјеничкој кази (видети документ бр. 7).

*Нахије кадилука Пријепоље
Нахија Милешево*

Нахија Милешево основана је врло рано и помиње се већ 1469. године. Нахија је заузимала ранију средњовековну жупу Црну Стену, а то је простор око реке Милешевке и Зебуђе. Године 1477. имала је 21 село, посаду војске у граду Милешевцу, са диздаром на челу, и манастир Милешево са 13 калуђера, који су се рачунали као 13 кућа и плаћали влашки порез, одсеком.⁴⁷ У почетку је била сточарска (влашка) нахија и плаћала сточарски порез одсеком. Већ у другој деценији XVI века претворена је у тимарску. Као нахија остала је све до укида нахија у турском управном систему. Нахија Милешева помиње се 1621. и 1638. године у Пријепољском кадилуку у херцеговачком пашалуку. Тада је манастир Милешева издвојен из нахије Милешева и из пријепољског кадилука и припојен кадилуку Стари Влах у Новој Вароши, због повлашћеног положаја и пореских олакшица. Тако је Милешева плаћала порез царском хасу, какав је био и цео Стари Влах.⁴⁸

На почетку XVIII века нахија Милешево обухватала је ужу околину Пријепоља с обе стране Лима. У ову нахију улазила су и села у Великој Жупи. У то време у нахији Милешево помињу се села: Кошеvine (записано Кошаре — данас заселак села Дучева), Грачаница, Добре Водице, Седобро, Сопотница, Својчево, Милошев До, Каћево, Косатица, Дучево, Карошевине и два непочитана села. Једно је записано као Папроска, што би могло бити погрешно уписано село Ратајска, а о другом селу, које је записано као Сврке, не можемо ништа одређеније рећи. Седиште нахије Милешева било је у то време у Пријепољу.

Да се дуго задржи као нахија свакако је допринео од војске поседнути град Милешевац. То је једини средњовековни град кога су Турци држали у пријепољском кадилуку, јер су градови Ковин и Козник (у селу Козици) били напуштени и непоседнути.

Град Милешевац као утврђење са посадом помиње се 1555, 1582. године први пут као тврђава, а други пут као замак у коме Турци држе стражу. Године 1611. био је напуштен и доста оронуо, па су четвртaste куле напуштене а зидови стари и упола срушени.⁴⁹ Међутим, 1669. године он је поново обновљен и по-

47) Радован Самарџић, *Београд и Србија у списима француских путописаца XVI—XVII века*, Београд 1961, стр. 112, 129, 158.

48) Радмила Тричковић, *Из живота Милешево на почетку XVII века*, Зограф бр. 6, Београд 1975, стр. 71.

48а) Владислав Скарић, *Попис босанских спахија 1123 (1711)*. Гласник ЗМ. Босне и Херцеговине, бр. XLII, Сарајево 1930, стр. 51—57.

49) Х. Шабановић, наведено дело, 164, 230.

седнут са 150 војника са диздаром.⁵⁰ У време аустријско-турског рата 1688. године пружио је знатан отпор, па изгледа није ни заузет.⁵¹

У време првог српског устанка није био поседнут и био је у развалинама. Нешто касније опет је поправљен и поседнут војском, па су га побуњени Босанци заузели и у њему запленили два топа. После тога није више поседан војском нити служио као тврђава. За време другог светског рата била га је посела и из њега се бранила 1942. године муслиманска окупаторска милиција.

Нахија Пријепоље

Нахија Пријепоље настала је нешто касније, вероватно око 1530. године, али се око 1580. године помиње као посебна нахија поред нахије Милешево.⁵² То је нахија која је заузимала села на левој обали Лима до нахије Матаруге и низ Лим до прибојског краја. У овој нахији помиње се 1639, 1660, 1671, 1730. и 1734. године село Кучин, па нам је познато докле се та нахија протирала низ Лим на левој обали.⁵³ По свему судећи, била су то села од Звезда и Јабуге до Мажића и Ожља.

У овој нахији је и средњовековни град Ковин у селу Бурову, који су Турци разорили и нису га поселили за све време своје владавине. Касније је овој нахији припојена и нахија Милешева и Матаруге. На почетку XVIII века нахија Пријепоље носила је и стари назив Милешева. За све време седиште нахије било је у Пријепољу.

Из наших докумената се види да је седиште нахије и кадилука, Пријепоље, било знатно место са развијеном трговином и занатима. Документација говори и о томе да су занатлије организоване у своје стручне савезе (еснафе), сваки савез је имао свога старешину (устабапу). Помињу се савези: пекара, кожара, сарача, бербера и других. Занатлије су имале значајну улогу и уживале углед, па су често били сведоци при суђењима код кадије. Пријепоље је имало многе џамије (10 помиње Е. Челебија), које су имале знатну имовину и задужбине. Ради управљања задужбинама имало је и управнике (мутевелије). Све то говори да су муслиманске верске установе биле моћан феудални поседник. Пријепоље је било и велики војни центар, јер се при суђењима често помињу јањичарске старешине. Тако је Пријепоље, поред војске коју су купили спахије и помоћне војске ко-

50) Евлија Челебија, *Путопис*, књ. II, стр. 159.

51) Коста Костић, *Наши нови градови на југу*, Београд 1922. стр. 69.

52) Х. Шабановић, наведено дело, 164, 230.

53) Ф. Барјактаревић, наведено дело, документа бр. 42, 55, 62, 90, 91. Т. Пејатовић, попис бр. 13, 223.

ју купе Срби кнезови, имало и сталну регуларну војску јањичаре и било гарнизон јањичара.

Нахија Матаруге

Ова нахија свакако је заузимала средњовековну жупу Звјезд⁵⁴, која је била на левој обали Лима узводно од Пријепоља и према Пљевљима. Нахија Матаруге носила је назив по два села у групи каменогорских села. Тако би нахија Матаруге могла да заузима звјезданска, великожупска и, сигурно, каменогорска села. У овој нахији помињу се село Матаруге и у њима манастир Свети Никола у Дубочици, па је сигурно да се простирала све до села Отиловића и Црљеница, јер се ова села не налазе и не помињу у пријепољском кадилуку, а село Горице налази се у нахији Вранеш.⁵⁵ Према томе, нахија се простирала до реке Ботине, па од ње до села Црљеница.

Ова се нахија помиње 1477. године, а већ је око 1619. године укинута и припојена нахији Пријепоље.⁵⁶

Седиште нахије Матаруге било је у данашњем селу Матаруге у Комарану. Турци су посели средњовековну српску тврђаву Градац Матаругама и у њој поставили војну посаду и нахијску управу. Градац се налази у засеку Бачиловина. Да ли је Градац носио то име и у предтурско доба — не бисмо могли ништа одређеније тврдити. Градац је знатно средњовековно у-

54) Сима Бирковић, *Пријепоље у средњем веку*, Симпозијум „Сeosки дани Сретена Вукосављевића“, Пријепоље 1976, књ. III, стр. 212, 213. Петар Мрковић, *Средње Полимље и Потарје*, СЕЗБ. књ. IV, 1902, стр. 258.

У селу Барицама, засеку Столац, налази се рушевина средњовековног утврђења. Поред њега су остаци зидине од цркве. То упућује на то да је ту постојало некакво средњовековно средиште, утврђење или седиште управне власти. До Стоца је и заселак Досудовићи (до суда), што још више упућује на седиште управног и војног центра. Како се у пријепољском крају на левој обали Лима не помиње друга жупа осим Звјезд, то би нас упућивало на то да је жупа Звјезд заузимала великожупска, звјезданска и толачка села. Поготову што између жупе Звјезд и жупе Дабар, која је заузимала Полимље око Прибоја и до Вишеграда, нема трага другог жупи. У таквом простору жупе Звјезд Столац би био у географском центру жупе, па би могао бити и њено седиште. Столац и површ Барица су и најподеснији простор за затварање и одбрану жупе и у простору звјезданске реке и реке Љупче, као и лимске долине. У близини Стоца је и средњовековни манастир Сељане, који је у XIX веку претворен у парохијску цркву. Све то упућује на то да је Столац био знатно административно, управно, војно и црквено средиште, па и седиште жупана жупе Звјезд.

По турским подацима којим располажемо, Турци су жупу Звјезд поделили у две нахије — у нахију Матаруге и нахију Пријепоље. Тако би нахија Пријепоље заузимала толачка и бабинска села, односно села са леве стране звјезданске реке па низ Лим до села Мажића.

врбење, који је имао утврђени град и подграбе. Налази се на једној окомитој стени, која према западној и јужној страни има већу зараван. Ова зараван, с које је могућ прилаз, има утврђени спољни зид, који је штитио град на заравни брда. На темену брда, а у унутрашњости града, биле су грађевине, чији се остаци и темељи и данас распознају. Један сељак нашао је у граду цео ковачки прибор.

Ниже града налази се развалина цркве, за коју сељаци мисле да је била посвећена Благовештењу, а близу града је и остатак средњовековног пута чија се калдрма и данас делимично познаје.

Сви ови остаци говоре о значајном средњовековном градском утврђењу, које је било и војно и управно средиште. Свакако је у овом Градцу било и седиште средњовековне жупе Звјезд, јер од села Матаруга па све до реке Звјезданке и села Звјезд нема никаквог знатнијег ни већег утврђења. Бар на том простору нема никаквих остатака средњовековних рушевина ни развалина које би упућивале на какав град.

Нахија Љубовића, касније нахија Вранеш

Нахија Љубовића помиње се врло рано, још 1477. године. Настала је на месту старе жупе Љубовића. То је нахија која се налазила у сливу реке Љубовиће, леве притоке Лима, а код Бродарева је прелазила и Лим на десну страну. Манастир Давидовица помиње се у овој жупи 1283. године, а он се налази у селу Гробницама. Заузимала је простор од Коврена до пред Бијело Поље. То је била влашка (сточарска) нахија и имала више села (цемата) — сточара који су плаћали порез по влашком — сточарском опорезивању. Центар нахије био је око данашње Лековине, а касније око Томашева⁵⁷, где је у XIX веку било седиште доњоколашинске казе.

Назив ове нахије убрзо се изгубио, и већ половином XVI века помиње се само нахија Вранеш. По свему судећи, она је нешто касније смањена, јер су нека села припала нахији Би хор са Комараном. Нахија Вранеш помиње се: 1622, 1633, а у

55) Ф. Барјактаревих, као и напомена 16.

56) Исто

57) Х. Шабановић, наведено дело, стр. 166; Ф. Барјактаревих, наведено дело бр. 5, 6. Наша документа бр. 1—9. Шабановић погрешно наводи да је у XVIII веку Вранеш припадао пљеваљском кадилуку. Из документације за сваку деценију до 1760. године види се да је нахија Вранеш у пријепољском кадилуку. Пљеваљском кадилуку могао је Вранеш припасти тек после 1760. године, што је мало вероватно (видети наша документа из 1727, 1744, 1750. и 1758. године).

документима које ми дајемо све од 1677. па до 1759. године⁵⁸, и за све то време је у пријепољском кадилуку. Истовремено крушевском поменику помиње се жупа Вранеш. Нахија Вранеш била је сточарска (влашка) и опорезивана по влашком закону.

Из документације коју дајемо у нахији Вранеш знамо следећа села: Горице, Водно, Стожер, Жари, Коријен, Бјелосаве, Вранштица, Богдановић, Вергашевиће, Вранић, Блишкову и Кичаву.⁵⁹ По овим селима и селима која припадају околним нахијама, а која се помињу у исто доба, а у првом реду нахије Кричка и Никшићи, можемо приближно утврдити и границе нахије Вранеш. Нахија се простирала од села Вруље и Брезница, на реку Ћотину, па до села Подборове, а затим до планине Тулежине, планине Стожер (стим што Стожер припада Вранешу), до села Прошћења, Обода, Церове, па до села Крушева пред Бијелим Пољем.⁶⁰ Одатле је граница ишла на планину Лису са које се спушта до Лима код Бродарева и прелази Лим обухватајући село Гробнице — заселак Богдановиће. Село Белохова помиње се у Вранешу, а то значи да је Комаран био у нахији Вранеш и да је граница ишла између села у Великој Жупи па на планину Црни Врх. Нешто касније комаранска села припала су нахији Бихор са Комараном, па је граница Вранеша померена на планину Граб.⁶¹

У овој нахији налазила су се и два средњовековна манастира: Кичава и Блишкова.⁶² Манастир Ваведења у Блишкови потиче из XIII и XIV века. Помиње се 1622. године кад калуђери иду у Пљевља па им се издаје дозвола за пут. Помиње се 1761. године када је добио једну бакарну тепсију на поклон од манастира Острога. Године 1871. био је запустео, али су му зидови стајали све до крова и сачувала се у целини олтарска апсида и доста живописа. Последњи игуман био му је Борђе Варага, који је побегао из манастира у Свету Гору. Манастирски посед 1871. го-

58) Ф. Барјактаревећ, наведено дело бр. 25, 36; наша документа бр. 1—9. Љуб. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 956, Полимље, 1607, жупа Вранеш.

59) Ф. Бајрактаревић, исто; П. Мркоњић, наведено дело, стр. 257; Стојан Новаковић, *Српски споменици*, „Гласник“ СУД бр. 42, Београд 1871, стр. 128.

60) Х. Шабановић, наведено дело, стр. 34.

61) Наш документ бр. 7.

62) Ф. Бајрактаревић, наведено дело бр. 35. Бајрактаревић је погрешно прочитао име манастира Кичеве, па мисли да је то Каћево на десној обали Лима, изнад манастира Милешево. Иако га је навео у нахији Вранеш, зна се да Вранеш није никад заузимао тај простор и село Каћево било је у нахији Милешево, па и кад би било припајано суседним нахијама, могло би припасти само Сјеници или Новој Вароши, али никако Вранешу.

дине још нико није приграбио нити обрађивао, већ је био зарастао и напуштен. Још је стајала и манастирска воденица.⁶³

Манастир Кичева потиче из XIII века. Краљ Урош I даровао га је са манастирским поседом манастиру Богородице у Бистрици. Помиње се 1633. године када су калуђери купили неку ливаду Беушину Луку од сељака из Водног, па је тапија издата на игумана Борба.⁶⁴ Манастир је запустео и напуштен.

Вранешка нахија остала је у пријепољском кадилуку до 1852. године, када је припојена колашинском мударлуку у пљеваљском кајмакамлуку. После 1878. године од дела колашинског мударлука који је остао у Турској основана је посебна каза (срез) доњоколашинска у сјеничком санцаку и као таква остала све до ослобођења 1912. године.

Срби кнезови у милешевском кадилуку

У милешевском кадилуку, као и у многим другим кадилуцима турског царства, у сточарским нахијама и селима управљали су Срби кнезови. Били су то људи који су у почетку турског освајања стекли наклоност турских власти, или учинили какве услуге Турцима при освајању тих крајева или одмах по поседу краја и успостављању власти. Смиривали су и враћали рају из збегова и бежанија, организовали пољопривредну производњу и обезбеђивали Турцима дажбине, или осигуравали путеве за пролаз војске и турских чиновника, или организовали коморе за војску.

Таквим својим радом стекли су поверење турских власти, а они су се, у немоћи да својим трупима поседну и чувају сваки крај и сваки пут, определили на Србе кнезове из редова народних главара и првака, а врло често и на људе из редова старе српске властеле и властелчића. Тако су у почетку турске владавине све нахије у милешевском кадилуку биле у степену сточарских (влашких) нахија, а дербенциску службу обављале су и суседне нахије у околини Нове Вароши, нахија Бања и град Прибој.⁶⁵ Нахије милешевског кадилука, коме су у почетку турске владавине до 1530. године припадале и нахије у околини Пљеваља, као сточарске (влашке) подпадале су под систем организације власти и пореског система, као и све нахије те и такве врсте у херцеговачком Санцаку. Због врлетности земљишта, слабе економске моћи и немоћи турских власти да цео терен посед-

63) Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. III, бр. 3184, 4644; Сава Косановић, *Манастир Блишкова*, „Гласник“ СУД бр. 29, 180.

64) Ф. Бајрактаревић, наведено дело бр. 35, 36.

65) *Кануни и кануннаме*, Издање Оријенталног института, Сарајево, 1957, 12.

ну цео кадилук је подвргнут под систем сточарског (влашког) опорезивања.

Тако су становници нахија у милешевском кадилуку били дужни да о Бурбевдану дају годишње с куће на кућу један златник, једну овцу с јагњетом или као вредност тога 12 акчи, једног овна или као његову вредност 15 акчи. На сваких 50 кућа становници су давали два овна или као њихову вредност 60 акчи као и на сваких 50 кућа једну чергу (шатор од козлине) или као њену вредност 100 акчи.⁶⁶

Овај порески систем био је много повољнији него у тимарским нахијама, где су спахије узимали знатно више и од свих производа и ратарских и сточарских. Сељаци сточарских (влашких) нахија нису давали никакве дажбине у житу, док су у тимарским били обавезни да дају десетину (десету оку).

Пореске дажбине нису биле једино оптерећење Срба у сточарским нахијама. Њени становници били су дужни да учествују у ратним походима Турака и да дају одређен број војника коњаника. „Кад буде поход (рат) (а Турска је ратовала стално и готово сваке године), из сваких 10 кућа излази по један коњаник под оружјем и на коњу учествује у походу“.⁶⁷

Ван ових војних и пореских обавеза становници сточарских нахија били су свега другог ослобођени. Такве мале и лаке пореске обавезе чиниле су им живот сношљивим под освајачем и окупатором.

Нахијски кнезови имали су сву власт у нахији. Они су купили порез, одређивали војнике из редова сељака за турску војску и решавали многе, углавном мање спорове међу сељацима. Веће преступе и већа криминална дела достављали су турским кадијама, који су судили по шеријату. Они су били дужни да одржавају ред у нахији и обезбеђују путнике на пролазу кроз њихово управно подручје⁶⁸, да гарантују сигурност трговачких путева и трговачких каравана и да о свакој несигурности или спору међу кириџијама са свог подручја и трговаца извештавају турске власти и суд.⁶⁹ Хајдучију као опасну по јавну безбедност кнезови су морали да гоне, прогоне и уништавају и свако подозрење да помажу хајдуке доводило их је пред суд.⁷⁰

Кнезови у милешевском кадилуку, као и у осталом делу турског царства где су постојали, нису само купили дажбине. Они су имали и извесну мању, управну, па и судску службу. „Били су вршиоци извесне управне службе“ и да су „обављали и неке дужности судија за ситније спорове.“⁷¹ Иако ово тврди, Г. Елезовић обе дужности и функције умањује и мисли да су то

66) Исто,

67) Исто,

68) Наш документ бр. 2

69) Исто, бр. 7

70) Исто, бр. 4

71) Г. Елезовић, *Турски споменици*, Београд 1948. књ. II, 863.

радили по обичајном народном праву, па чак да им те послове Турци нису ни признавали. Нити би кнезови смели нити могли обављати оно што им власти не дозвољавају, па ни мању судску и управну власт. Турци су, као и свим својим управним установама, законски одредили права и дужности, па и нахијским и сеоским кнезовима. Што су они судили извесне спорове по обичајном праву, то је и турско судство дозвољавало, па је адет (обичај) био важан чинилац и често се помиње и у кадијским пресудама. То ничим није умањивало кнежевску власт док обављају службу савесно и по турским прописима и законима. Ако то кнез не би чинио, власти би га смениле или позивале на одговорност, како је то било с кнезом Јоксимом кад су сумњали да јатакује хајдуцима.⁷²

За службу коју су обављали, кнезови су били ослобођени свих дажбина на своју баштину. Тих дажбина били су ослобођени и њихови синови и браћа.⁷³ Зато су кнезови живели у великим породичним задругама, јер су само браћа у заједничком домаћинству била ослобођена од дажбина. Сама логика намеће помисао да нико не би обављао извесне управне послове, и то у више села, односно у целој нахији, без плате или пореских ослобођења, што је у преносном смислу плата, па то не би чинили ни нахијски кнезови.

Поседи кнезова нису били мали, па и ослобођење тих поседа од дажбина су знатна новчана средства, поготову што су кнезови били и најбогатији или међу најбогатијим људима у нахији. Они су и куповали земљу, како обрадиву тако и пашњак. Кнезови Јоксимовићи купили су планину Стожер и летњи пашњак Жари, као и њиве и ливаде.⁷⁴

За обављање кнежевских дужности кнезови су морали имати царски указ. Те указе су добијали на предлог турских власти, али су и сами често тражили такве указе, као гаранцију да могу ауторитативно обављати своју власт. Тако су кнезови пријепољског и пљеваљског кадилука 1694. године тражили од кадије Пљеваља да им да дозволу да своју делегацију пошаљу у Цариград на султанов двор ради прибављања фермана и хатихумајуна да и даље обављају кнежевску власт.

У то време вођен је аутријско-турски рат и устанак Срба на Турке, као и велика сеоба 1690. године. Велики број кнезова стао је на страну устаника или се одселио са патријархом, као што је то учинио и кнез Старог Влаха Атанасије Ранковић из Штиткова, па су кнезови дошли у немилост код турских власти.

72) Наш документ бр. 4

73) Б. Бурђев, *О кнезовима под турском управом*, Историјски часопис бр. 1 — 2, Београд 1948, стр. 136, 164. И у ову тврдњу сумња Г. Елезовић, али та сумња има мало основа и изворних потврда. У праву су Б. Бурђев, Скорић и Хамер Г. Елезовић, наведено дело, стр. 1158).

74) Наш документ бр. 1, 3, 9.

Они кнезови који се нису компромитовали у борби против Турака, или чије учешће у борби против њих Турци нису сазнали, настојали су да после рата наставе своју кнежевску власт у својим нахијама. То су радили и кнезови из милешевског и пљеваљског кадилука тражећи да иду на царски двор и прибаве царски ферман и хатихумајун, те да и даље кнезују у својим нахијама. У томе су и успели, јер се касније у нашим документима помињу и даље као кнезови.⁷⁵

Глиша Елезовић мисли да кнезови бератлије нису само потврђивани бератима и били наследни већ их је и народ бирао. То закључује по изразу „престављајући рају“. Народ је свакако имао неког удела, али пуног и потпуног избора није било. Народ је предлагао и узимао оне који су с колена на колена били кнезови и стекли углед и поверење као кнезови код турских власти. И у нашем документу се види да су кнезови који су раније кнезовали тражили да и даље кнезују, па су у томе и успевали. То се види и по кнезовима Рашковићима — да су из исте куће бирани кнезови од Турака, иако је кнез Атанасије био један од вођа буне и сеобе. На основу тога пре би се рекло да су кнезови били наследни, а не изборни.

У нашим документима помињу се нахијски кнезови и сеоски кнезови. Јасно и одређено у документима се помињу нахијски кнезови Јоксимовићи и Драгаши. Многи други кнезови помињу се као сеоски кнезови или по неколико њих из одређене нахије, не помињући из ког су села. Такви су кнезови набројани из нахије Кричка и нахије Никшићи. Можда је међу њима био и неки нахијски кнез, а остали су били сеоски кнезови.

У турским пописима врло често се помињу џемати влаха (скупштине — општине сточара) у појединим нахијама. Ти џемати — влашке општине, најчешће су имали свога кнеза. Свакако су и кнезови који се помињу у нашим документима били старешине сточарских села (џемата влаха) или групе влашких џемата.

По свом положају, улози и пореским обавезама кнезови су се издвајали од обичних сеоских старешина раје у тимарским нахијама, које је бирала раја, а који нису били ни стални ни наследни. Њих је постављао султан и били су ослобођени неких дажбина. То се види и по томе што су слали изасланство на султанов двор 1694. године да прибаве хатихумајун и ферман ради ослобођења од дажбина „као уздарје за нашу службу и наше трошкове“ у влашким џематима.

Сва три кнеза која су ишла у Цариград да прибаве царски хатихумајун и ферман не помињу се као нахијски кнезови, па се може извести закључак да су били кнезови влашких (сточарских) џемата. Кнезови делегати на царски двор нису били ни из поменутих нахија Кричка, Никшићи, Вранеш и Поблаће нити из

75) Г. Елезовић, *Турски споменици*, књ. II, Београд 1948, стр. 865.

побројаних села у документу, већ из сасвим друге нахије и села која нису ни поменута, али свакако из пријепољског или пљеваљског кадилука. Мало је чудно што су јемци кнезови наведени из које су нахије или села, а кнезови изасланици на царски двор нису наведени из ког су села. Али нам то говори да је поред поменутих нахија са Србима кнезовима постојало још Срба кнезова у другим селима и нахијама. Можда су из нахије Милешева, Кукањ или нахије Пријепоље. Али о томе, до нових извора, можемо само да нагађамо.

У нахијама у којима је било Срба кнезова на челу било је још кнезова који су управљали појединим сточарским селима (цematима влаха). Тако се у документу бр. 5 помиње кнез Јоксим Јоксимовић „један од кнезова нахије Вранеш“. Значи да је било још кнезова старешина села. Тако видимо да су Јоксимовићи били и нахијски кнезови и сеоски кнезови у неким сточарским селима (цematима влаха).

Многи кнезови у неколико колена помињу се из исте куће и из исте фамилије. То видимо код кнезова Јоксимовића, а затим из породице Драгашевића кнеза Драгаша и Бура, па кнезове из породице Рабреновића. Њихове куће стекле су углед код турских власти и наследно су имале кнезове. Турци су се придржавали правила да се ствари не мењају ако добро иду, па ни људе у управи код Срба нису мењали ако су добро обављали посао. То је код Турака постао обичај (адет), а он је често имао снагу закона.

Кнежевске куће, које се помињу у нашим документима, имале су велики углед у свом крају и задржале су га и до данашњих дана. И онда када више нису биле кнежевске, истицале су се међу сељацима својих села разборитошћу, отреситошћу и новаторством. Они су се одавали трговини, занатима и школовали се. Редовно су из својих редова имали попова и учитеља. У доба националног буђења и националне свести истицали су се националном борбом и ширењем просвете. Они су најчешће покретали стварање сеоских школа и цркава. Залагањем Марковића — Бузовића отворене су школе у Отиловићима и Тоцима, Старчевића и Соковића у Ограбеници, а Аврамовића и Лисица у Крњачи. Породице Марковића и Драгаша много су допринеле подизању школе и цркве на Илину Брду, а Кнежевићи и Војиновићи из Пренђана обновили су манастир Довољу у XIX веку.

Сеоски кнезови су у бунама и националним покретима редовно били вође и покретачи. Они су давали свештенике и учитеље. Такав случај је био са кнезовима из породица: Јоксимовића, Драгашевића, Марковића, Лисичића, Кнежевића, Старчевића, Соковића. Старчевићи и Соковићи су се придружили првом устанку и на њихова села је кренуо Сулејман-паша Скопљак 1809. године, кад је попалио села Мељак, Бобово и Ограбеницу и угушио буну. У првом устанку учествовали су и потомци Војиновића — Лисица и један од њих је погинуо на Пријепољу

1809. године. Исти ти Војиновићи — Лисичићи су дуго година били свештеници и калуђери у манастиру Свете Тројице, који су обновили 1594. године.⁷⁶ У устанку 1875. четовође су дале бивше кнежевске породице: Јоксимовићи, Старчевићи и Марковићи. Понекад су и променили презиме, али старим пословима су се и даље бавили. То је случај са Божовићима од Соковића из Бобова, Бузовићима од Марковића из Отиловића, Лисицама од Војиновића из Поблаћа и другим.

Кнезови Јоксимовићи

По предању, Јоксимовићи потичу од Хераковића, и старином су из Вранеша из села Драшковине у Павину пољу. Још у доба Немањића, а и касније у доба Косача, Хераковићи су играли знатнију улогу у жупи Љубовића. Доласком Турака у ове крајеве Хераковићи су се ставили на расположење Турцима, па су их Турци прихватили и дали им на управу нахију Љубовићу, а Хераку Вранешу Турци су дали 1476. године на управу и као тимар неколико нахија у околини Требиња и Попова поља.⁷⁷ И нахијом Љубовића управљали су Хераковићи, и то кнез Буро и његов синовац, већ исламизирани Скендер, син Ибрахимов. Ибрахим је син Љубе, Бурова брата, а од Ибрахима и Скендера потиче беговска породица Љубовића.⁷⁸ Како је једним делом Љубовиће управљао Буро а другим Скендер, то се и нахија поделила у две, па је нахија Вранеш припала Бору. То је била сточарска (влашка) нахија, која је имала више цемата сточара и свог нахијског кнеза из породице Јоксимовића, која потиче од Јоксима Хераковића.

При једној наплати царине дубровачким трговцима, пријепољски кадија Алија, син Хусеина, привео је сведоке 21. VIII 1514. године, и међу њима два кнеза Србина. Један међу њима је био и кнез Херак, син Прибила.⁷⁹ Овај Херак свакако је био из породице вранешких кнезова Херака — Хераковића, а можда и унук Херака Вранеша, управника нахије око Требиња и Попова поља.

Јоксимовићи, ранији Хераковићи, управљали су нахијом Вранеш до почетка XVIII века. Старо презиме потпуно су напустили и само је остао назив једног села у Комарану, у општини Пријепоље, где су били феудални поседи. Један део породице узео је презиме по једном од истакнутих кнезова Јоксиму, ко-

76) Записи попа Сима Лисице у породичном архиву. И данас постоји село Хераковићи, у Комарану, у општини Пријепоље. Предање говори да су из њега Хераковићи и да су им ту била феудална добра.

77) Х. Шабановић, наведено дело, 136.

78) Исто, 166.

79) Г. Елезовић, *Турски споменици*, књ. II, Београд 1940, стр. 843.

јих је истог имена било доста у породици, па и до данашњих дана. Један део Јоксимовића који се иселио из Вранеша узео је презиме Вранешевић.⁸⁰

Из породице Хераковића—Јоксимовића исламизирала се једна велика грана која, по предању, потиче од три брата. Те породице су: Мушовићи, Хасанбеговићи и Даутовићи. Из ове породице Мушовића је Хамза, никшићки капетан и јунак Његошевог *Горског вијенца*, а од њега су породице Хамзићи и Хаџихамзићи, који су се као муџери из Никшића населили у Полимље, највише у Прибој и прибојску околину.

Јоксимовићи су се у XVIII и XIX веку доста селили и расељавали. Једна група Јоксимовића населила се у Гружу, у село Брњицу, између 1719—1739. године. У Гружу су дошли из сјеничког села Брњице, где су једно време били по одсељењу из Вранеша. У Гружи су и дали име старог села Брњице, одакле су се доселили. У исто доба једни Јоксимовићи одселили су се у Милешев До, на путу Сјеница — Пријепоље, а други у околину Рудог. Има их и на Златибору и у околини Ужица.

Око 1790. године једна породица Јоксимовића доселила се у село Вранеш, код Нове Вароши, са попом Јованом Јоксимовићем. Нешто касније поп Јован је прешао у Јабланицу на Златибору, а његов син Димитрије се заполио и са још неким Јоксимовићима, око 1840. године, прешао у Бању, где је био свештеник. Касније се закалуђерио и добио име Дионисије. Он је са попом Ристом Вујичићем из Пчелица обновио манастир Бању, 1852. године. Од ових досељених Јоксимовића у околину Прибоја била су и два свештеника: поп Борђе Вранешевић, парох голешки, и поп Зарија, парох у Мокронозима. Од њих данас има породица Поповића у Мокронозима и Штрпцима.⁸¹

Јоксимовића данас има у селима Горице и Павину Пољу, у засеоку Драшковина, а неки су се одселили у оближње село Чокрлије. Старином су били у Драшковини, а у Горицу су се населили негде на почетку XVIII или у XVII веку. Горице су били летњи пашњаци и катуни Јоксимовића. Како им је слабила кнежевска власт и утицај, то су их померале околне исламизирани породице. Њихове поседе у Драшковини узели су ситни поседници Муслимани, а поседе у Горицама, у доба завођења читлучења, узели су бегови Хасанбеговићи. Тако су Јоксимовићи дочекали крај турске владавине као чивчије.⁸²

80) В. Шалипуровић, *Устанак у западном делу старе Србије 1875—1878*, Титово Ужице 1969.

81) В. Шалипуровић, *Устанак у западном делу старе Србије 1876—1878*, Титово Ужице 1969, стр. 31; М. Шаkota, *Прилог проучавању манастира Бање код Прибоја*, Саопштења X — Београд, 1974. г, 32.

82) С. Вукосављевић, *Историја селачког друштва*, Београд 1953, стр. 105.

По нашим документима, нама су данас познати кнезови из породице Јоксимовића: Јован, Рабрен, Јоксим, Која, Вучић, Лазар, Божа, Милутин. Такође видимо да се на почетку XVIII века више не помињу као кнезови, а уколико се и помињу неки Јоксимовићи, то су обични сељаци или кириџије. Њихова власт, од доласка Турака, полако је опадала и слабила, док је нису потпуно изгубили, па изгубили и поседе слободних сељака и постали чифчије.⁸³

Иако су изгубили и земљу и власт, Јоксимовићи се нису лако упуштали да постану само обична сељачка раја. Из њихове породице било је калуђера и свештеника. Вранеш је био крај са великим црквеним центром и многим манастирима, па су и Јоксимовићи могли да се школују у њима. У манастиру Блишкови зна се за калуђере из породице Варагића и Јоксимовића. Јоксимовићи такође тврде да су у селу Грнчареву обновили манастир Кичеву, која се помиње у XIII веку, а у Павину Пољу били игумани велике цркве посвећене Богородици, коју је подигао Вукан.⁸⁴ Кад су Турци разорили велику цркву, игуман Макарије је натоварио на шест коња црквене утваре и књиге и побегао с њима у Боговађу.⁸⁵

Јоксимовићи су дуго држали парохију павинопољску и имали 16 свештеника једног за другим. Први је био Пауније, затим Мардарије, Јеврем, Јован и други. Последњи свештеници били су Марко, Нешо, Милош и Јоксим. Нешо је на крају XIX века отворио и школу у Горицама.⁸⁶ Стрелили су га аустроугарски шћокори, у зиму 1916. године. Јоксима, последњег свештеника из породице Јоксимовића, стрелили су Немци за време пете непријатељске офанзиве, 1943. године.

Јоксимовићи су учествовали у многим ослободилачким покретима и истицали се радом на ширењу националне свести. Једна група Јоксимовића дошла је са свештеником Јованом

83) По предању, Јоксимовићи су добили ферман за цело вранешко поље. Неки папа из Вранеша од рода Јоксимовића оженио се са Павом од Миликића. Она је била врло лепа и остала у православлу до смрти. Папа, који је волио Паву дао је сва имања у Вранешу Јоксимовићима и Миликићима.

Према породичној легенди, сва имања Јоксимовићи су изгубили једним пуким случајем. Јоксимовићи су у Вранешу — Павину Пољу подигли цркву, која је на кубету имала златну јабуку да је на сунцу сијала по целој околини. Некакав папа дође у Вранеш и коњ му се поплаши од сјаја златне јабуке, те он падне с коња и погине. То је био повод да Јоксимовићи изгубе све своје поседе и имања, које су дали муслиманима.

84) О Вукану Немањићу има много легенди у Вранешу и око Бродарева, и готово за сваку црквену рушевину народ каже да је подигао Вукан.

85) Вукан Јоксимовић, *Доњи Колашин*, 1931, стр. 18.

86) Према подацима Борба Јоксимовића, учитеља из Комарана у општини Пријепове; В. Шалипуровић, *Културно-просветне и политичке организације у Полимљу и Рашкој 1903—1912*. Нова Варош 1972, стр. 131.

пред Караборџа на Увац и учествовала у бојевима устаника по Полимљу и на Пенштеру. У XIX веку одржавали су сталне везе и јатаковали хајдуцима Мића Глушчевића из Камене Горе и Ристана Шарца из Матаруга.

Масовно су учествовали у устанку 1875—1878. године и водили многе бојеве по Доњем Колашину. У раоничкој буни 1903—1906. године листом су се дигли на устанак и водили тешке битке са Шемси-пашом. Њихови домови на Горицама су попаљени, разорени и са земљом срањени.⁸⁷

У првом светском рату учествовали су у црногорској војсци у свим биткама — од Дрине до Мојковца. Имали су своју чету са командиром Милованом Јоксимовићем.

Јоксимовићи у околини Прибоја истакли су се у устанку 1875. године. Свештеници Борђе и Зарије били су командири чета (четовође) у устаничком батаљону Прокопија Бујишића, игумана манастира Бање. Поп Коста из Штрбаца много је учинио на окупљању добровољаца 1914. године у српску војску.

У народноослободилачкој борби масовно су учествовали и поднели бројне жртве. Имали су доста руководилаца, а Нења Јоксимовић је још 1941. године био командант батаљона, док је Миле Јоксимовић био већник АВНОЈ-а и АСНОС-а.

РЕЧНИК

турских и мање познатих речи

ага — великодостојник, назив заповедника турске војске; после завођења читлуксахибијског система назив за ситнијег феудалца

аспра — турски новац, акра, ситан сребрн новац

баша — главар, поглавар, првак

беше — јаничарска титула

бујрулдија — повеља, наредба, заповест паше или валије

буљукбаша — командир чете, заповедник јањичара

вакуф — верска имовина, муслиманска верска задужбина

дели — делија, помаман, силовит, јунак, војник једног рода турске војске

заде — син, потомак

зилкаде — једанаести месец муслиманског календара

инџил — Јеванђеље, света књига, хришћанска света књига

87) В. Шалипуровић, *Раоничка буна*, Прибој 1970, књ. II, стр. 50.

88) В. Шалипуровић, *Устанак у западном делу старе Србије*, Титово Ужице, 1968, стр. 54, 56, 70.

- каза — подручје кадије
- кадија — судија, судија који суди по шеријату, председник суда
- кадилук — подручје кадије, срез у турској управној подели
- кириција — преносилац робе, превозник, преносилац
- кастрадин — суво месо, осушено месо спремно за зиму
- марифет — знање, вештина, сналажљивост
- мевлана — мула, господар, господин — почасна титула исламских учењака
- меџлис — веће, судско веће, савет, одбор
- мубашир — изасланик, гласник
- мула — учен човек, кадија у већим градовима
- мүтевелија — управитељ, управитељ муслиманских верских задужбина
- мүтесариф — окружни, обласни заповедник, начелник области или округа
- мухзир — судски позивар
- нахија — жупа, општина, управно турско подручје мање од среза
- отул — оглу — син, потомак
- одабаша — старешина јањичарског вода, јањичарски водник
- паша — титула високих управних достојанственика и војних лица, генерал
- реби — реби први месец муслиманског календара
- санџак — управно подручје, округ, област, застава под коју се купи војска једне области или округа
- спахија — феудалац, поседник тимара који је био дужан да иде у војску као коњаник и према величини посела да проведе одређен број пратње
- Таплица — Маслица — Пљевље, град на Ботини
- тескера — писмена исправа, потврда, позив
- хатиб — проповедник, предавач
- хаци — титула муслиманских посетилаца Мухамедова гроба
- хиџра — почетак рачунања муслиманске године
- хуџет — судска пресуда, писмена исправа која има доказ уверења
- чалик — огребан по лицу, човек са ожиљком на лицу
- чауш — наредник, подофицир са чином наредника

черга — шатор од козлине, шатор од кострети

џемат — скупина, заједница, општина, верска општина

џумада — име петог месеца у муслиманском календару

шабан — осми месец муслиманског календара

шерџат — муслимански верски закон, исламски законски прописи

QUELQUES DONNÉES SUR LES PRINCES DES VILAYETS DE PRIJEPOLJE ET DE PLJEVLJA DE 1677 — 1759

Vukoman Šalipurović

Les membres de la famille Joksimović, descendants d'une famille des princes médiévaux serbes, gardent toujours 11 documents turcs du XVIIe siècle. Les quatre documents (Nos. 3, 4, 5, 6) ont été publiés par Gliša Elezović dans le livre «Les monuments turcs». Sur la base de ces documents on peut avoir une idée sur les conditions et la vie de la population de ce temps-là, ainsi que sur le rôle des princes serbes du vilayet de Prijepolje sous la domination turque. L'activité de la famille Joksimović a été aussi étudiée hors de ces documents.

Le vilayet de Prijepolje fut formé du vilayet de Mileševo qui fut séparé du vilayet de Drina avec le siège à Foča. La première mention du district de Mileševo dans ce vilayet date de 1469. Le district de Prijepolje fut formé plus tard, peut-être vers 1530. Le district de Mataruge territorialement correspondait au Zvijezd médiéval. Le district de Ljubovidja, plus tard nommé le district de Vraneš, date de 1477.

Dans le vilayet de Mileševo, comme dans les autres vilayets de l'Empire Ottoman, les princes serbes gouvernaient certains villages et districts habités par des éleveurs. Etant donné que les Turcs n'avaient pas assez de soldats pour chaque ville et chaque route serbes, ils avaient donné l'administration de certaines régions aux princes serbes qui furent chefs des tribus ou qui avaient appartenu à l'ancienne noblesse médiévale serbe. Les princes du district de Mileševo, ainsi que ceux des autres districts, ne furent pas responsables seulement pour les taxes. Ils avaient aussi un certain pouvoir administratif et juridique. Ils jugeaient certains conflits selon le droit coutumier, ce qui fut permis par la législation turque. En récompense les princes furent libérées de ces taxes. Pendant la guerre entre les Autrichiens et les Turcs, quand eut lieu en 1690 la grande émigration du peuple serbe, beaucoup de princes furent disgraciés par les autorités turques. Cependant, dans les districts qui furent gouvernés par les princes serbes, certains princes furent restés à la tête de certains villages habités par des éleveurs. Les maisons des princes mentionnés dans ces documents avaient une grande renommée dans les régions appropriées.

Борђе Р. СИМОНОВИЋ

ПРОБЛЕМ УБИКАЦИЈЕ РУДНИКА СРЕБРА И СЕДИШТА
НАХИЈЕ ЖЕЛЕЗНИКА (КРАЈ XV И ПРВА ПОЛОВИНА
XVI ВЕКА)(Један од прилога ауторове дисертације
„Просторни развој села Србије“)

Досадашња убикација села „мајдана сребра“ и олова и седишта нахије Железника крајем XV и у првој половини XVI века не одговара просторним и у грађи наведеним чињеницама¹.

Ако се пренесу на карту сви пописи села и мезри нахије Железник из друге половине XV и прве половине XVI века, сазнајемо да се седиште нахије, село и „мајдан сребра“ Железник налазио на простору између Авале и села Стојника. Убицирали смо га или на локалитету Чаршија или код села Стојника. У противном, уколико бисмо усвојили Шабановићеву идентификацију „мајдана сребра“ Железник са данашњим селом Железник, исти би се налазио далеко изван територије своје истоимене нахије. Данашње село Железник је неоспорно у турским изворима уписано као село Сухи Железник. У свим пописима XVI века оно припада Београдској нахији, што по положају и неким ближним одредницама из пописа одговара данашњем селу Железник² (сл. 1).

Пописи у којима се јавља Железник као седиште територије и нахије те мајдан сребра и олова објављени су:

1476/8. год.; 1516. год.; 1521/23. год.; 1528. год. (попис „влаха“); 1528/30. год.; 1536. и 1560. год.

1. — По попису 1476/8. год. у султанов хас убележена су само два села: Железник „код Београда“ и Рудишта „припада Железнику“. Х. Шабановић је речи из грађе „код Београда“ протумачио са „у близини Београда“ и тако убицирао Железник. Међутим, „код Београда“ може да значи и „у околини Београда“, што је у овом случају најисправније.

1 Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда*, Београд, 1964, Железник „дакле данашње село на домак Београда“, стр. 5, напомена 1.

2 Исти, стр. 35, напомена 5.

Сухи Железник: „не постоји одавно, а налазило се негде на простору од Чукарице преко Макиша до Остружнице, јер је у попису из 1560. г. наведено у тим границама“. Шабановић није убицирао према томе исправно ни Железник ни Сухи Железник.

Рудишта су била на локалитету „Паланка“ западно од Рипња, како је то већ раније утврђено³.

2. — Године 1516. у нахији Железник пописани су само царски хасови, и то следећа села названа „махале“⁴ и мезре: Железник; Градиште (данас локалитет у селу Стојнику које је највероватније остатак овог села а не у Бождаревцу); Врбица (данас вероватно локалитет Врбовац код Стојника а не М. Врбица у Космају); Станово (данас локалитет Станина код Парцана а не у селу Америћу); Љубушница (уписана као село а не као „махала“, непозната, али се морала налазити на територији нахије коју смо приближно установили на скици); мезра Лутовац (данас вероватно локалитет Шутевац, Гуковац, Њуковац северно од Парцана). Шабановић је ову мезру изједначио са мезром Пупавац из каснијих пописа, па је идентификовао са садашњим локалитетом Пупавац јужно од данашњег Железника⁵. Могуће је да Лутовац одговара каснијем Пупавцу. Међутим, убица није добра, јер би у том случају ова мезра била изван територије нахије којој припада. Наш закључак би о овоме био да по положају ова мезра одговара наведеним локалитетима, пошто се исти налазе на територији нахије, односно у близини Железника. Године 1528/30. уписана је после Железника са „Пупавац сијалиште је споменутог села“; мезра Хахај (данас локалитет и поток Аљаја између Стојника и Дучине); мезра Стубица вероватно локалитет Стубло код Стојника а не село Стубица код Лазаревца (што је и по Х. Шабановићу тешко прихватљиво); мезра Дреник (данас вероватно локалитет Дрвник у селу Ропочеву); мезра Ораховац (данас вероватно локалитет Оровац код Стојника или истоимени у селу Ропочеву); село Рудишта.

3. — И 1521/23. године пописани су такође само царски хасови у нахији Железник, и то: Железник, Станово, Градиште, Љубушница, Врбица, Станци (непознато), Дубочевци (данас вероватно локалитет Дубошка код Бождаревца), Рудишта; мез-

3 В. Симић, *Старо и савремено рударство у околини Авале*, Годишњак музеја града Београда IV, 1957, стр. 71—91

— Исти Прилог за познавање наше старије терминологије у рударству, Бор 1974, под „Рудишта“, стр. 176.

— Б. Храбак, *Средњовековни рудник и трг Рудишта под Авалом*, Г.М. града Београда III, 1956. стр. 99—106.

4 а. — Реч „махала“ у овом случају треба тумачити као насеље сеоско а никако у данашњем значењу исте. Махала је у овом попису насељено место, односно село које припада територији односно нахији чије је седиште рудник Железник. Тиме је пописивач разлучио насеља ове нахије на две функционалне категорије. Седиште нахије — рудник и припадајућа села том руднику седишту нахије махале, мада је уз Љубушницу написао „село“, а не „махала“ као за све остале насељске групе.

б. — Шабановић даје слично тумачење речи махала. Једно од значења ове речи је, по њему, „насеље које је организационо везано за центар“ (*Турски извори*, Речник термина, под „махала“, стр. 626).

5 Шабановић, *Турски извори*, стр. 16 н. 6.

ТЕРИТОРИЈЕ НАХИЈА БЕОГРАД, ЖЕЛЕЗНИК И АВАЛА

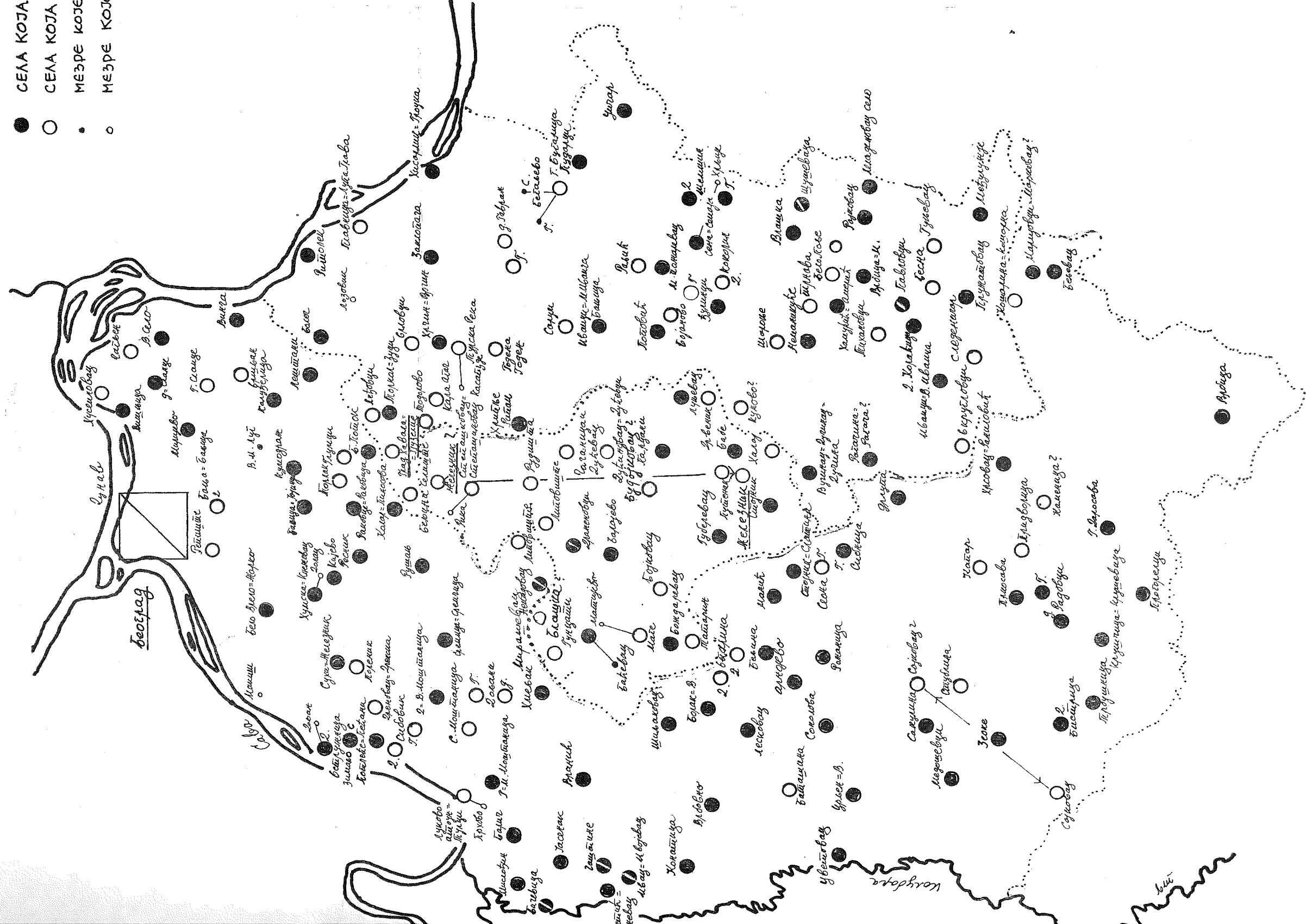
1560 г према тарту р. но: 316

ВЕЛИКА УБИЦИРАНИХ СЕЛА ПО ШАБАЊАНОВ
-ТУРСКИ ИЗВОРИ

1:200.000

- СЕЛА КОЈА ПОСТОЈЕ
- СЕЛА КОЈА НЕПОСТОЈЕ УБИЦИРАНА
- МЕЗРЕ КОЈЕ ПОСТОЈЕ КАО СЕЛА
- МЕЗРЕ КОЈЕ НЕ ПОСТОЈЕ

ра Пупавац (раније вероватно Лутовац); мезра Халај; мезра Стубица, мезра Ораховица и мезра Рудник (вероватно из претходног пописа Дреник или локалитет Рудине код Стојника).

4. — По попису „влаха“ београдске нахије 1528. године у кнежини Манула, сина Тодорова, уписана су села: Железник, Рудишта, Путник (данас вероватно локалитет и поток Прутен северно од Стојника) и Чачаница (налазила се негде код Рипња, вероватно тамо где је сада заселак Брђани или северно од њега). Шабановић је Чачаницу лоцирао у пределу Умке, јер се у каснијим пописима (1536, 1560. год.) наводи заједно са селом Дуђевац („Чачаница и Дуђевац“)⁶. Пошто је Шабановић знао само за локалитет Дуђевац поред Умке, тако је и убицирао село Чачаницу. Међутим, ми смо пронашли истоимени локалитет Дуђевац југозападно од Рипња, односно између Рипња и Брђана⁷. На том месту је, значи, било село Дуђевац нахије Железник, па према томе у његовој близини и село Чачаница. У противном ова би села била ван територије своје нахије, односно у овом попису ван подручја своје кнежине.

Поред наведених пописом „влаха“ 1528. год. забележена су још и следећа села и мезре са територије нахије Железник: село Степашиновац, мезра Рике односно Реке, села Татарин, Бождаревац, Маге, мезра Бађојевац, села Гунцати, Мирашевац, Блашка, Матајево, Бојковац и мезра Бађојевац.

5. — Године 1528/30. у нахији Железник пописана су села и мезре: Железник; мезра Пупавац; Стојник; Хаљај; Путеник; Чачаница; Степашиновац (данас локалитет северно од Рипња); мезра Рике (данас локалитет Реке уз Степашиновац)⁸ по Шабановићу непознато, мада је навео да би Рике могло да се чита и као Ријека, Прика или Пријека; Дрвеник; Луњевац (данас заселак у селу Ропчеву); Радмановац (непознато). Ово се село ни у ком случају не може изједначити са локалитетом Рудманово јужно од Чукарице, како је претпоставио Шабановић⁹ јер би било ван територије нахије. Губеревац, Парцани, Мирашевац (данас поток у атару Барајева), Рудишта, Божидаревац, Татарин (данас локалитет Татарија јужно од Божидаревца)¹⁰, Гунцати, мезра Бађојевац (данас село Бађевац); Блашка (данас вероватно поток Башка у пределу Гунцата, на неким картама уписан као Бачка).¹¹ Маге (данас локалитет северно од Божидаревца); мезра Матејево (такође локалитет северно од Божидаревца), Бојковац (данас поток и локалитет северно од Лисовића)¹².

6 Исти стр. 112, напомена 191

7 Пољопривредна карта, секција Рипањ.

8 Шабановић, *Турски извори*, стр. 67, напомена 83

9 Исти, стр. 128, напомена 10

10 Пољопривредна карта, секција Гунцати

11 Пољопривредна карта, секција Гунцати; Секција 1:50.000

12 Пољопривредна карта, секција Гунцати, Секција 1:50.000.

6. — Године 1536. у нахији Железник пописани су царски хасови: Железник, Халај, Луњевац, Столник (Стојник), Губеревац, Миращевац, Гунцати, мезра Баћојевац, Дрвеник, Барај — други назив Барајево, Татарин, Маге, мезра Матејево, Бојковац, Путеник, Бождаревац, Степашиновац, мезра Рике, Радмановци, Чачаница и Дућевац, Блашка, Рудишта, Бориште или Липовиште.¹³ Ово смо село идентификовали са локалитетом Липовица између Барајева и Рипња. Затим следе Парцани и Драженовци, односно данашњи заселак Барајева, Драженовац на неким картама забележен као Дражевац.

7. — Године 1560. у истој нахији Железник у оквиру царског хаса пописана су следећа села и мезре: Железник, Халај, Бојковац, Столник (Стојник), Губеревац, Гунцати, мезра Баћојевац, Татарин, Маге, мезра Матејево, Бодојковац, односно Будојковац (данас вероватно локалитет Будољин између Рипња и Парцана)¹⁴; Степашиновац; мезра Рика, Чачаница и Дућевац, Блашка, Липовиште (раније Бориште), Бождаревац, Парцани, Баба (данас село Бабе), Дуђиновац други назив Дућевци (непознато или данашњи локалитет Дукинац у варошици Сопот), Луњевац, Дрвеник, Миращевац, Рудишта, Барајево, Путеник (пусто), Драженовци (пусто), Радмановац (пусто) и Баћевце (пусто, непознато).

У пописима 1528/30. и 1536. поред нахије Железник пописана је и нахија Београд, а 1960. год. и нахија Авала чије смо територије такође утврдили (Сл. 2). Између територије нахије Железник и данашњег села Железник пописана су тада у београдској нахији села: Ресник, Пиносава, Рушањ, Сремчица и Кијево. Данашње село Железник је удаљено око 12 км од уставовљене северозападне границе нахије Железник из прве половине XVI века. Уколико би се данашње село Железник идентификовало са истоименим мајданом сребра и селом, налазило би се, значи, ван подручја своје нахије.

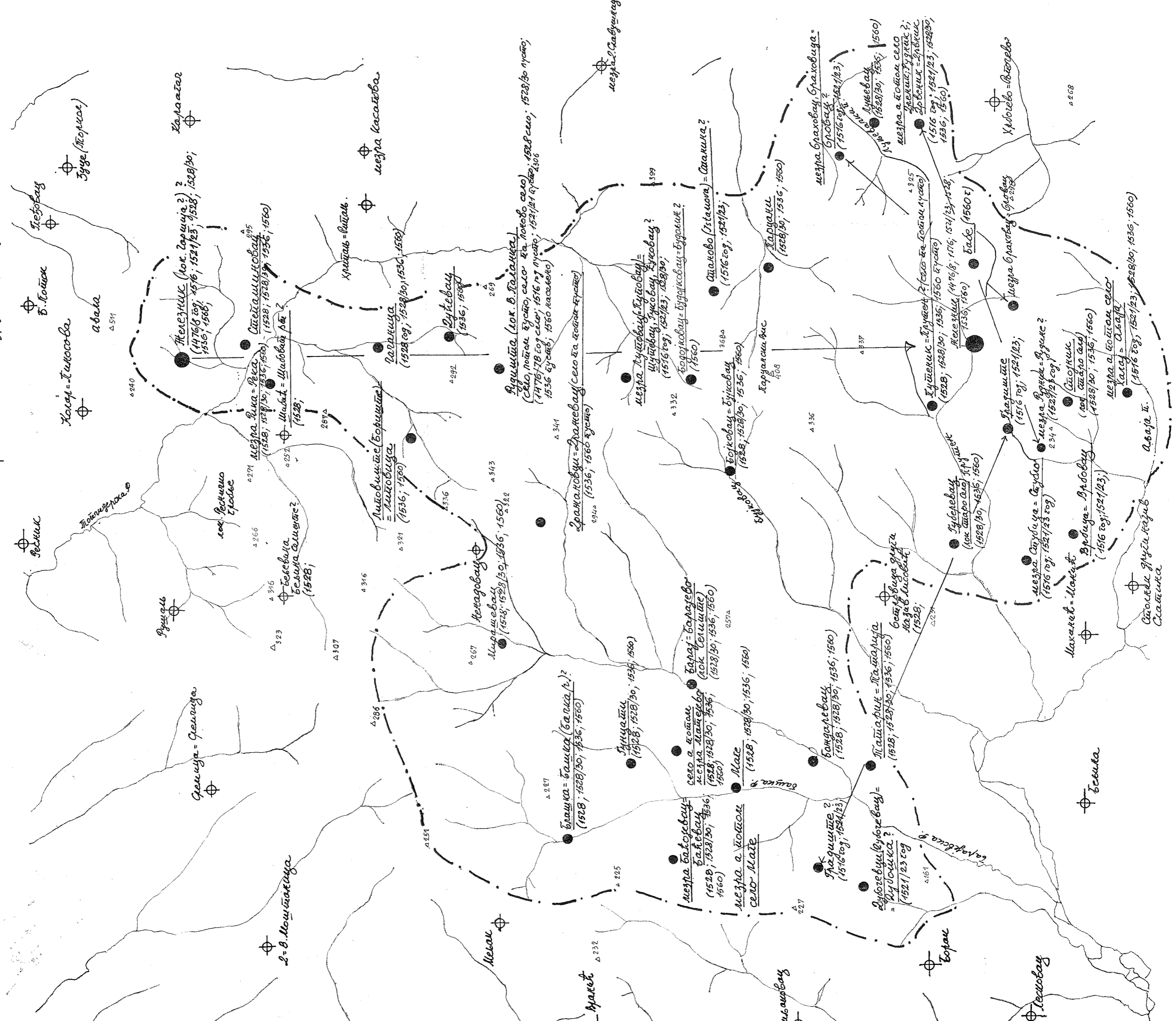
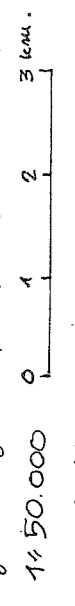
Године 1476/78. Железник је имао 105 домова; 1528. год. 148 домова и 168 табија (одраслих мушких чланова влашких породица) и једну удовичку кућу; 1528/30. год. 207 кућа са 71 неожењених; 1536. год. 194 домова са седам неожењених и једном кућом изнемоглог старца и 1560. год. свега 10 кућа и три неожењена старија мушкарца. Наведене чињенице говоре да је ово село у другој половини XV и првој половини XVI века било највеће у околини Београда и много значајније од осталих. На основу ових података прво смо претпоставили да се село Железник налазило на локалитету „чаршија“ или у његовој бли-

¹³ Шабановић, *Турски извори*, стр. 265, напомена 8, „Бориште, Липовиште или слично”

¹⁴ Пољопривредна карта, секције Рипањ и Сопот

☉ Сухи Железник = Железник
(шалак од 1528/30 до 1560 год
у махи београд)

☉ села и мезре махије Железник
☉ села и мезре дружих махија (београда и авале)

зани између Авале и Рипња¹⁵. После Железника на овом простору до данас није постојало ниједно тако велико и значајно насеље по коме би наведени локалитет добио назив „чаршија“. Источно, а у близини „чаршије“ налази се локалитет „Шупља стена“, а западно такође у непосредној близини „Горњи мајдан“.

Значајан рудник сребра и олова није могао да се налази на подручју данашњег Железника. Он је морао да буде на западним и југозападним падинама Авале и побрђа према Космају, подручје познато по рудним налазиштима. Међутим, грађа, убицирана села и мезре нарочито из најранијих пописа (1516. и 1521/23. год.) говоре више у прилог да се Железник налазио негде у горњем сливу речице Прутен, а на простору између данашњих села: Стојник, Бабе, Парцани и Губеревац. На том подручју, а на јужним падинама парцанског виса и данас се налазе остаци шљаке и згуре. На војно-географској секцији 1:50.000 једно место северно од Стојника обележено је знаком рудника.

Године 1516. пописани су: „Царски часови у Железнику који је рудник сребра. Налази се код Београда; ту се одржава седмични сајам“.

Сам Железник (без пописа житеља).

Махала Градиште (следи поименични попис старешина домова, збир домова 61).

Махала Станце (следи поименични попис старешина домова и збир од 62 куће).

Махала Врбица (следи поименични попис и збир домова 46).

Махала Станово (следи поименични попис и збир домова 61).

Село Љубушница (следи поименични попис и збир 25 кућа).

Мезра Лутовац „она је сијалиште поменутог села“ сигурно претходне Љубушнице.

Мезра Халај „она је сијалиште споменутог села“ по нама пре Љубушнице него Железника, како наводи Шабановић.

Мезра Стубица „она је сијалиште споменутог села“.

Мезра Дреник.

Мезра Ораховац.

Село Рудишта (било је пусто).

Збир пописа гласи: свега сам Железник један, села два, мезри пет, домова 254 погрешно уместо 245). Карактеристично је да број махала у збиру није наведен. Збир домова (са исправ-

15а. — Пољопривредна карта, секција Бели Поток

б. — Николић, *Околна Београда* стр. 1019 Рипањ. . „у овом селу место једно под Авалом зове се чаршија. Прича се да је ту некада била турска варошица. По том месту као и изнад њега уз Авалу има удубљења (пингова) која су настала тиме, што се земља сурвала над старим поткопима.“

ком уместо 254 на 245) одговара збиру кућа у махалама и селу Љубушници. Све чињенице из овог документа говоре да је Железник у то доба био вероватно територија која је обједињавала махале и села у једну привредну просторну целину. Да је он био насеље сигурно би били пописани и његови житељи који нису наведени ни поименично ни у збиру. Вероватно су рудари становали у наведеним махалама и селу Љубушници, а обављали су своје рударске обавезе у коповима рудника којих је, претпостављамо, било више на овом простору. Обрађивањем мезри добијали су пољопривредне производе. Да је Железником обележен наведени простор указују и следеће утврђене убикације пописаних места: махала Градиште данас локалитет северно од Стојника; махала Станце непознато; махала Врбица данас вероватно локалитет Врбовац западно од Стојника; махала Станово данас вероватно локалитет Станина северно од Парцана; село Љубушница непознато; мезра Лутовац касније можда Пуповац како наводи Шабановић данас вероватно блиски локалитети Ђуковац, Гуковац и Шутевац североисточно од Губеревца а југоисточно од Барајева; мезра Халај сигурно локалитет и поток Аљаје јужно од Стојника; мезра Стубица вероватно локалитет Стубло између Стојника, Губеревца и Манића; мезра Дреник можда данас Дрвник у атару Ропочева или Дреновац локалитет на простору између Рипња и Парцана; мезра Ораховац пре локалитет Оровац у сливу речице Прутен неголи исти у атару Ропочева како наводи Шабановић; Рудишта данас локалитет В. Паланка југозападно од Рипња.

И у попису 1521—23. године за Железник такође није наведен број домова, већ само за махале: Станово 85 особа. Градиште 105 особа. Љубушница 47 особа и једна удовица (сада наведена као махала а у претходном попису као село), Врбица 58 особа и две удовице, Станица 48 особа и једна удовица, Дубочевци 27 особа, село Рудишта пусто; мезре: Пуповац, Хаљај, Стубица, Ораховац и Рудник.

У збиру пише: „свега: сам Железник један, махала шест, села једно, мезри пет, особа 403, удовица четири. Ако се сабере број пописаних особа у махалама, добија се збир од 363 особа, односно домова и четири удовичке куће. Разлика је за 40 особа — домова, што је неоспорно грешка пописивача при сабирању.

И по овом попису сва наведена места налазе се углавном на територији између данашњих села Стојника, Баба, Парцана и Губеревца. Једино је нова махала Дубочевци коју смо убицирали на локалитету Дубочка нешто даље односно јужно од села Бождаревца. Мезра Рудник не мора да одговара претходној Дреник, како наводи Шабановић. Пре је то данашњи локалитет Рудине северозападно од Стојника, односно између Стојника и Губеревца.

На основу ових констатација и пописа „Царских хасова у нахији Железник“ из 1528—30. год. где је после поименичног

набрајања старешина домова (сада подељених на „оде“) пописана мезра Пуповац као „сијалиште је споменутог села“ односно Железника, можемо највероватније Железник ипак пре убицирати у напред наведени простор северно од села Стојника, односно јужно и југозападно од Парцанског вуса. Знатно је мањи број чињеница које иду у прилог убикацији Железника на локалитету „чаршија“ испод Авале.

У селу Бабе односно у изворишном делу речице Прутен постоје потеси „Колиште“ и „Точак“, а у Стојнику „Дубока јама“. Први локалитет „Колиште“ подсећа на српко средњовековно обележавање топионица руда са „коло“. „Точак“ је синоним од „кола“. „Дубока јама“ подсећа на неки рудокоп.¹⁶

На основу изложеног определили смо се да је Железник „рудник сребра и олова“ као и седиште нахије пописан крајем XV и првој половини XVI века и налазио се у наведеном простору између села Стојника, Баба, Парцана и Губереваца. Знатно мањи број чињеница иде у прилог локалитету „чаршија“. Археолошка истраживања и даља детаљнија утврђивања назива појединих локалитета могу установити прави његов положај.

У прилог Шабановићевом мишљењу о положају Железника једино је остао један неутврђен карактеристичан топоним на простору нахије Железник, а то је Радманавац. Данас постоји локалитет Рудманова северно од села Железника. Мислимо да ово није одлучујуће при утврђивању положаја овог рудника и села. Сигурно је и ово село било на утврђеном подручју нахије, али тај назив није сачуван или га ми нисмо пронашли. Познато је, наиме, да се истоимени топоними налазе на блиским подручјима. Тако смо пронашли локалитете Дуђевац јужно од Ришња иако истоимени постоји и код Умке, или Лутовац односно Пуповац (Шутовац, Гуковац, Буковац), иако он постоји такође код Умке. То нам је помогло да исправно убицирамо чачаницу и Дуђевац села нахије Железник, те мезру Лутовац односно Пуповац, што је Шабановића завело, без картографских утврђивања територија и теренских истраживања, да рудник Железник идентификује са данашњим селом Железник у околини Београда.

*

* * *

Из наведених пописа даље видимо да су 1516. у царским хасовима нахије Железник пописана седам села и пет мезри. Године 1521/23. осам села и четири мезре; 1528 (попис влаха) четири села; 1528/30. год. 19 села — једно напуштено село и че-

16 — Дробњаковић, *Космај*, стр. 54, 61, 95.

— Симић, *Прилог за познавање наше старије терминологије у рударству*, Бор, 1974., стр. 163 под „колишта“

тири мезре; 1536. год. 22 села — једно напуштено село и три мезре и 1560. год. 22 села, четири напуштена села и три мезре. Мезра Халај из 1516. и 1521/23. год. касније је уписана као село, што значи да је ненасељено и омеђено селиште поново насељено. Међутим, село Рудишта по попису 1528/30. год. забележено је као пусто. Мезра Дреник по попису 1516. год. уписана је 1521/23. као Рудник, а 1528/30, 1536. и 1560. год. као насељено село Дреник.

Наведене чињенице указују да је:

а. — Нахија Железник крајем XV и почетком XVI века била слабо насељена с обзиром на број села због ратних операција вођених око освајања Београда.

б. — После освајања Београда (1521. год.) насељеност, односно број села се увећао. Све је већи број села, а мањи број мезри и ненасељених села односно селишта, да би после половине века насељеност поново опадала.

в. — Недовољна стабилност на овој територији уочи и после освајања Београда утицало је да су села напустили њихови житељи. Тако је, на пример, 1516. уз село Рудиште записано „будући да се његова раја прикључила непријатељској земљи (мисли се на Угарску где су се становници Рудишта одселили), оно је остало пусто“.¹⁷

Година 1521/23, 1528/30. и 1536. Рудишта су била ненасељена, да би 1560. била уписана као село са пет кућа (домова четири, један примућур).¹⁸ Из пописа 1560. год. видимо да су претходно насељена села Путеник, Дражановци и Радмановци „пуста, без раје и обрађивања“.¹⁹

— Од 29 села и мезри пописаних 1560. године, седам су била напуштена или мезре. Пустих је било 24,0% или око једне четвртине;

— године 1516. тај однос је био 50%;

— године 1528/30. однос настањених и ненастањених атара био је 21%, а 1536. године број насељених према ненасељеним атарима износио је свега 15,5%.

Мали број насељених места у оквиру царског хаса нахије Железник у односу на ненасељене атаре (мезре и пушта села) пре освајања Београда (1516. год. 50%) поправио се у прилог насељеним атарима 1528/30. год. Ненасељених је било 21,0%, да би 1536. год. иста износила само 15,50%. Међутим, средином XVI века (1560) поново имамо око четвртину (24,0%) ненасељених атара у овој нахији.

Турска централна власт увек је тежила устаљивању прилика и насељавању напуштених села и мезри да би као изразито фискално друштво убирала што веће приходе од пољоприв-

¹⁷ Шабановић, *Турски извори*, стр. 18

¹⁸ Исти, стр. 23, 131; 265, 429

¹⁹ Исти, стр. 430, 431.

реде, њеног основног и највећег извора прихода. Међутим, службе које су убирале у име државе те приходе нису врло често поштовале наведена начела. Чим су се прилике на територији стабилизовале и становништво усталило у насељима на атарима напуштених села и мезри, наметане су народу нове, ванзаконске обавезе. Само се тако може тумачити наведена чињеница о напуштању и гашењу села у нахији Железник почетком друге половине XVI века. Могуће је да је на такво стање утицала и нека епидемија. Или су се становници села, рудари у руднику сребра Железнику раселили у друга рударска места, пошто је у руднику престала експлоатација.

LE PROBLEME DE L'UBIQUITE DE LA MINE D'ARGENT
ET DU CENTRE DU DISTRICT DE ŽELEZNIK
(fin du XV-e et première moitié du XVI-e siècles)

par Djordje Simonović

L'auteur étudie l'ubiquité de la mine d'argent dans les environs de Belgrade. Cette mine fut active pendant le XV-e et le XVI-e siècle et fut ultérieurement abandonnée. Selon l'auteur cette mine ne se trouvait pas au village de Železnik, mais aux environs plus larges de Belgrade, à des pentes sud-ouest de la montagne Avala. L'auteur attire l'attention sur la transformation du village et à la diminution de la population dans le district, mentionné dans les documents turcs du XV-e et XVI-e siècle sous le nom de Železnik.

Милена СПАСОВСКИ

ДЕМОГРАФСКЕ ОДЛИКЕ СТАНОВНИШТВА ЛУЖНИЦЕ
У ОВОМ ВЕКУ

Поједини елементи савременог развика становништва Лужнице приказани су у радовима аутора који су досадашњим географским, демографским, историјским или економским проучавањима обухватили ребе Лужницу а знатно чешће Понишавље и југоисточну Србију. Осим тога, Лужница је научно обрађивана и у студијама чији је предмет истраживања било становништво Србије у целини. У радовима наведеног садржаја наглашавана је појава депопулације и интензивне емиграције становништва из Лужнице, која је у новијем периоду посебно изражена. Лужница је при том истицана као пример подручја у нас са овим негативним популационим феноменима.¹

¹ Важнији радови у којима су анализирани поједини проблеми популационог развика Лужнице: Јован Цвијић, *Антропогеографски проблеми Балканског полуострва*, Српски етнографски зборник I, Београд 1902; Јован Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, књ. I и II, Београд 1922; Владимир М. Николић, *Из Лужнице и Нишаве*, Српски етнографски зборник, књ. 16, САН, Београд 1910, стр. 1—563; Јован В. Бирић, *Територијални и функционални развој Бабушнице*, Привредни гласник, месечник за привредна питања среза Ниш, година VIII, бр. 11 за 1961. годину, стр. 13—22; Дура Златковић-Милић, *Зла времена*, (Монографија Лужнице 1876—1945), Народни универзитет и Савез бораца НОР-а Бабушница 1967, стр. 1—494; Видосава Стојанчевић, *Савремене промене у народној култури печалбарских региона јужне и југоисточне Србије*, Симпозијум Етнолошко проучавање савремених промена у народној култури, Гласник Етнографског института САНУ, књ. XXII, Београд 1974, стр. 189—205; Милорад Р. Лечић, *Становништво и пољопривреда неких планинских општина СФРЈ*, Институт за економику пољопривреде, књ. I, Београд 1974, стр. 1—163; Видосава Стојанчевић, *Бабушница — нова варошица у југоисточној Србији*, Гласник Етнографског института САНУ, књ. XIII, Београд 1975, стр. 67—94; Т. П. Вукановић, *Контрола рађања у источној и јужној Србији*, Врањски гласник, Народни музеј Врање, књ. VI за 1970, стр. 157—215; Душан Брезник, *Демографска кретања у СР Србији и мере за решавање проблема*, Становништво бр. 3—4 за 1975. и бр. 1—2 за 1976, ИДН, Центар за демографска истраживања, стр. 22—72; Миливоје Б. Поповић, *Радна снага Горњег Понишавља са Лужницом — структура и кретање*, Економика, часопис за економску теорију и праксу, бр. 2 за 1976, стр. 67—156; Јован В. Бирић, *Насеља Горњег Понишавља и Лужнице*, Пиротски зборник НИУ „Слобода“ бр. 8—9 за 1979, стр. 121—175; Јован В. Бирић, *Појам југоисточне Србије и неке њене демографске особености*, Посебно издање Српског географског друштва, св. 49, Београд 1979, стр. 27—34; Група аутора *Развика становништва СР Србије и промене до 2000. године*, Центар за демографска истраживања, Београд 1979, стр. 1—389.

У досадашњим истраживањима ређе су, међутим, заједно анализиране обе компоненте савременог развита становништва (природно и механичко кретање) и њихов одлучујући утицај на укупно бројно кретање становништва у Лужници. Затим, узрочно-последично дејство појава и процеса у природном и миграционим кретањима становништва, и обратно. Такође је до сада остало непроучено дејство природног и миграционих кретања становништва на његов географски распоред и структурне одлике, који представљају важне факторе досадашњег и будућег друштвеног и привредног развита Лужнице.

Овај прилог је покушај синтетичког приказа појава и процеса у савременом географском развиту Лужнице, а рађен је на основу сопствених теренских истраживања у 1973. и 1974. години, до сада објављених научних резултата који обрађују или дотичу ову проблематику и статистичке документације.

Територијални оквир истраживања је данашња територија општине Бабушница, коју чине 52 сеоска насеља и варош Бабушница, административно, привредно, здравствено и културно-просветно средиште овог краја. Иста насеља чинила су ранији лужнички срез и припадају крају југоисточне Србије који је у народу и литератури познат под називом Лужница.² Лужница у ширем смислу обухвата брдско-планинско подручје у подгорини Саве планине и у сливу реке Лужнице.³ Њен ужи део чини Лужничку котлину, чија је површина око 85 km² а надморска висина 455—500 m, по чему је она једна од највиших котлина у југоисточној Србији.⁴ Остали део Лужнице претежно је брдско-планински рељеф, са 86,5% земљишта наморске висине веће од 500 m (укупна површина Лужнице износи 532 km²).⁵ До најновијих дана овај крај југоисточне Србије остао је типично пољопривредно подручје, слабо саобраћајно повезано и недовољно развијено. Према попису становништва из 1961. године у Лужници је било 82,9%, а у 1971. години 75,4% пољопривредног становништва.⁶ Све то бројним утицајима делује на појаве и процесе у развиту становништва, као и на његове демографске одлике. Лужница је у Социјалистичкој Републици Србији, а и ван ње, једно од најтипичнијих подручја из кога се, посебно у периоду после другог светског рата, становништво интензивно исељава. Затим, њено становништво је у току последњих деценија,

2 Детаљан приказ административно-територијалних промена на овом подручју предмет је истраживања Олге Савић.

3 Сличне дефиниције наведене су у радовима наведеним под 1.

4 Јован В. Бирић, *Територијални и функционални развој Бабушнице*, стр. 13.

5 М. Б. Поповић, *Радна снага Горњег Понишавља са Лужницом*, стр. 75.

6 Подаци пописа становништва из 1961. и 1971. године који су коришћени у раду: Драгољуба Симоновић, *Агроиндустријски комплекс југоисточне Србије — концепција дугорочног развоја*, Економика, Ниш, 3/1977, стр. 94—244 и у радовима цитираним под 1.

услед прихватања контроле рабања и селективног дејства миграција на репродукцију, захваћено опадањем природног прираштаја, чији је ниво данас близак депопулацији. Појаве и процеси у природном и миграционим кретањима становништва у Лужници током овог века проузроковали су бројне губитке у становништву, посебно оном способном за рад, па зато она данас представља пример брдско-планинског подручја са израженим негативним појавама у развојку становништва.

1. Бројно кретање становништва

При анализи бројног кретања становништва Лужнице током овог века могућно је издвојити два периода са особеним карактеристикама. То је период од почетка овог столећа до педесетих година и период од педесетих година до данас (таб. 1, ск. 1).

У првом периоду, становништво већине насеља Лужнице бележи бројчани пораст и поред губитака у репродукцији и појачане смртности услед балканских ратова, првог и другог светског рата. У периоду од 1921. до 1948. године индекс пораста лужничког становништва износи 132,9 и у 1948. години у Лужници живи 37.532 становника. Поједина насеља изразитије бројчано јачају, на пример Доње Крњино и Драгинац, која су за педесет година овог века удвостручила, Љубераћа која је утростручила и Бабушница која је упетостручила број становника. То су насеља нижих надморских висина, повољнијих природних услова за пољоприврену производњу (речне долине) и бољег саобраћајно-географског положаја. То је деловало на њихов популациони раст и развитак неких функција (занатска, трговачка, тржишна, управна и, у новије време, индустријска). Захваљујући њима Љубераћа је у ранијем и Бабушница у новијем периоду постала центар овог краја.⁷ Истовремено су поједина сеоска насеља у њиховој близини економски и популационо јачала, што је случај и са наведеним селима.

У другом периоду, од педесетих година овог века до данашњих дана, сва насеља у Лужници, изузев Бабушнице, одликују се бројчаним опадањем становништва. Тако је број становника у Лужници опао са 37.532 у 1948. години на 29.033 у 1971. години, што чини индекс пада од 77,4 (таб. 1, ск. 1). Становништво општине Бабушница, у читавом периоду после другог светског рата, имало је негативну просечну годишњу стопу пораста, и то у периоду 1948 до 1953. године од $-1,1$, од 1953. до 1961. године од $-10,4$, а у периоду од 1961. до 1971. године од $-16,6$

⁷ Разматрања о развојку појединих функција у овим насељима дата су у радовима: Ј. В. Ђирић, *Територијални и функционални развој Бабушнице*, стр. 13—22. и В. Стојанчевић, *Бабушница — нова варошица у југоисточној Србији*, стр. 67—92.

становника на 1000 становника. У овом периоду становништво општине Бабушница показује скоро најизразитије опадање у односу на становништво осталих 46 недовољно развијених општина Србије без покрајина.⁸ Стога је општина Бабушница, према

Табела 1

Број становника Лужнице по пописима у овом веку⁹

Насеље	1900.	1921.	1948.	1953.	1961.	1971.
Александровац	122	140	173	192	190	153
Бабушница	123	434	603	749	972	1668
Бердуј	375	376	595	596	564	515
Берин Извор	—	842	458	482	473	362
Богдановац	751	880	1253	1213	1104	846
Братишевац	335	389	603	615	539	464
Брестов Дол	312	390	403	405	374	246
Вава	486	514	893	909	723	587
Валниш	450	521	639	553	441	293
Велико Боњинце	1114	1145	1438	1408	1246	952
Војници	—	—	464	441	380	287
Врело	384	382	364	569	638	545
Вучи Дел	—	310	354	364	392	391
Горње Крњино	625	786	665	700	673	561
Горњи Стрижевац	709	848	960	960	787	601
Горчинци	750	795	1293	1245	1033	887
Грнчар	521	580	741	736	668	508
Дол	346	295	539	566	548	414
Доње Крњино	300	369	619	636	522	474
Доњи Стрижевац	—	—	264	285	299	252
Драгинац	366	662	729	732	615	606
Дучевац	445	517	636	597	510	429
Завидинце	651	728	1369	1419	1335	1119
Звонце	—	400	587	538	585	439
Извор	616	847	967	923	717	592
Јаснов Дел	—	625	844	835	785	666
Калуђерево	496	777	839	857	723	628
Камбелевци	608	696	1086	1067	999	858
Кијевац	192	302	295	321	280	216
Лесковица	265	238	332	327	322	307
Линово	395	485	657	657	614	470
Љубераћа	337	452	925	757	738	583
Мало Боњинце	389	485	462	409	376	274

⁸ Група аутора, *Развитак становништва СР Србије*, стр. 148.

⁹ Табела је сачињена на основу следећих статистичких извора:

- Статистика Краљевине Србије за 1900. годину*, књ. XXIII, Београд 1903, подаци за правно присутно становништво за 1900. годину;
- За податке о броју становника и домаћинстава, дате у *Речнику места Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Београд 1925, многи истраживачи сматрају да су добијени на основу пописа становништва у 1921. години, па их и везују за ту годину;
- Подаци за период после другог светског рата преузети су из публикације *Попис становништва и станова од 31. марта 1971. године*, књ. VII Савезни завод за статистику, Београд 1973.

Насеље	1900.	1921.	1948.	1953.	1961.	1971.
Масуровци	174	186	218	218	184	131
Мезграја	186	168	231	223	202	153
Модра Стена	577	685	825	809	746	577
Нашушковца	—	281	656	649	642	623
Остатовица	413	586	867	871	805	593
Пресека	112	403	606	630	647	611
Проваљеник	262	462	502	497	434	385
Радињинци	456	455	612	655	627	591
Радосињ	503	370	594	554	498	445
Радошевац	274	295	481	505	450	405
Ракита	—	839	846	784	837	626
Раков Дол	504	365	591	618	498	444
Раљин	407	496	468	432	362	249
Ресник	213	223	434	444	408	322
Стол	598	696	939	934	858	745
Стрелац	1208	1213	1589	1507	1367	1156
Студена	923	1065	1414	1315	1150	819
Сурачево	457	759	802	774	682	593
Првена Јабучка	838	892	856	872	841	704
Штрбовац	587	600	952	958	913	668
Укупно	—	28 249	37 532	37 312	34 316	29 033

типу кретања становништва у периоду од 1961. до 1971. године, у класификацији Р. Петровић, сврстана у групу емиграционих општина Србије.¹⁰

У истом периоду становништво вароши Бабушнице увећало се са 603 на 1.668 становника, што је индекс пораста од 276,6 (таб. 1, ск. 1). У њој је у периоду од 1961. до 1971. године просечан годишњи пораст износио 54,5 становника на 1.000 становника.¹¹

Бројчани пораст становништва Бабушнице изразит је и у последњој деценији, што је последица проширивања обима индустријске производње и отварања нових погона, а с тим у вези појачаних миграционих струјања становништва из планинских села ка Бабушници, центру Лужнице. Тако је Бабушница у 1977. години имала око 3.000 становника, што чини индекс пораста броја становника, у односу на 1971. годину, од 179,8.¹²

Изузев Бабушнице, сва остала сеоска насеља у Лужници захватило је, од педесетих година и касније, бројчано опадање становништва. Нешто изразитије опадање јавља се у насељима

¹⁰ Ружа Петровић, *Кретање становништва по општинама у Србији 1961—1971. године*, Становништво бр. 3—4 за 1973. и 1—2 за 1974, ИДН, Центар за демографска истраживања, стр. 180.

¹¹ Група аутора, *Развитак становништва СР Србије*, стр. 152.

¹² Дневни лист „Политика“ од 20. октобра 1977.

већих надморских висина и слабије саобраћајне повезаности у односу на насеља која леже у долинама река или у близини Бабушнице. Бројчано опада становништво и у насељима која, са нешто развијенијим функцијама, опслужују више села, као што су Љубераћа, Велико Боњинце и Звонце.

Наведена појава популационог раста у Лужници до педесетих година овог века, а од тада тенденција опадања становништва у свим насељима изузев Бабушнице, последица је специфичности у кретању природног прираштаја и миграционих кретања становништва. Промене у бројном кретању становништва Лужнице током овог века прате и промене у броју и структури домаћинства у њој.

2. Бројно кретање домаћинства

Насупрот опадању броја становника, домаћинства у Лужници током овог века бројчано расту (таб. 2, ск. 2). То је последица процеса раслојавања и деобе старих патријархалних задруга, које према Т. П. Вукановићу, започиње крајем XIX и почетком XX века и везано је за продор капитала на сеоско подручје.¹³

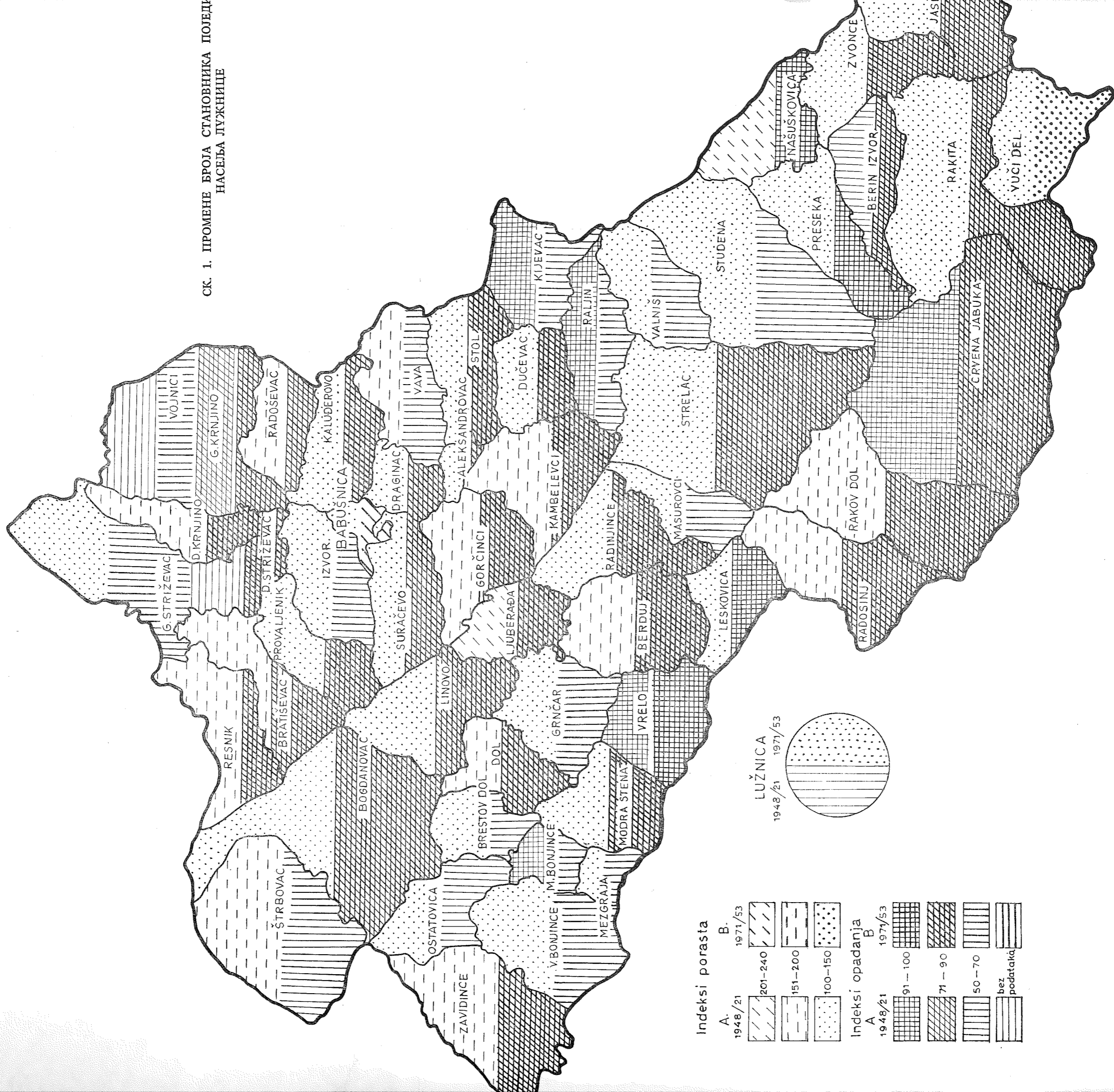
Стога је у првој половини овог века изразито снажан пораст броја домаћинства у Лужници. У 51 насељу Лужнице било је у 1921. години 3.840, а у 1948. години у 53 насеља 6.068 домаћинства, што је индекс пораста од 158,0. Од педесетих година овог века број домаћинства расте слабијим темпом (индекс пораста око 110,0). У Лужници је у 1971. години било 7.363 домаћинства, што је скоро два пута више у односу на 1921. годину.

Процес деобе старих породичних задруга, започет крајем прошлог и почетком овог века, достигао је у Лужници максимум у периоду између два светска рата. То показују и подаци о величини домаћинства (таб. 3, таб. 4).

Почетком овог века у Лужници постоје велике породичне задруге, чак шест, са више од 30 чланова у 45 анализираних насеља. Од свих анализираних задруга у 1900. години 49,4% бројало је 6—10 чланова. Ако се ови подаци пореде са подацима из 1971. године, у којој су домаћинства са 1—5 чланова чинила 80,9% укупног броја домаћинства Лужнице, јасно се запажа процес распадања старих задруга. Смањење броја чланова у дома-

¹³ Т. П. Вукановић, *Контрола раћања у источној и јужној Србији*, Врањски гласник, бр. VI, Народни музеј Врање 1970, стр. 156—214.

СК. 1. ПРОМЕНЕ БРОЈА СТАНОВНИКА ПОЈЕДИНАСЕЉА ЛУЖНИЦЕ

Indeksi porasta

A. 1948/21	B. 1971/53
[diagonal lines /]	[diagonal lines /]
[diagonal lines \]	[diagonal lines \]
[dots]	[dots]

Indeksi opadanja

A. 1948/21	B. 1971/53
[diagonal lines /]	[diagonal lines /]
[diagonal lines \]	[diagonal lines \]
[dots]	[dots]
[horizontal lines]	[horizontal lines]
[vertical lines]	[vertical lines]
[no pattern]	[no pattern]

Табела 2 Број домаћинстава Лужнице по пописима у овом веку¹⁴

Насеље	1900.	1921.	1948.	1953.	1961.	1971.
Александровац	13	17	25	29	31	35
Бабушница	32	42	195	204	293	537
Бердуј	43	54	87	89	86	100
Берин Извор	—	55	68	75	89	102
Богдановац	104	125	217	223	232	230
Братишевац	36	52	86	88	108	110
Брестов Дол	45	42	71	75	74	64
Вава	71	77	130	137	132	133
Валниш	49	72	108	107	99	91
Велико Боњинце	159	186	307	317	336	309
Војници	—	—	70	65	66	64
Врело	57	68	66	96	117	123
Вучи Дел	—	34	49	50	77	90
Горње Крњино	65	93	95	105	112	135
Горњи Стрижевац	76	114	138	143	144	146
Горчинци	104	122	194	206	204	222
Грнчар	80	84	128	129	129	128
Дол	48	50	89	97	101	103
Доње Крњино	40	42	83	88	98	114
Доњи Стрижевац	—	—	30	45	62	67
Драгинац	50	64	99	108	127	135
Дучевац	60	64	94	91	92	97
Завидинце	82	115	213	229	246	278
Звонце	—	58	93	98	146	135
Извор	76	103	142	147	149	166
Јасенов Дел	—	80	128	136	147	166
Калуђерово	66	80	118	136	143	144
Камбелевац	76	108	168	166	183	199
Кијевац	29	35	48	52	48	46
Лесковица	30	33	47	43	52	62
Линово	51	65	109	117	126	126
Лубераба	46	65	166	162	175	169
Мало Боњинце	52	64	87	85	88	80
Масуровци	26	26	29	40	37	35
Мазграја	30	35	40	40	48	49
Модра Стена	71	88	142	146	161	167
Нашушковица	—	66	98	109	122	155
Остатовица	56	85	141	155	152	141
Пресека	18	68	93	99	130	146
Проваљеник	43	46	89	85	89	96
Радињинци	60	72	100	104	110	121
Радосињ	64	70	71	74	79	82
Радошевац	36	34	69	75	81	92
Ракита	—	75	157	157	203	167
Раков Дол	54	65	84	93	73	96
Раљин	62	67	83	85	75	58
Ресник	23	33	67	74	90	86
Стол	82	94	135	147	154	170
Стрелац	174	193	278	277	276	308
Студена	121	167	234	227	224	223
Сурачево	55	72	111	131	133	150
Првена Јабука	104	136	143	137	156	158
Штробац	67	85	155	159	174	157
Укупно	—	—	6 068	6 347	6 879	7 363

14 Извор података наведен под 9.

Табела 3

Структура домаћинстава Лужнице и Србије без покрајина према броју чланова у 1900. и 1971. години (15)

1900. година		Број задруга са бројем чланова						
Укупно задруга у Лужници		1—5	6—10	11—15	16—20	21—25	26—30	Више од 30
Број	2889	938	1427	384	101	27	6	6
Процент	100,0	32,4	49,4	13,3	3,5	0,9	0,2	0,2
1971. година		Број домаћинстава са бројем чланова						
Укупно домаћинстава		1—4	5	6	7	8 и више		
Број	7363	4788	1169	813	325	268		
Процент	100,0	65,0	15,9	11,0	4,4	3,7		
<i>Србија без покрајина</i>								
Процент	100,0	72,6	12,4	8,1	3,7	3,2		

Табела 4

Просечна величина домаћинстава у Лужници и Србији без покрајина током овог века

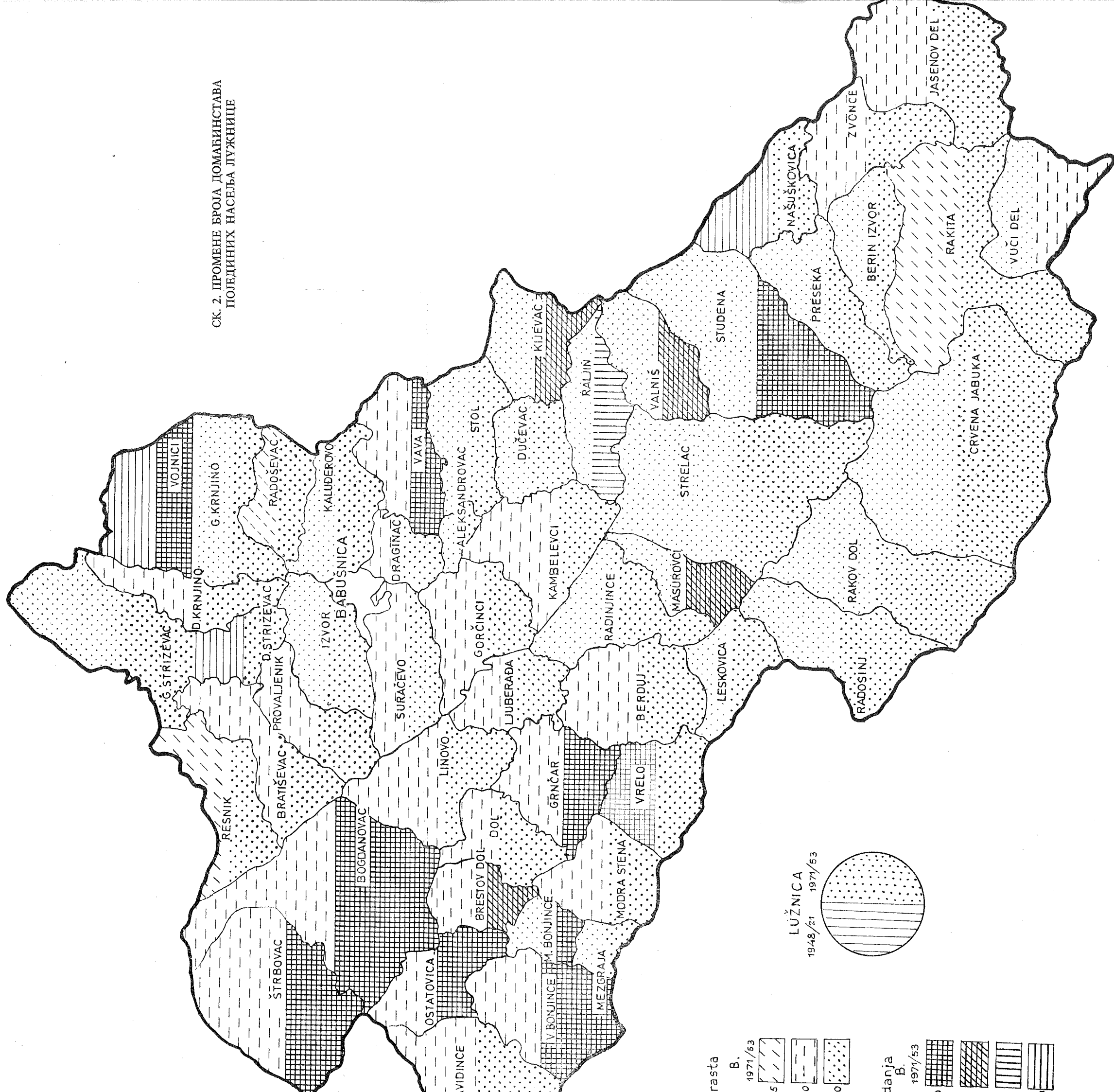
Година	Просечан број чланова		Година	Просечан број чланова	
	Лужница	Србија без покрајина		Лужница	Србија без покрајина
1900.	7,5	—	1953.	5,9	4,4
1921.	7,3	4,9	1961.	5,0	3,9
1931.	7,1	5,2	1971.	3,9	3,6
1948.	6,3	4,5			

ћинству у овом периоду долази и услед опадања наталитета, које је посебно изражено у периоду после другог светског рата. Из наведених разлога просечна величина домаћинстава у Лужници током овог века непрестано опада, и то са 7,5 чланова у 1900. години на 3,9 чланова у 1971. години. Репродукција се данас одвија у условима ниског наталитета, уз рабање просечно двоје и мање деце.

15 Извор података наведен под 9.

16 Извор података наведен под 9.

СК. 2. ПРОМЕНЕ БРОЈА ДОМАГИНСТАВА
ПОЈЕДИНИХ НАСЕЉА ЛУЖНИЦЕ

Поређење просечне величине домаћинства у Лужници током овог века и просека за Србију показује извесне разлике (таб. 3, таб. 4). Просечан број чланова домаћинства у Лужници у периоду од 1921. до 1971. године нешто је већи у односу на Србију без покрајина. Такође је у 1971. години у Лужници било процентуално веће учешће домаћинства са четири и више чланова у односу на укупан број домаћинства у Србији без покрајина као целини. Ове разлике су посебно изражене у првој половини века и последица су како нивоа и тока природног прираштаја тако и споријег процеса раслојавања старих патријархалних задруга у овом подручју у односу на неке друге крајеве у Србији, која су одлучујуће деловала на ниже просечне вредности величине породице Србије без покрајина.

Ако се бројно кретање домаћинства посматра по насељима Лужнице, запажа се да је током прве половине овог века пораст броја домаћинства сличног интензитета у готово свим сеоским насељима. Број домаћинства у вароши Бабушница у овом периоду изразитије се повећава.

Од педесетих година, међутим, карактеристичан је слабији пораст броја домаћинства за већину сеоских насеља у Лужници. Од тога се могу изузети села која одликује повољнији саобраћајни положај и разноврснији услови за привређивање, а то су углавном она у лужничкој котлини и у близини Бабушнице. Ка њима мигрира становништво из високопланинских насеља, услед могућности запошљавања у Бабушници и повољнијих услова за пољопривредну производњу у котлини. У послератном периоду најизразитији пораст броја домаћинства међу сеоским насељима је у Доњем Стрижевцу (индекс 223,3), што се јавља услед његовог скоријег постанка и повољнијег саобраћајно-географског положаја, као и имиграције становништва, о чему ће доцније бити речи.

Изразитији пораст броја домаћинства од педесетих година овог века уочава се у вароши Бабушници (индекс 275,4 у периоду од 1958. до 1971. године). То је само делимично условљено деобом породица. Одлучујући фактори су, међутим, миграције становништва, које у послератном периоду привлачи свеукупни, а посебно индустријски развој Бабушнице у центар Лужнице. Стога је број домаћинства у њој од 1900. до 1971. године увећан око 16 пута (са 32 на 537).

Од педесетих година, у мањем броју сеоских насеља у Лужници опада број домаћинства (17 од укупно 53 насеља имало је у периоду од 1961. до 1971. године индекс пада броја домаћинства). То показује да је распадање старих задруга већ у завршној фази, па се данас на терену ређе срећу по два ожењена брата у заједничком домаћинству.

Започет процес опадања броја домаћинства у појединим насељима Лужнице и изразит пад броја становника у свим насељима, изузев Бабушнице, од педесетих година овог века после-

лица су емиграције становништва из овог краја и опадања његове репродукције. Последица узајамног међудејства појава и процеса у природном и миграционим кретањима јесу промене у бројном кретању и структурама и становништва и домаћинствава.

3. Природно кретање становништва

Природно кретање чини једну, а миграциона кретања другу компоненту бројног кретања становништва. Удео природног кретања у укупном порасту односно опадању становништва Лужнице може се сагледати на основу података из табеле 5. За период од 1900. до 1954. године подаци се односе на рејон Нишаву, у оквиру кога је и лужнички срез, а за период од 1955. до 1959. године на пиротски срез, у чијем саставу су општине Бабушница, Велико Боњинце, Љубераћа и Звонце. Од 1961. године подаци се односе на општину Бабушница. И поред тога што су у појединим периодима обухваћене територије шире од саме Лужнице, подаци се могу користити као показатељ с обзиром на сличне тенденције у природном кретању становништва читаве југоисточне Србије.¹⁷

Почетком овог века рејон Нишаву, као и Лужницу, карактерише висок *наталитет* становништва, са стопом од приближно 40,0—50,0 промила (таб. 5, ск. 3). То је виши ниво плодности у односу на Србију без покрајина у целини. Овако високу стопу наталитета имају у Србији у овом периоду рејони: Подунавље, Топлица, ужички рејон и други.¹⁸

Опадање наталитета становништва Лужнице започиње од тридесетих година овог века, уз изузетак ниског наталитета за време балканских ратова и првог светског рата. Међутим, пад наталитета у међуратном периоду у Лужници није изразит, на шта упућује податак да се од 1938. до 1940. у рејону Нишава рабало просечно годишње 26 деце на 1000 становника. То је, у поређењу са другим рејонима у Србији, релативно висок наталитет.

Опадање наталитета започиње као последица контроле рабања, која, према Т. П. Вукановићу, продире међу сеоско становништво источне и јужне Србије са продором капитала крајем XIX века и са процесом раслојавања старих патријархалних задруга.¹⁹

Међутим, у Лужници као и у целој југоисточној Србији изразитије прихватање контроле рабања и бржи пад плодности становништва настаје тек после другог светског рата. Од педесетих година двадесетог века у Србији се јављује тенденција ка смањивању наталитета становништва, што је последица контроле рабања и бржи пад плодности становништва.

17 Т. П. Вукановић, *Контрола рабања у источној и јужној Србији*, стр. 157.

18 М. Сикимић-Спасовски, *Природне компоненте развитака становништва Београда*, Посебна издања Географског института „Јован Цвијић” САНУ, књ. 28, Београд 1977, стр. 10—11.

19 Т. П. Вукановић, *Контрола рабања у источној и јужној Србији*, стр. 192.

сетих година овог века пиротски срез и општину Бабушница карактерише стопа наталитета између 24,0 и 11,0 промила, што представља низак наталитет, нижи од просека за Србију без покрајина. Овако ниску плодност, посебно током последње две деценије, има становништво градског подручја Београда, које у другој половини овог века одликује плодност међу најнижим у Србији.²⁰ Запажа се да су ниске стопе наталитета овог становништва данас делом последица и интензивног његовог старења, што показује анализа стопа фертилитета.

Општа стопа фертилитета женског становништва износила је у општини Бабушница, 1961. години, 59,6 промила, а у 1971. години чак свега 40,9 промила. То је знатно испод просека за Србију без покрајина (66,4 према 52,1 промил) и Југославију (85,9 према 68,4 промила).²¹ Према томе, лужничко становништво одликује данас плодност скоро најнижа у Србији.

Табела 5

Стопе наталитета, морталитета и природног прираштаја становништва Лужнице и Србије без покрајина у овом веку (годишњи просеци)²²

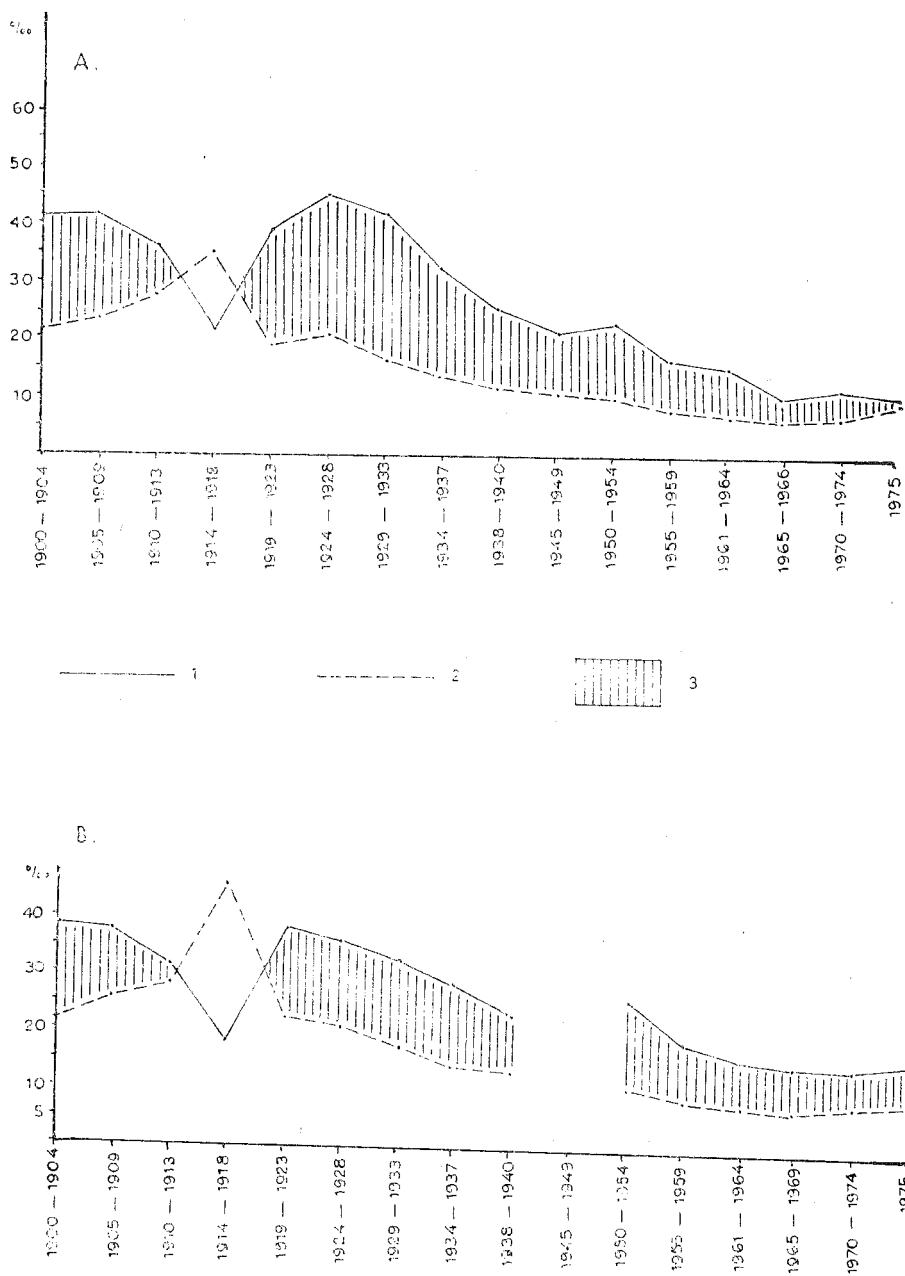
Период	Лужница			Србија без покрајина		
	Наталитет	Морталитет	Природни прираштај	Наталитет	Морталитет	Природни прираштај
<i>Рејон Нишава</i>						
1900—1904.	42,6	22,4	20,2	38,9	21,8	17,1
1905—1909.	42,9	24,9	18,0	38,2	25,7	12,5
1910—1913.	37,6	28,9	9,0	32,1	28,3	3,9
1914—1918.	22,6	35,5	-12,9	18,5	45,5	-27,0
1919—1923.	40,0	19,9	20,1	38,3	23,0	15,3
1924—1928.	45,9	21,8	24,1	36,5	20,5	16,0
1929—1933.	43,2	17,2	26,0	33,3	17,8	15,5
1934—1937.	33,6	14,8	17,6	29,2	14,8	14,4
1938—1940.	26,1	12,8	13,3	23,9	13,9	10,0
1945—1949.	22,6	12,4	10,2	—	—	—
1950—1954.	24,3	10,6	13,7	26,1	11,4	14,7
<i>Срез пиротски</i>						
1955—1959.	17,9	8,7	9,2	19,6	9,3	10,3
<i>Општина Бабушница</i>						
1961—1964.	16,0	8,4	7,6	16,6	8,7	7,0
1965—1969.	11,3	7,5	3,8	15,2	8,5	6,7
1970—1974.	13,3	7,9	5,4	15,1	8,9	6,2
1975.	11,1	10,5	0,6	15,9	9,1	6,8

20 М. Сикимић-Спасовски, *Природне компоненте развика становништва Београда*, стр. 13—15.

21 Демографска статистика за 1961. и 1971. годину; попис становништва у 1961. и 1971. години, цитирано под 9 и 62.

22 Табела је сачињена на основу следећих извора:

а) *Природно кретање становништва НР Србије од 1863—1954. године*, Завод за статистику НР Србије, приказ 20, Београд 1957.

Ск. 3. Наталитет, морталитет и природни прираштај становништва
Лужнице у периоду 1899—1977. године

А — Рејон Нишава-срез Цирот-општина Бабушница

Б — Србија ван покрајина

1. Наталитет 2. Морталитет 3. Природни прираштај

Ток *смртности* становништва Лужнице од почетка овог века до данас мање је специфичан (таб. 5, ск. 3). У периоду од 1900. до 1904. године стопа смртности становништва у рејону Нишава износила је просечно годишње 22,4 промила, што је само нешто више у односу на ниво смртности у Србији. У периодима ратова смртност је изразито повећавана, што је последица ратних страдања и честих епидемија. После првог светског рата морталитет у Лужници почиње да опада, и то изразитије од опадања наталитета. То је довело до релативно вишег нивоа природног прираштаја становништва у том периоду.

Тенденција опадања морталитета настављена је и после другог светског рата. У периоду од 1955. до 1974. године умирао је у пиротском срезу и у општини Бабушница просечно годишње око 8 од 1000 становника, што је на нивоу смртности становништва Србије без покрајина. Последњих година је, међутим, стопа смртности становништва општине Бабушница повећана и у 1975. години износила је 10,5 промила. То је последица појачаног старења становништва, насталог услед опадања наталитета и појачане емиграције становништва из Лужнице у периоду после другог светског рата, посебно последњих деценија. Емиграција млађег и за репродукцију способног становништва делује на опадање наталитета, а тиме и на пад природног прираштаја, а, с друге стране, извесно повећава и општу стопу смртности, што исто тако делује на ниво природног прираштаја становништва у овом крају.

Природни прираштај је разлика између наталитета и морталитета становништва, односно између рађања и умирања. Наведен ток наталитета и морталитета становништва Лужнице утицао је на формирање специфичног тока његовог природног прираштаја током овог века.

Ниво природног прираштаја у рејону Нишаве, као и Лужнице, био је од почетка овог века до другог светског рата релативно висок и поред опште тенденције опадања. Стопа природног прираштаја износила је у периоду од 1900. до 1904. године 20,2 промила, у периоду од 1924. до 1928. године 24,1 промил, а од 1938. до 1940. године 13,3 промила. Ово је виши ниво природног прираштаја од просека за Србију (таб. 5, ск. 3). То је одлучујуће деловало на бројчани пораст становништва у готово свим насељима у Лужници током прве половине овог века.

У другој издвојеној етапи, периоду од педесетих година овог века до данас, дошло је до наглог пада плодности, а настављена је тенденција пада смртности становништва у Лужници. То је условило даље опадање природног прираштаја њеног ста-

22 б) *Статистички годишњаци Југославије за период 1956—1978*, Савезни завод за статистику, Београд.

в) Д. Брезник, *Демографска кретања у СР Србији и мере за решавање проблема*, Становништво бр. 3—4 за 1975. и бр. 1—2 за 1976, стр. 25.

новништва. У периоду од 1955. до 1959. године просечна годишња стопа природног прираштаја становништва у пиротском срезу износила је 9,2 промила. Од 1961. до 1964. године стопа природног прираштаја становништва у општини Бабушница износила је просечно годишње око 7,6 промила, а од 1965. до 1969. године свега 3,8 промила. У 1975. години стопа природног прираштаја овог становништва је свега 0,6 промила, што је сасвим близу депопулацији. Поред ниске плодности, на овакво кретање природног прираштаја становништва у Лужници делује и неповољна структура становништва за репродукцију, која је настала услед емиграције млађег становништва из овог краја, посебно последњих деценија.

У класификацији општина Србије према типу природног прираштаја становништва у периоду од 1961. до 1971. године аутора Р. Петровић²³, општина Бабушница се налази међу општинама које карактерише умерено опадање природног прираштаја. Међутим, наведени подаци у горњем тексту о нивоу природног прираштаја од седамдесетих година говоре о већ веома израженој демографској транзицији лужничког становништва, па се општина Бабушница може сврстати међу општине у Србији које се одликују веома ниским природним прираштајем, који опада до негативног.

Може се закључити да је одлучујући утицај на пораст становништва Лужнице током прве половине овог века имао висок природни прираштај, који је последица релативно високог наталитета, опадања смртности и повољне старосне структуре становништва за процес репродукције. Затим, емиграција становништва из Лужнице у овом периоду није била већих размера, тако да је постојало нормално обнављање и раст становништва.

Насупрот томе, опадање броја становника у свим сеоским насељима и у Лужници као целини, од педесетих година овог века, јавља се услед прихватања контроле рађања и брзог пада наталитета, настављеног опадања смртности становништва и услед снажних емиграционих процеса. Емиграција становништва из Лужнице од педесетих година овог века деловала је на бројчано опадање становништва, као и на његово старење, које се затим повратно негативно одражавало и на процес репродукције. Како су емиграцијом становништва била захваћена сеоска, посебно високопланинска насеља, то се негативно дејство емиграције на процес репродукције у њима посебно манифестовао. Зато се у већини сеоских насеља у Лужници становништво данас нормално не обнавља.

²³ Ружа Петровић, *Кретање становништва по општинама у Србији 1961—1971. године*, Становништво бр. 3—4 за 1973. годину и 1—2 за 1974. годину, стр. 175—176.

Бабушница се током овог века по свом популационом развоју издваја од осталих насеља у Лужници. Пошто су се у њој најснажније на овом подручју развијале секундарне и терцијарне делатности, захваљујући којима је она у периоду после другог светског рата постала и центар Лужнице, то је и развој њеног становништва знатно другојачији. Он се огледа, пре свега, у сталном порасту броја становника, које долази услед имиграције, и то махом млађег, радног и за репродукцију способног становништва. Повољнија старосна структура становништва за процес репродукције и стални прилив становништва имиграцијом деловали су на пораст становништва Бабушнице и на друге особености у његовом развоју. Међу њима посебно треба нагласити разлике у појединим структурним одликама становништва Бабушнице и осталог дела Лужнице, које су значајне за будући привредни и популациони развој овог краја. На те и остале особености развоја становништва указујемо анализом миграционих кретања, структура и распореда становништва у Лужници.

4. Миграције становништва

Миграциона кретања чине другу компоненту развоја становништва. Њихова анализа врши се на основу низа класификација (према узроку, начину одвијања, правцима миграција, њиховом временском трајању, социо-економским одликама миграција итд.).

Миграције становништва у Лужници, међутим, могуће је сагледати кроз два основна облика: трајна и привремена емиграција становништва из Лужнице и миграције унутар саме Лужнице. Последице ових облика миграционих кретања дале су печат популационом развоју овог краја.

Емиграције становништва из Лужнице током овог века, било трајне или привремене, одлучујуће су деловале на њен демографски развој и одлике становништва. Одређене, пре свега, економским узроцима, оне су узрочно-последичним везама деловале и на укупан друштвени, а посебно привредни развој овог краја. Стога њихово изучавање постаје значајно како за сагледавање досадашњих тако и будућих утицаја на популациони и општи друштвени развој.

Унутрашње миграције у Лужници су нешто мањег обима, а промениле су распоред становништва и деловале на његов различит демографски развој у појединим насељима и групама насеља. Истовремено, оне су, уз остале факторе, и узрок и последица различитог привредног развоја појединих делова Лужнице.

Правци одвијања оба вида миграционих кретања, овог као и других предела наше земље, јесу пресељавање планинског ста-

новништва у равничарске пределе, а у условима снажније послератне индустријализације и урбанизације и развоја комуналног система, и пресељавања становништва из сеоских у градска насеља и њихову непосредну околину.

4.1. Трајна и привремена емиграција становништва из Лужнице

Лужница је типичан пример у Србији, а и ван ње, емиграционог подручја у коме се јављају све особености демографског развитака становништва карактеристичне за оваква подручја. Стога се на њеном примеру могу у потпуности сагледати вишеструка дејства емиграције на демографски развитака, као и на друштвени и привредни развитака уопште, а истовремено и дејство недовољног привредног, посебно индустријског развитака на ову појаву.

Већ је наглашено да је током прве половине овог века становништво Лужнице, услед релативно високог природног прираштаја, бројчано расло. Међутим, тај популациони пораст није пратио одређени привредни развитака,²⁴ о коме ће бити речи у анализи фактора савременог демографског развитака Лужнице. Основни разлози њеног недовољног привредног развитака су оскудни природни услови за развој пољопривреде, посебно земљорадње, у коју је капитал слабо продирао. Стога је недостајала и материјална основа за јачи развој занатства и трговине иако је била развијена традиција становништва у бављењу појединим занатима. Зато је традиционално бављење занатима деловало на јачање сезонских печалбарских кретања овог становништва, која су допринела да оно упозна друге крајеве наше земље и суседних земаља, и која су знатно утицала на његово лакше расељавање из Лужнице. Дејство периодичних, или сезонских миграција становништва на метанастазичка кретања истакао је Ј. Цвијић, као и доцнији истраживачи овог подручја.²⁵ Значи, бројчани пораст становништва и недовољан привредни развитака (посебно занатства, трговине и саобраћаја) појачали

24 Привредни развитака овог краја у склопу југоисточне Србије обрађен је у многим студијама Института за економска истраживања у Нишу, међу којима ћемо издвојити следеће: Живојин Перић, *Развој производних снага југоисточне Србије од 1965. до 1974. године*, Економика бр. 3 за 1977. годину, стр. 9—93; Миодраг М. Николић и Милорад Божић, *Индустрија југоисточне Србије* — Економика бр. 3—4 за 1978. годину, стр. 1—150.

25 Ј. Цвијић, *Балканско полуострво I и II*, Завод за издавање уџбеника СР Србије, Београд 1966, стр. 157; Р. Николић, *Из Лужнице и Нишаве*, Српски етнографски зборник књ. 16, стр. 1—563; Б. Златковић, *Зла времена*, Бабушница 1967, стр. 1—494; В. Стојанчевић, *Савремене промене у народној култури печалбарских региона јужне и југоисточне Србије*, Београд 1974, стр. 189—205.

су током прве половине овог века релативну пренасељеност сеоског становништва у Лужници, што је довело до „...појачане његове просторне покретљивости и социјалне динамичности...“²⁶

Стога се током прве половине овог века, а посебно непосредно пре и после ратова, одсељавају из Лужнице комплетне породице, што истина, у овом периоду нема такве мере којима би се угрозио нормалан демографски развитак. Одсељење лужничке породице крећу се обично ка Шумадији, источној и јужној Србији, а пре првог светског рата и ка Бугарској. Теренским истраживањима забележили смо да је из лужничког села Богдановца исељено од почетка овог века до другог светског рата у Божурњу, код Подујева, око 10 породица, из Камбелевца у Мачву око 18 породица, из Горњег Стрижевца у Обреновац око пет породица, итд. Из Стрелца је у истом периоду исељено у источну Србију шест породица (околина Зајечара, Неготина и Бора), у југоисточну и јужну Србију четири породице (околина Лесковца и Пирота), а по једна породица у Остружницу код Београда, Крушевац и Кавадарце. Пред први светски рат из Стрелца је исељено девет породица у ломпаланачки и видински крај у Бугарској. Б. Златковић наводи да је из Лужнице у целини, у периоду до другог светског рата, исељено 498 породица.²⁷

Емиграција становништва из Лужнице после другог светског рата, а посебно од педесетих година, изразито је појачана, па је у овом периоду снажно утицала на појаве и процесе у развиту становништва. Основни фактори појачане емиграције из Лужнице последњих деценија су: планско исељавање заслужних породица у Војводину одмах после другог светског рата, затим развитак система школовања у нас, као и различит ниво урбанизације и индустријализације појединих крајева наше земље и развитак комуналног система. Развитак индустрије и урбанизација у Лужници напредовали су споријим темпом у односу на друге крајеве земље, што је свакако последица оскуднијих природних услова и наслеђених мањих улагања у привредни развој овог краја, па је у условима свеобухватног школовања дошло до емиграције млађег, школованог становништва, које недовољан привредни, а посебно индустријски развој у Лужници није могао апсорбовати. У послератном периоду Бабушница се развија у комунално средиште, са доста спорим темпом урбанизације јер тек од шездесетих година почиње њен индустриј-

26 Т. Васић, *Токови и секвенце просторног кретања сеоског становништва Горњег Понишавља*, Пиротски зборник, бр. 1, Пирот 1968, стр. 63.

27 Б. Златковић, *Зла времена*, стр. 131.

ски развој.²⁸ Због тога није ни била у могућности да прихвати бројно становништво које се школовало или напуштало пољопривреду. Ако се томе дода и утицај традиционалних печалбарских кретања на лакше расељавање лужничког становништва, јасно је зашто је овај крај постао типично емиграционо подручје у нас.

По завршетку другог светског рата плански су насељене у Војводини бројне породице из борбеног и ратом опустелог лужничког краја. Ова исељавања настављена су и касније, јер већ одсељено становништво у крајевима Војводине који се јаче привредно развијају привлачи непрестано нове досељенике. Према подацима Б. Златковића, у Војводину је у периоду 1900—1965. г. исељено из Лужнице 505 породица, од чега само у Одаке и околину 166. Из целе Лужнице је, према истом аутору, у периоду од 1941. до 1964. године исељено 3 186 породица, што заједно са 498 породица исељених у првој половини овог века износи 3 684 породице, или појединаца који су у новој средини засновали породице. Већина исељеника кретала се ка Србији, и то: у београдски рејон 685, или 18,6%, у нишки 673, или 18,3%, у тимочки 476, или 12,9%, у Шумадију 297, или 8,1%, док је ка осталим републикама у овом периоду исељавање незнатно.²⁹

Од шездесетих година овог века Лужница и даље задржава емиграциони карактер. Анкетом, спроведеном 1973. године, регистровани смо 2 814 лица исељених у периоду од 1965 до 1971. године (таб. 6). Правци исељавања лужничког становништва и даље су идентични ранијим периодима. Највише, чак 94,7% анкетираних лица иселило се на подручје Србије без покрајина, 4,9% у Војводину, док је емиграција у друге републике незнатна. Од укупно исељених Лужничана у Србију без покрајина 20,3% је настањено у Београду и околони, 16,0% у Пироту и околини, а 12,9% у Нишу и околини. Значи, већу привлачност за лужничко становништво има Београд са околином у односу на ближе индустријски развијене центре Ниш и Пирот. То је последица снажнијег развојка Београда, посебно његове велике потребе за радницима одређених занимања (грађевински радници), по којима су Лужничани од давнина познати. Стога је захваљујући печалбарским кретањима и обављању грађевинских послова, дошло до миграција Лужничана на београдско подручје. Они се овде насељавају махом у приградским насељима и најбројнији су у Калуђерици, Великом и Малом Мокром Лугу. Релативно јефтине земљиште у приградским насељима, могућ-

28 Развитак Бабушнице приказан је у радовима: Ј. Бирић, *Територијални и функционални развој Бабушнице*, Привредни гласник, бр. 11, Ниш 1961, стр. 13—22; В. Стојанчевић, *Бабушница, нова варошица у југоисточној Србији*, Гласник Етнографског института САНУ, књ. XXII, Београд 1974, стр. 67—94.

29 Б. Златковић, *Зла времена*, стр. 131—132.

ности самосталне изградње куће, уз атрактивност великог града у вези са школовањем деце и осталим условима, посебно стална интензивна изградња која омогућава и даље бављење традиционалним грађевинским занатима фактори су интензивног насељавања Лужничана на београдско подручје. После Београда, већину одсељених Лужничана привукли су водећи привредни и индустријски центри југоисточне Србије — Ниш и Пирот. У новијем периоду настављено је исељавање Лужничана и у источну Србију (Бор, Зајечар и Неготин и њихове околине), која је, услед рударског и индустријског развоја између два светска рата, и тада привлачила лужничко становништво.

Табела 6

Правци исељавања лужничког становништва у периоду од 1965. до 1971. године³⁰

Подручје имиграције	Број одсељених становника	Процент од укупно одсељених	Процент у односу на одсељене у оквиру републике или покрајине
Србија без покрајина	2 664	94,7	100,0
Београд и околина	540	19,3	20,3
Пирот и околина	426	15,1	16,0
Ниш и околина	344	12,2	12,9
Пожаревац и околина	222	7,9	8,3
Зајечар и околина	153	5,4	5,7
Бор и околина	122	4,3	4,6
Бела Паланка и околина	83	2,9	3,1
Обреновац и околина	61	2,2	2,4
Алексинач и околина	57	2,0	2,1
Лесковац и околина	40	1,4	1,5
Параћин и околина	30	1,1	1,1
Крагујевац и околина	24	0,9	0,9
Неготин и околина	23	0,8	0,9
Велика Плана и околина	22	0,8	0,8
Остала насеља	517	18,3	19,4
Војводина	140	4,9	100,0
Нови Сад и околина	37	1,3	26,4
Панчево и околина	23	0,8	16,4
Оџаци и околина	18	0,6	12,9
Остала насеља	62	2,2	44,3
Остале републике	10	0,4	0,4
Укупно	2 814	100,0	—

³⁰ Подаци анкете пријавно-одјавне службе СУП-а у Бабушници.

Анализом одсељавања становништва из појединих насеља Лужнице може се закључити да је емиграција изразитија из сеоских насеља виших надморских висина и неповољног саобраћајно-географског положаја у односу на долинска насеља. Међутим, у Лужници постоје извесне разлике у интензитету емиграције и међу високопланинским насељима. Тако је видно мање исељавање становништва из планинских насеља у југоисточном делу овог краја, која су чинила бившу општину Звонце, нарочито из Пресеке, Раките, Вучи Дела и Нашушковице. Разлог те појаве видимо, пре свега, у јачој економској моћи ових насеља, која је резултат дугогодишњег рада у руднику угља „Јерма“ у Ракити, који је радио од 1925. до 1963. године, и у коме је знатан део овог становништва стекао пензију. Услед запошљавања у руднику ово становништво је и нешто слабије одлазило у печалбу, што се све заједно одражава на његову данас нешто слабије изражену емиграцију. Стога ово становништво одликују и повољније структуре (посебно старосна структура) у односу на становништво осталих високопланинских насеља у Лужници.

Посматрање праваца емиграције из појединих насеља у Лужници указује на груписање становништва из истих или ближних насеља и у имиграционим подручјима, што је још Ј. Цвијић истакао као општу одлику миграционих кретања. Тако су из села бивше општине Звонце исељавања најчешћа ка Алексинцу и Деспотовцу, што је у вези са запошљавањем у тамошњим рудницама после затварања рудника „Јерма“ у Ракити 1963. године. Из села Штрбовац, Богданавац, Брестов Дол, Дол и Остатовица чешћа су одсељавања ка Пожаревцу и околини. Из села Ракита, Раков Дол и Лесковица знатан је број исељених у Младеновац и околину, а из Раљина, Стрелца, Студене и Валниша — у околину Зајечара и Бора. После другог светског рата па до 1973. године из Стрелца је исељена у Зајечар и околину око 21 породица, у Бор и околину 18, Београд и околину 18, Ниш и околину 8, Бабушницу и околину 8, Пирот и околину 7, у Неготин 6, Алексинац 5, Лесковац 4, Пожаревац 3, Шабац 2, Оцаке 2, Марковац 2, а у Болевац, Параћин, Врање и Крагујевац по једна породица. У наведеном периоду из Стрелца је укупно исељено 99 породица, што значи да је у њему емиграцијом за трећину смањен број домаћинстава (у 1971. години имао је 308 домаћинстава).

Раније закључке о селективности миграната по појединим обележјима потврђују подаци у табели 7, у којој је дата старосна и полна структура исељеног лужничког становништва у 1971. години, добијена на основу података пријавно-одјавне службе.

Од укупно 480 анкетираних одсељених лица из Лужнице у 1971. години 81,6% било је старости 20—59 година. То показује да се из овог планинског краја одсељава углавном станов-

ништво способно за рад и за репродукцију, што се, као што је већ наведено, негативно одражава на процес репродукције и на општи привредни развој. Процент од 16,3 одсељеног становништва старости од 0—19 година указује на појаву исељавања комплетних породица.

Табела 7

Старосна структура одсељеног становништва из Лужнице у 1971. години³¹⁾

Одсељено становништво	Године старости одсељених становника			
	0 — 19	20 — 59	60 и више	
Број	480	78	392	10
Процент	100,0	16,3	81,6	2,1

При анализи полне структуре одсељеног лужничког становништва у 1971. години запажа се незнатно веће учешће мушког становништва (52,3%). Ово такође упућује на појаву исељавања комплетних породица из овог краја, мада се јавља и услед смањења разлика у покретљивости мушког и женског становништва, што је последица свеобухватног школовања деце.

Може се закључити да се током читавог овог века становништво из Лужнице одсељава мада је она у првој половини овог века мање заступљена у поређењу са периодом од педесетих година до данас. Њоме се током последњих деценија сеоска насеља у Лужници интензивно популационо празне, и то посебно она на већим надморским висинама и са неповољним саобраћајно-географским положајем. Узроци ове појаве су неповољни природни услови и недовољан привредни, посебно индустријски и саобраћајни развој овог краја, с једне стране, а снажнији привредни развој, посебно развој секундарних и терцијарних делатности у другим насељима и крајевима у оквиру Србије, који привлаче лужничко, као и друго планинско становништво, с друге стране. Традиционална печалбарска кретања лужничког становништва утичу на његову јачу покретљивост и доприносе да Лужница од педесетих година овог века постане једно од најизразитијих емиграционих подручја у Србији, а и ван ње.

Изразит емиграциони карактер становништва Лужнице у другој половини овог века довео је општину Бабушница, у периоду од 1961. до 1971. године међу општине Србије које одликује највиши ниво негативног миграционог салда. Стопа годишњег миграционог салда износила је у овом периоду —22,0 про-

31 Подаци анкете пријавно-одјавне службе СУП-а у Бабушници.

мила. Овако високу стопу негативног миграционог салда имале су још неке недовољно развијене општине у Србији, као што су Куршумлија, Медвеба, Љубовија, Сјеница, Тутин, Црна Трава и друге.³² У истом периоду просечан годишњи природни прираштај становништва у општини Бабушница износио је 4,9 промила. Посматрано у апсолутним износима, ова општина је природним прираштајем у периоду од 1961. до 1971. године добила 1 759 становника, а емиграцијом изгубила 7 064 становника, што износи 401,6% емиграције према природном прираштају.³³

Низак природни прираштај и наведена интензивна емиграција становништва довели су до опадања броја становника и пражњења готово свих сеоских насеља у Лужници у периоду од педесетих година овог века, што се доста негативно одразило на општи привредни и друштвени развој. Зато је потребно одређеним, а пре свега привредним мерама зауставити овај процес.

Специфичан и веома изражен вид привремене емиграције становништва из Лужнице представљају печалбарска кретања, којима мушко становништво по више месеци у години обавља традицијом пренете занатске послове у крајевима ближим и даљим од Лужнице.

Печалбарска кретања становништва јужне и југоисточне Србије, као и Лужнице, била су до сада предмет истраживања многих аутора.³⁴ Сажет и исцрпан приказ резултата досадашње литературе о печалбарским кретањима у Лужници, као и јужној и југоисточној Србији у целини, уз генезу, врсте, значај и савремене промене, дала је В. Стојанчевић у раду *Савремене промене у народној култури печалбарских региона јужне и југоисточне Србије (у областима Лужнице, Власина и Врањско Поморавље)*. С обзиром на резултате рада В. Стојанчевић, као и на чињеницу да ће они још шире бити приказани у монографији о Лужници, наш је задатак да печалбарска кретања прикажемо само као вид савремених миграција становништва Лужнице, утврђујући њихово место и утицај на њен савремени демографски развитак.

32 Група аутора, *Развитак становништва СР Србије и промене до 2000. године*, Центар за демографска истраживања, Београд 1979, стр. 63.

33 М. Лечић, *Становништво и пољопривреда неких планинских општина СФРЈ*, Институт за економику пољопривреде, Београд 1974, стр. 56.

34 Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, књ. I, Београд 1922. и књ. III *Психичке особине Лужних Словена*, Београд 1931; В. М. Николић, *Из Лужнице и Нишаве*, Београд 1910, стр. 1—563; Јеленко Петровић, *Печалбари — нарочито из околине Пирота*, Београд 1920; Б. Златковић-Милић, *Зла времена, Бабушница 1967*, стр. 1—494; М. Б. Поповић, *Радна снага Горњег Понишавља са Лужницом*, Ниш 1976. стр. 71—156; В. Стојанчевић, *Савремене промене у народној култури печалбарских региона јужне и југоисточне Србије*, Београд 1974, стр. 189—205.

Печалбарска кретања лужничког становништва, као и становништва осталог дела југоисточне Србије, настала су услед продирања робно-новчаних односа у XIX веку и потребе за новцем који нису могли обезбедити недовољни тржишни пољопривредни вишкови³⁵ и који, с продором капиталистичких односа у другој половини XIX века још више јачају³⁶, остала су до данашњих дана значајан и специфичан вид привређивања овог становништва. Разлог томе је недовољан привредни, а посебно индустријски развој овог подручја током последњих столећа, а и данас. Томе треба додати и утицај традиционалног преношења и неговања појединих заната, па чак и постојање традиционалне поделе рада по посебним врстама занимања у насељима и породицама, као и у новије време отварање специјалних школа ради изучавања традиционалних заната.³⁷

Од своје појаве па до данашњих дана кретања и привређивања печалбара знатно су измењена, како у погледу обима и праваца мигрирања тако и по начину и врстама привређивања, као и у утицајима миграната на промене крајева из којих потичу и у које долазе. Многа од ових питања већ су била предмет истраживања наведених аутора.³⁸ Стога ћемо само укратко указати на савремени обим и токове печалбарских кретања становништва из Лужнице, као једног од видова миграционих кретања уопште, уз наглашавање утицаја печалбарства на специфичан демографски развитак на овом подручју.

О обиму печалбарских кретања почетком овог века говори податак да је у њима у пиротском округу учествовало 15—20% укупног становништва³⁹, а од овог просека поједина насеља у Лужници знатно су одступала. Према подацима Б. Златковића, из Лужнице је пред други светски рат одлазило у печалбу од 5.000 до 5.500 најспособнијих мушкараца старости од 12 до 15 година.⁴⁰ Ако се тај податак упореди са бројем становника у лужничком срезу у 1931. години (33.171)⁴¹, закључује се да је око 16% укупног лужничког становништва у предратном периоду учествовало у печалбарским кретањима. Према истом аутору, Лужница је у 1964. години давала око 4.200 печалбара годишње⁴²,

35 Ову констатацију, као мишљење већине аутора истраживача југоисточне Србије, наводи М. Поповић у раду *Радна снага Горњег Понишавља са Лужницом*, Ниш 1976, стр. 144.

36 Т. Васић, *Токови и секвенце просторног кретања сеоског становништва Горњег Понишавља*, Пирот 1968, стр. 62.

37 В. Стојанчевић, *Савремене промене у народној култури печалбарских региона јужне и југоисточне Србије*, стр. 189—205.

38 Цитирано под 34.

39 М. Поповић, *Радна снага Горњег Понишавља са Лужницом*, стр. 144.

40 Б. Златковић, *Зла времена*, стр. 104.

41 *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. године, Општа државна статистика*, књ. I, Београд 1937, стр. 69.

42 Б. Златковић, *Зла времена*, стр. 104.

што, према укупном становништву у 1961. години (33.316), чини око 12% становништва обухваћеног печалбарским кретањима. Према нашој анкети из 1973. и 1974. године у 30 сеоских насеља у Лужници било је 1.311 печалбара, што је, према броју становника у 1971. години (29.033), око 5% печалбарских миграната. Изразитије се смањује обим печалбарских кретања у периоду после другог светског рата само делимично, услед запошљавања становништва у локалној привреди и ближним индустријским центрима. Међутим, опадање броја печалбара последица је снажне и трајне емиграције становништва из Лужнице у периоду после другог светског рата, па је данас у изразито старом лужничком становништву нормално очекивати смањење броја печалбара.

Ово показује узрочно-последично дејство појава и процеса у природном кретању на миграције и структуре становништва, и обратно. У овом случају опадање наталитета и емиграција становништва својим селективним дејством одлучујуће делује на опадање печалбарских кретања, јер смањује обим расположиве радне снаге. И, обратно, печалбарска кретања делују као покретачка снага на емиграцију, а такође утичу и на опадање наталитета, јер на печалбаре у новим привредно развијенијим и урбанизованим срединама брже делују сви они фактори који изазивају прихватање контроле рабања и пад плодности.

Постојале су, а и данас постоје, разлике у обиму печалбарских миграција између насеља у Лужници. Села у лужничкој котлини мање су упућена на печалбарство у односу на високопланинска насеља, што је последица разлика у условима природне средине, а данас све више у могућности заснивања радног односа. То такође показује да су печалбарска кретања углавном условљена неповољним економским условима.

Током последња два века дошло је и до промена у правцима кретања печалбара. Док су у XIX веку лужнички печалбари више били упућени на обављање пољопривредних послова у Румунији и дунђерских, цигларских и црепарских у Бугарској⁴³, дотле су у овом веку, посебно после балканских ратова, њихова кретања усмерена ка Србији. Ова усмерења печалбара ка Србији одлучујуће су деловала још у првој половини овог века, а и доцније, на њихова појединачна насељавања, и то посебно у источну Србију и околину Београда.

Традиционално преношење и неговање појединих заната у Лужници утицало је на то да њени печалбари постану познати далеко ван ње. Тако је још почетком овог века 14 драгомана, или предузимача, водило из Лужнице 244 црепарска радника или 113 зидарских радника у Ниш, Лесковац, Велику Плану, Прокупље, Злот и Пирот.⁴⁴ Такође су међу власницима првих

⁴³ Општиније о томе у радовима цитираним под 34.

⁴⁴ М. Савић, *Наша индустрија и занати*, књ. VIII, Београд стр. 257.

црепана у Србији, којих је 1929. године било укупно 48,22 била пореклом из Лужнице, од чега чак 17 из Великог Боњинца.⁴⁵ То су већ одсељавања из Лужнице настала као последица печалбарства и неговања појединих заната.

Подаци анкете спроведене у 1973. и 1974. години показују да се места у којима Лужничани обављају сезонске послове поклапају са местима у која се трајно исељавају. Од 1.311 радника на сезонским пословима ван Лужнице, 36,8% радило је у Београду и насељима у његовој околини, 17,8% у источној Србији, и то у Зајечару, Неготину, Бору, Кладову; 8,7% у Пироту и околини; 8,2% у Нишу и околини; 5,2% у Шумадији; 1,8% у Поморављу; 0,4% у западној Србији; 8,2% у Војводини; 0,5% на Косову; 5,0% у Хрватској; 4,9% у Босни и Херцеговини; 1,3% у Македонији и 1,2% у Црној Гори. Тих година знатан број Лужничана радио је на изградњи хидроелектране „Бердап“. Лужничани ређе одлазе на сезонске радове у западну Србију зато што у ове крајеве долазе печалбари, посебно зидари, из Босне, под чијим се утицајем и ово становништво почело бавити одређеним занатима; због тога се Лужничани ретко исељавају у западну Србију.

Трајна насељавања печалбара у местима обављања сезонских радова подстичу се у току последњих деценија заснивањем сталног радног односа у све бројнијим предузећима, посебно грађевинске странке. Тако је, на пример, у Грађевинском предузећу „Грађевинар“, у Бачкој Паланци, почело запошљавање печалбара из Пресека од 1963. године, тако да је у 1974. години из овог насеља било 50 стално запослених. Исте године је из Вучи Дела у Грађевинском предузећу „Градитељ“, у Горњем Милановцу, било запослено 25 радника. Још је већи број запослених у грађевинским предузећима у Београду, Младеновцу, Новом Саду, Зајечару и другим местима. Такође се печалбари чешће одлучују за одлазак на теренски рад у места широм земље или у друге земље, где предузећа за која се везују изводе радове. Иначе, одвојени од породице, на тај начин долазе до бољих зарада, па су заступљени и у другим републикама.

Постоје мишљења да је печалбарство крајем XIX и почетком XX века, као допунска привредна грана, спасло ово подручје од трајног расељавања становништва.⁴⁶ Међутим, у условима заостајања у привредном, посебно индустријском развоју Лужнице за другим крајевима у републици и земљи у целини, како између два светска рата тако и после другог светског рата, печалбарска кретања су била и остала покретачка снага за трајно исељавање становништва из Лужнице, јер су омогућавала упоз-

45 Исти аутор, стр. 260—267.

46 М. Поповић у раду *Радна снага Горњег Понишавља са Лужницом*, стр. 145, цитира Ј. Петровића, *Печалбари, нарочито из околине Пирота*, Београд 1920.

навање нових крајева и стварала материјалну основу за пресељавања у те крајеве. Тако су печалбарска кретања лужничког становништва у овом веку, као допунски вид његовог привређивања, фактор који је, поред осталих, допринео да Лужница данас постане једно од најизразитијих емиграционих подручја у нас.

Интересантно је навести да за Лужницу, као типично емиграционо подручје, нису карактеристичне миграције радника на рад у иностранство, као за друге крајеве републике, посебно за источну Србију.⁴⁷ Према подацима пописа становништва, у 1971. години на привременом раду у иностранству било је из Лужнице у целини 257 лица⁴⁸, или 0,8% укупног становништва, односно 1,4% активног становништва. То је готово пет пута мање у односу на број печалбара у том периоду, у чему видимо главни разлог слабијег укључивања овог краја у спољне миграције. Према мишљењу В. Стојанчевић, одлазак у иностранство са овог подручја мање је заступљен услед запошљавања некадашњих печалбара у локалну индустрију или индустрију ван овог краја, као и у друге делатности.⁴⁹

Према подацима Савезног завода за статистику⁵⁰, највећи број радника на привременом раду у иностранству из општине Бабушница био је запослен у Немачкој (53,5%), а затим у Француској (19,7%). Према старосној структури, 88,6% било их је старости од 20 до 44 године, што углавном представља становништво способно за рад и за репродукцију. Према школској спреми, више од половине миграната имало је 4—7 разреда основне школе (52,0%), 20,0% основну школу а 6,3% било је без школске спреме. Око 11,0% миграната имало је неке квалификације (КВ, ВКВ, средње, више и високе школе). Пре одласка у иностранство, раници из Лужнице већином су се бавили пољопривредом и шумарством (57,2%), индустријом и рударством (32,7%), а сасвим незнатно трговином, услугама и другим делатностима. Знатан број радника који из рударства и индустрије одлазе на рад у иностранство показује и овде, као и у другим примерима, да је тежња за вишом зарадом, после непостојања могућности за запослење, била најјачи мотив мигрирања. Одлазак у иностранство из Лужнице, као и из других крајева наше земље, био је најизразитији око седамдесетих година, да би касније, услед смањених могућности запослења и пораста незапослености у земљама имиграције, дошло до повратка рдника. Повољни услови

47 Овакав закључак дат је у цитираном раду М. Поповића, стр. 147, и раду В. Стојанчевић, цитираном под 37, стр. 199.

48 Попис становништва и станова од 31. марта 1971, СЗС, књ. X, Београд 1973.

49 В. Стојанчевић, цитирано под 37, стр. 199.

50 Подаци Билтена СЗС бр. 738 преузети из рада М. Поповића цитираног под 46.

за повратак радника из иностранства створени су нешто бржим развојем индустрије и других делатности у Бабушници последњих година, што је остварено, пре свега, захваљујући средствима Републичког фонда за неразвијена подручја. Такође су и радници повратници из иностранства помогли развитаку индустрије у свом крају.

Тако је њиховим средствима помогнута изградња фабрике унутрашњих гума у Бабушници, која је као организација фабрике „Тигар“ из Пирота почела да ради 1977. године. У њој је запослено око 200 повратника из иностранства са ове територије.⁵¹

4.2. Миграције становништва унутар Лужнице

Анализа података последњих пописа становништва пружа могућности за проучавање досељавање становништва у поједине области и њиховог локалног померања. Преко обавештења о становништву које је учествовало у миграцијама и оном које од рођења станује у истом месту могућно је утврдити обим, токове и временско одвијање миграција унутар појединих насеља или групе насеља. Истовремено, то упућује и на факторе миграционих кретања, која су условљена типом, положајем, различитом привредном развијеношћу појединих насеља, итд.

На основу пописа становништва у 1971. години⁵² груписали смо насеља Лужнице према процентуалном учешћу аутохтоног и мигрантног становништва у укупном становништву у четири групе (ск. 4).

Прву групу чине насеља која одликује низак удео мигрантског (до 15,0%) а висок удео аутохтоног становништва (више од 85,0%) у укупном становништву.⁵³ Таквих насеља било је у Лужници 16, или 30,0% укупног њиховог броја. То су углавном насеља на надморским висинама већим од 700 m, удаљена од главних саобраћајница области. Ова планинска насеља, поред неповољног саобраћајног положаја, карактеришу оскудни услови за развитаку пољопривреде, изузев сточарства, па зато представљају подручја из којих се становништво непрестано одсељава. Низак процент досељених у ова насеља односи се углавном на женидбене миграције.

Другу групу чине насеља која имају од 15,0 до 30,0% мигрантног, односно 70,0 до 85,0% аутохтоног у укупном станов-

51 Дневни лист „Политика“ од 20. октобра 1977. године.

52 *Попис становништва и станова у 1971. години*, књ. IX, СЗС, Београд 1973, стр. 286.

53 То су следећа насеља: Бердуј (7,8% мигрантског становништва), Богдановац (15,0%), Врело (8,3%), Вучи Дел (8,9%), Завидинце (14,2%), Јасенов Дел (7,7%), Нашушковница (12,5%), Пресека (11,6%), Радињинци (14,0%), Радосињ (11,0%), Ракита (13,1%), Раков Дол (14,2%), Стрелац (10,4%), Студена (9,2%), Црвена Јабучка, (9,5%) и Штрбовач (12,6%).

ништву.⁵⁴ Таквих насеља је у 1971. години било највише у Лужници, и то 23, или 43,0% укупног њиховог броја. Већина ових насеља лежи на надморским висинама мањим од 700 m, а поједина се налазе уз саобраћајнице или у близини Бабушнице, па имају и развијеније функције којима опслужују околна села. Као пример се може узети Велико Боњинце, у чијем је мањем предузећу металне индустрије „Балкан“ запослено становништво и из ближних околних села. Захваљујући том погону, развила се и трговачка и занатска функција овог насеља којима оно опслужује околна села. То је проузроковало појединачна насељавања у Велико Боњинце, које је уз то активније и за женидбене миграције. Зато је оно у 1971. години имало 23,7% мигрантног становништва у укупном становништву.

Трећу групу чине насеља са 30,0 до 50,0% мигрантног становништва, кога је у Лужници у 1971. години било 12, или 23,0% укупног броја.⁵⁵ То су насеља која леже на надморским висинама мањим од 600 m и имају повољан саобраћајно-географски положај. Нека од њих су просторно смештена у средишњима мањих предеоних целина Лужнице, па имају развијенију трговачку, занатску и школску делатност (нпр. Љубераба и Звонце). Друга се налазе у непосредној околини Бабушнице, уз главне саобраћајнице области (нпр. Драгинац, Горчинци, Александровац). То је утицало на јачи развој ових насеља у односу на наведена високопланинска насеља, па отуда и појава мигрирања становништва ка њима.

Љубераба је, као што је већ истакнуто, у период до другог светског рата била водећи занатско-трговачки центар Лужнице и тим делатностима она и данас опслужује околна села. Развитак занатства и трговине у Љубераби у периоду између два рата проузрокује миграције ка њој, најпре ради изучавања заната, а касније ради сталног настањивања. Стога она у 1971. години има 32,6% досељеног становништва, од чега, свакако, изванредан процент отпада на женидбене миграције.

У сеоска насеља у непосредној близини Бабушнице насељава се становништво углавном из виших планинских насеља, и то у периоду после другог светског рата, посебно током последњих деценија. Оно се спушта у долине услед повољних услова

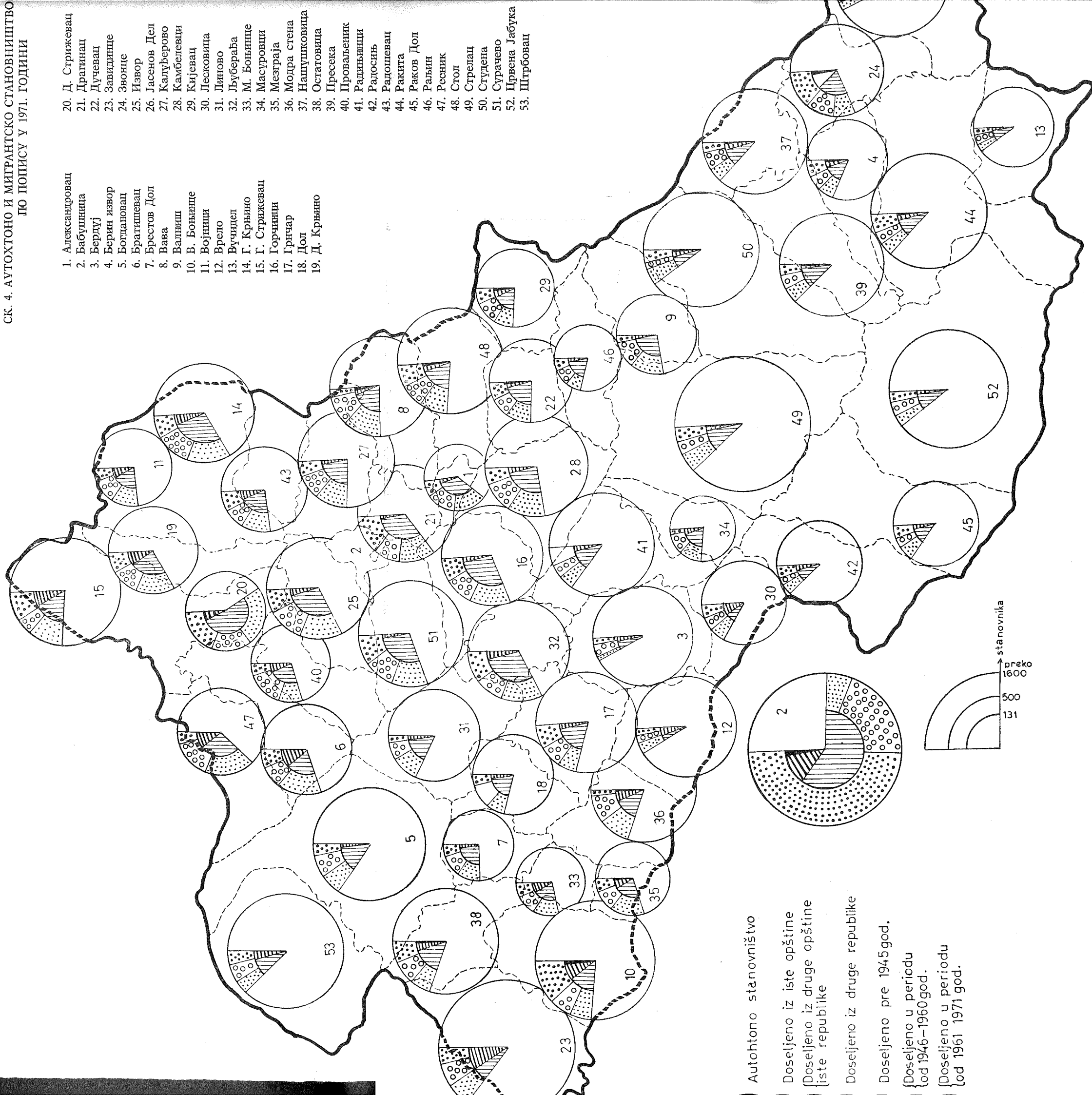
54 То су следећа насеља: Берин Извор (18,2% мигрантног становништва), Брестол Дол (25,6%), Вава (24,5%), Валиш (27,6%), Велико Боњинце (23,7%), Војници (25,4%), Горњи Стрижевац (23,8%), Гринчар (20,5%), Дол (21,5%), Дучевац (24,0%), Калуђерово (23,4%), Камбелевац (25,9%), Кијевац (24,5%), Лесковица (15,7%), Линово (17,9%), Мало Боњинце (27,7%), Масуровци (22,9%), Модра Стена (20,1%), Остатовица (20,1%), Проваљеник (29,3%), Радошевац (26,7%), Раљин (21,3%) и Стол (22,8%).

55 То су следећа насеља: Александровац (37,9% мигрантног становништва), Братишевац (30,4%), Горње Крњино (32,4%), Горчинци (30,3%), Доње Крњино (32,3%), Драгинац (34,5%), Звонце (30,7%), Извор (31,8%), Љубераба (32,6%), Мезграја (30,1%), Ресник (37,6%) и Сурачево (30,3%).

СК. 4. АУТОХТОНО И МИГРАНТСКО СТАНОВНИШТВО
ПО ПОПИСУ У 1971. ГОДИНИ

1. Александровац
2. Бабушница
3. Берду
4. Берин извор
5. Богдановац
6. Брагишевац
7. Брестов Дол
8. Вава
9. Валниш
10. В. Боњинце
11. Војници
12. Врело
13. Вучица
14. Г. Крњино
15. Г. Стрижевац
16. Горчица
17. Грнчар
18. Дол
19. Д. Крњино

20. Д. Стрижевац
21. Драгинац
22. Дучевац
23. Завидинце
24. Звонце
25. Извор
26. Јасенов Дел
27. Калуберово
28. Камбелевац
29. Кијевац
30. Лесковина
31. Ливно
32. Љубераба
33. М. Боњинце
34. Масуровци
35. Мезграја
36. Модра стена
37. Напушковица
38. Остатовица
39. Пресека
40. Проваљеник
41. Радињинци
42. Радоњић
43. Радошевац
44. Ракица
45. Раков Дол
46. Раљин
47. Ресник
48. Стол
49. Стрелац
50. Студена
51. Сурачево
52. Црвена Јабучка
53. Штрбоваци

Autohtono stanovništvo

Dospeljeno iz iste opštine

{ Dospeljeno iz druge opštine
{ iste republike

Dospeljeno iz druge republike

Dospeljeno pre 1945god.

{ Dospeljeno u periodu
{ od 1946–1960god.

{ Dospeljeno u periodu
{ od 1961–1971 god.

↑ stanovnika
preko 1600
500
131

за пољопривредну производњу у њима, као и због близине Бабушнице, у коју се запошљава и свакодневно путује.

Четвртој групи припадају само два насеља Лужнице: Бабушница и Доњи Стрижевац. Њих је у 1971. години одликовало више од 50,0% мигрантног становништва у укупном становништву. Процент од 74,6 досељеног становништва у Бабушници јавља се услед њеног послератног развоја у водећи административни, привредни, школски, здравствени и културни центар Лужнице. Доњи Стрижевац је у 1971. години имао 58,0% мигрантног становништва у укупном становништву, што је последица скорашњег настанка овог насеља, које се јаче развија током овог века крај новопросеченог пута Бабушница — Пирот. У њега се махом досељавало становништво из Горњег Стрижеваца⁵⁶, а у последње време и из осталих планинских насеља у Лужници.

Становништво које је учествовало у унутрашњим миграцијама у Лужници, а оно чини око четвртину укупног броја, углавном је пореклом из насеља општине (80,0%), знатно мање из других општина СР Србије (18,0%), а незнатно из других република (2,0%).⁵⁷

Унутрашња кретања у Лужници манифестују се, углавном, струјањима становништва из насеља већих надморских висина и неповољног саобраћајно-географског положаја ка Бабушници и насељима у њеној непосредној близини, а знатно мање и ка насељима која, са нешто развијенијим функцијама, опслужују више села. Знатан удео у овим кретањима имају миграције услед удаје и женидбе. На њих долази један део мигрантног становништва пореклом из других општина Србије, а то су општине суседне Бабушници. Други део мигрантног становништва пореклом из других предела Србије чине инверсне миграције. Њима се раније одсељено лужничко становништво враћа као квалификована и висококвалификована радна снага и запошљава последњих година у Бабушници. У повратним миграцијама учествује и становништво које се враћа са привременог рада у иностранству, о чему је раније било речи. Осим тога, последњих година запажа се појава да се Лужничани настањени у другим крајевима, враћају у место рођења по истеку радног века. То су углавном миграције из великих градова, које до сада нису значајнијег обима, али се у будућности може на њих више рачунати јер се данас у Лужници срећу бројна имања емиграционог становништва која нису отуђена. Инверсне миграције у целини су сасвим незнатног обима у поређењу са досељавањем становништва из Лужнице, па немају неки већи утицај на њен демографски развитак.

Посматрањем унутрашњих миграција у Лужници према времену одвијања (ск. 4) запажа се да је око 50,0% миграната

56 Б. Златковић, *Зла времена*, стр. 23.

57 Цитирано под 52.

променило место боравка у периоду до 1953. године, а других 50,0% у периоду од 1953. до 1971. године, тј. за 18 година. То значи да су миграциона кретања у оквиру Лужнице изразитија од педесетих година овог века, што је последица већ помињаног привредног, посебно индустријског развоја Бабушнице и досељавања становништва у њу и околна сеоска насеља. Тако је од 1.233 становника досељена у Бабушницу (што чини 74,6% укупног броја њеног становништва у 1971. години) 7,2% досељено пре 1945. године; 5,8% у периоду од 1946. до 1952. године; 20,7% у периоду од 1953. до 1960. године; 33,3% у периоду од 1961. до 1965. године; 22,8% у периоду од 1966. до 1969. године и 10,1% у периоду од 1970. до 1971. године.⁵⁸

У Бабушницу је просечно годишње досељавано у периоду од 1946. до 1952. године по 12 становника, у периоду од 1953. до 1960. године по 37; од 1961. до 1965. године по 102, од 1966. до 1969. године по 94, а 1970.—1971. године по 125 становника. Може се закључити да се бржи развој Бабушнице, посебно развој индустрије, којим се подстиче развој терцијарних делатности и утиче на урбанизацију јавља током последње деценије и одлучујући је фактор наведених миграционих кретања. Осим тога, функција комуналног средишта коју после другог светског рата добија Бабушница и, у вези с тим, развој школства, здравства и културе, као и развој саобраћаја, такође су фактори који одређују унутрашње миграције у Лужници.

4.2.1. Дневне миграције

Дневне миграције у Лужници током прве половине овог века везане су за силазак планинског становништва у лужничку котлину ради зараде на пословима у пољопривреди, а од 1925. године и за рад у новоотвореном руднику „Јерма“ у Ракити, у коме се запошљавало становништво ближих села. Развитак занатства и трговине у овом периоду, посебно у Љубераћи, тадашњем центру Лужнице, утиче на појаву свакодневног кретања из ближих села ради изучавања и обављања ових послова. У периоду после другог светског рата, с развојем привредних и непривредних делатности у Бабушници а у знатно мањој мери и у насељима која опслужују више села (Љубераћа, Боњинце и Звонце), дневне миграције постепено јачају. Иако привредни развој и урбанизација Бабушнице заостају за другим општинским средиштима и градовима у нас, дневне миграције су знатног интензитета, што показује податак из 1971. године, када је од 1.871 лица запосленог у Лужници 877, или 46,9%, учествовало у дневним миграцијама.⁵⁹ Разлог томе је слабија материјална основа и мања средства како друштвена тако и приватна за изградњу

⁵⁸ Цитирано под 52.

⁵⁹ Цитирано под 52.

станова и урбанизацију насеља у целини, што је један од показатеља недовољне привредне развијености овог краја. Осим тога, изградња путева и развој саобраћаја омогућују свакодневно путовање радника на посао и ћака у школу из околних насеља у Бабушницу, а у мањем обиму и у Љубераћи, Велико Боњинце и Звонце. Развој саобраћаја ствара услове за двоструко привређивање у долињским сеоским насељима око Бабушнице, па се ово становништво теже одваја од пољопривреде.

Дневни мигранти у Лужници крећу се углавном ка Бабушници, њеном административном, привредном, школском, здравственом и културном центру. Нешто развијенија занатска и трговачка функција у Љубераћи и Звонцу, затим постајање мањег металског предузећа у Великом Боњинцу, као и седиште месних канцеларија, потпуних осмогодишњих школа и здравствених амбуланти делују на дневне и повремене миграције становништва из села која ови центри опслужују (ск. 5).

Учињен је покушај да се сагледају обим и структура дневних миграција ка Бабушници на основу анкете спроведене у 1973. години у важнијим привредним и непривредним установама (таб. 8).

Од укупно 689 запослених лица у важнијим предузећима и установама у Бабушници, 289, или 41.9%, јесу дневни мигранти. Према пореклу они су углавном из сеоских насеља која се налазе уз саобраћајнице и на удаљености до 3 км од Бабушнице. То су села Драгинац, Горчинци, Сурачево, Калуђерово и Извор, која су укупно давала 147 дневних миграната у 1973. години, што чини 50,0% укупног броја добијеног анкетом. Ова насеља су, услед повољног положаја, привредних услова и близине пута и Бабушнице, атрактивна за досељавање планинског становништва и за двојно привређивање. Остала удаљенија насеља дају мањи број дневних миграната Бабушници, а најудаљенија су на растојању од око 10 км.

У полној структури дневних миграната преовлађује мушко становништво са 82,2%, што је повезано и са традицијом у овим крајевима, по којој мушкарци одлазе на рад а жене остају на имању и воде домаћинство. Такође је структура привреде Бабушнице условила веће запошљавање мушког становништва, јер су остала предузећа запошљавала више радника од текстилног предузећа „Текстиколор“.

Савремене дневне миграције ћака ка Бабушници интензивније су од радних миграција. У Бабушници је седамдесетих година постојала основна школа и гимназија. У гимназију су ишли ученици са територије читаве општине, али су они удаљенији од 6 км претежно становали у вароши и једанпут недељно одлазили кућама. Осмогодишња школа је, као и остале четири школе на овом подручју (у Љубераћи, Великом Боњинцу, Звонцу и Стрелцу), у вишим разредима (од V до VIII) опслуживала више села. Тако су у школској 1967/68. години 532 ученика ви-

Табела 8

*Дневне миграције радника важнијих предузећа и установа
у Бабушници у 1973. години*

Назив предузећа — установе	Укупан број запослених	Број днев- них миг- раната	Процент дневних миграната
1. Хемијска индустрија „Лужница“	283	151	59,7
2. Индустрија конфекције „Текстиколор“	128	50	39,1
3. Предузеће за снабдевање „Први мај“	16	12	75,0
4. Пољопривредна задруга „Јединство“	51	13	25,5
5. Трговинско предузеће „Ангропромет“	86	17	19,8
6. Комунално-услужно предузеће „Комуналац“	18	10	55,5
7. Угоститељско предузеће „Црни врх“	33	16	48,5
8. Скупштина општине	74	20	27,0
Укупно	689	289	41,9

ших разреда свакодневно путовала у Бабушницу, и то из 16 сеоских насеља (Калуђерово, Извор, Сурачево, Драгинац, Вава, Стол, Провалењик, Радошевац, Доње Крњино, Братишевац, Горње Крњино, Горњи Стрижевац, Ресник, Камбелевац, Дучевац и Кијевац). Зона утицаја основне школе поклапа се углавном са подручјем радне миграције, а то је удаљености од приближно 10 km од Бабушнице, мада има ређих случајева путовања и са веће удаљености. Већина ученика миграната је свакодневно путовала организованим превозом аутобусима, што није случај и са радницима мигрантима.

Љубераћа је, као што смо већ навели, још пре другог светског рата привлачила дневне мигранте, што је настављено и у послератном периоду. У њој је у 1973. години било 67 радника, углавном запослених у занатству, као и ученика који изучавају занате, који су свакодневно путовали из оближњих села. У дневним миграцијама учествовали су углавном мушкарци (82,1%). Највише дневних миграната ка Љубераћи дају сеоска насеља на удаљености до 4 km (Горчинци 16 миграната, Линово — 14 а Грнчар — 13), мада има радника који свакодневно долазе и са удаљености од 6 до 7 km (Дол, Богдановац, Бабушница, Сурачево, Радињинци и Камбелевац — ск. 5).

Дневне миграције бака су у Љубераћи, такође, већег обима од радних миграција, а јављају се и са удаљености до 10 km (Богдановац, Штрбовац, Горчинци). У интернату у Љубераћи

смештено је око 60 ученика чиме се смањује број дневних миграната.

У металском предузећу и ливници „Балкан“ у Великом Боњинцу запослено је, као што је наведено, и становништво околних села. Године 1973. је од 112 запослених радника у овом предузећу једна трећина свакодневно путовала, и то већином из Завидинца, Малог Боњинца, Модре Стене и Остатовице, а незнатан број и из села суседних општина. Удаљеност ових насеља од Великог Боњинца износи 4 до 7 km. Са исте удаљености крећу се и баџи дневни мигранти, којих је у школској 1971/72. години од V до VIII разреда било 166 (из Завидинца 57, Малог Боњинца 25, Модре Стене 43 и Остатовице 41).

Дневни мигранти ка Звонцу су радници запослени у трговини и ученици виших разреда основне школе, као и радници запослени у туристичким објектима Звоначке бање. Они долазе из насеља која гравитирају Звонцу, а то су: Берин Извор, Вучи Дел, Јасенов Дел, Ракита, Пресека и Нашушковица. Путују најчешће пеџке и са удаљености до 7 km.

Поред дневних, у Лужници су заступљена и недељна кретања становништва, везана за пијачне дане и трговину, затим посете лекару, административне послове итд. Ова кретања, као и миграције радника и бака, најчешће су усмерена у правцу Бабушнице, а затим Љуберађе, Великог Боњинца и Звонца. Дневна, недељна или повремена кретања простиру се у Лужници до удаљености од приближно 10 km, а условљена су степеном привредног развоја, путном мрежом и развојем саобраћаја, као и нивоа стандарда.

5. Узроци и последице специфичног природног кретања и миграционих кретања становништва Лужнице

Као што је истакнуто у претходним излагањима Лужницу током овог века карактерише специфичан демографски развитак, који је обележен многим променама у природном и миграционим кретањима становништва. Појаве и процеси везани за природно и миграциона кретања становништва и њихове промене током овог века резултат су свеукупних узрочно-последичних дејстава како фактора природне средине тако и многих друштвено-историјских, економских, социо-психолошких и других фактора. Узајамно дејство појединих фактора популационог развитака специфично се манифестује у географској средини овог краја управо услед његових природних особености и одређеног друштвено-историјског развитака.

Оскудни природни услови овог претежно брдско-планинског краја југоисточне Србије ограничавали су могућности развоја примарних делатности, посебно земљорадње, што се кас-

није одражава и на развој секундарних и терцијарних делатности уопште. Томе треба додати и специфичан друштвено-историјски развој овог краја, у који почињу да продиру капиталистички односи тек после ослобађања од Турака 1878. године. Стога се овде уочавају релативно касније и спорије промене у аграрним односима, па се на малим, уситњеним и разбацаним поседима у условима непостојања капитала јавља релативна пренасељеност становништва, што све заједно покреће његов одлазак у печалбу и коначну емиграцију.⁶⁰ Услед заостајања Лужнице, све до данашњих дана, у привредном, посебно индустријском развоју, урбанизацији и трансформацији у односу на друге крајеве републике, иселавање становништва из ње добија, посебно током последњих деценија, неслућене размере. Истовремено, промене у природним компонентама развитка становништва током овог века доводе у Лужници до депопулације, која је последица прихватања контроле рабања и пада плодности женског становништва, као и опште тенденције пада смртности. На природно кретање становништва делују и овде, као и у другим нашим крајевима, бројни фактори, чије је дејство посебно појачано традиционалним печалбарским кретањима, преко којих лакше и брже продиру утицаји развијенијих и урбанизованијих средина у ову сферу демографског развитка.

Различити природни услови и привредни развитак појединих насеља у Лужници утичу на разлике у популационом развоју и размештају становништва на њеној територији. По особеностима у кретању издваја се становништво Бабушнице, административног и привредног средишта овог краја, као и неких сеоских насеља у њеној непосредној околини у односу на високопланинска насеља.

Појаве и процеси везани за природно и миграциона кретања становништва и њихове промене током овог века утицале су, уз остале факторе, и на измене структура становништва Лужнице и његовог географског размештаја и, обратно, структурне промене становништва деловале су на компоненте његовог кретања.

Опадање природног прираштаја и емиграција становништва који су посебно изражени у периоду после другог светског рата, најизразитије су деловали на измену старосне структуре становништва, која је детаљно анализирана у раду истог аутора *Старосна структура становништва Лужнице — пример старења становништва брдско-планинских подручја*.⁶¹ У наведеном раду

60 Опширну анализу развоја аграрних односа у југоисточној Србији даје Драгољуб Симоновић у студији *Агроиндустријски комплекс југоисточне Србије — Концепција дугорочног развоја*, Економика бр. 3/1977, Ниш, стр. 96—239.

61 Рад је реферисан на Симпозијуму „Природни и социо-географски проблеми брдско-планинских подручја“, који је одржан у Берову у јуну 1980. године и налази се у штампани.

је закључено да је лужничко становништво у првој половини овог века припадало категорији младог становништва, јер су старосне групе од 0—19 година чиниле око 50,0% а старије од 60 година мање од 12,0% у укупном становништву, а индекс старости кретао се око 0,2. Погољна старосна структура становништва Лужнице у овом периоду последица је релативно вишег нивоа природног прираштаја и не тако изразите емиграције становништва која се јавља у другој половини овог века.

Табела 9

Старосна структура и индекс старости становништва у Лужници у 1971. години⁶²⁾

Насеље	Укупно становништво	Старосне групе						Индекс старости
		0 — 19		20 — 59		60 и више		
		Број	Процент	Број	Процент	Број	Процент	
Александровац	153	34	22,5	93	61,6	24	15,9	0,706
Бабушница	1668	545	32,9	1019	61,4	95	5,7	0,174
Бердуј	515	220	42,7	235	45,6	60	11,7	0,273
Берин Извор	362	132	36,6	186	51,5	43	11,9	0,326
Богданавац	846	219	26,0	471	56,0	151	18,0	0,689
Братишевац	464	123	26,7	245	53,3	92	20,0	0,748
Брестов Дол	246	60	24,5	139	56,7	46	18,8	0,766
Вава	587	202	34,4	277	47,2	108	18,4	0,535
Валниш	293	66	22,5	135	46,1	92	31,4	1,394
Велико Боњинце	952	267	28,1	462	48,7	220	23,2	0,824
Војници	287	77	27,0	158	55,4	50	17,6	0,649
Врело	545	199	36,6	263	48,5	81	14,9	0,407
Вучи Дел	391	173	44,6	174	44,8	41	10,6	0,236
Горње Крњино	561	145	26,1	311	55,9	100	18,0	0,690
Горњи Стрижевац	601	146	24,3	342	56,9	113	18,8	0,774
Горчинци	887	232	26,2	462	52,1	192	21,7	0,828
Грнчар	508	152	29,9	274	54,0	82	16,1	0,539
Дол	414	117	28,3	246	59,4	51	12,3	0,436
Доње Крњино	474	138	29,4	240	51,2	91	19,4	0,659
Доњи Стрижевац	252	55	21,8	149	59,1	48	19,0	0,873
Драгинац	606	168	27,9	355	59,0	79	13,1	0,470
Дучевац	426	124	29,0	228	53,3	76	17,7	0,613
Завидице	1119	292	26,2	627	56,3	195	17,5	0,667
Звонце	439	138	31,5	216	49,5	84	19,2	0,609
Извор	592	137	23,2	311	52,7	142	24,1	1,036
Јасенов Дел	666	265	39,9	308	46,4	91	13,7	0,343
Калуђерово	628	203	32,5	312	49,9	110	17,6	0,542
Камбелевци	858	227	26,5	469	54,8	160	18,7	0,705
Кијевац	216	69	31,9	118	54,6	29	13,5	0,420
Лесковица	307	122	40,1	153	50,3	29	9,6	0,238

62 *Попис становништва и станова у 1971. години*, Савезни завод за статистику. Књ. VIII — пол и старост, II део, Београд 1973, стр. 494—495. Разлика до 100 је непознато. Табела преузета из рада цитираног под 61.

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Линово	470	112	23,8	272	57,9	86	18,3	0,768
Љубераћа	583	133	22,8	340	58,3	110	18,9	0,827
Мало Боњинце	274	71	26,1	138	50,7	63	23,2	0,887
Масуровци	131	39	30,0	71	54,6	20	15,4	0,513
Мезграја	153	37	24,5	77	51,0	37	24,5	1,000
Модра Стена	577	156	27,1	303	52,6	117	20,3	0,750
Нашушковица	623	226	36,5	335	54,1	58	9,4	0,257
Остатовица	593	191	32,3	318	53,8	82	13,9	0,429
Пресека	611	219	36,0	316	52,0	73	12,0	0,333
Проваљеник	385	98	25,5	208	54,0	79	20,5	0,806
Радињинци	591	221	37,4	305	51,6	65	11,0	0,294
Радосињ	445	163	36,9	229	51,8	50	11,3	0,307
Радошевац	405	121	30,0	224	55,4	59	14,6	0,488
Ракита	626	232	37,4	312	50,2	77	12,4	0,332
Раков Дол	444	169	38,3	219	49,7	63	12,0	0,314
Раљин	249	68	27,6	125	50,8	53	21,6	0,779
Ресник	322	73	22,7	182	56,5	67	20,8	0,618
Стол	745	220	29,8	411	55,6	108	14,6	0,491
Стрелац	1156	325	28,3	601	52,4	221	19,3	0,680
Студена	819	228	27,8	428	52,3	163	19,9	0,715
Сурачево	593	131	22,4	334	57,1	120	20,5	0,916
Црвена Јабuka	704	232	33,0	375	53,3	96	13,7	0,413
Штрбовац	668	213	31,9	340	50,9	115	17,2	0,540
Општина Бабушница	29033	8723	30,0	15442	53,2	4749	16,4	0,433

Јачање емиграције становништва и брже опадање природног прираштаја од педесетих година делује на изразито неповољну старосну структуру лужничког становништва у 1971. години, са ниским уделом младог а високом уделом старог становништва у укупном становништву (30,0% : 53,2% : 16,4%), што представља неповољнији старосни састав у односу на просек Србије без покрајина. Посматрањем учешћа младог и старог становништва у укупном становништву и индекса старости по насељима Лужнице у 1971. години запажа се да 42 од укупно 53 насеља одликује изразито старо становништво (таб. 9). Ту спадају како високопланинска насеља тако и поједина насеља у лужничкој котлини и у близини Бабушнице (Александровац, Горчинци, Сурачево), као и насеља која имају нешто развијеније функције и опслужују више села (Љубераћа, Велико Боњинце и Звонце). Међу високопланинским насељима у Лужници повољнију старосну структуру становништва имала су у 1971. години насеља у југоисточном делу: Бердуј, Берин Извор, Вучи Дел, Лесковица, Нашушковица, Пресека, Радињинци, Радосињ, Ракита и Раков Дол. Становништво из ових насеља релативно се слабије исељава у односу на остала планинска и долинска насеља у Лужници, што је, по нашем мишљењу, био разлог запошљавања у руднику „Јерма“ у Ракити, који је радио до шездесетих годи-

на. Осим тога, разлог би се можда могао наћи у извесној јачој традиционалној везаности овог становништва за земљу и родни крај.

Најповољнију старосну структуру становништва у 1971. години у Лужници имала је варош Бабушница, са 32,9% младог а свега 5,7% старог становништва у укупном становништву, уз индекс старости од 0,174. То је последица укупног њеног привредног, а посебно од педесетих година зачетог индустријског развоја, као и развоја функција школства, здравства, администрације, трговине, угоститељства и других, којима она опслужује сва насеља у Лужници. Такав развој довео је до миграција млађег становништва способног за рад и за репродукцију. Тако су миграције својим селективним дејством деловале на повољнију старосну структуру становништва у Бабушници, а погоршале су старосну структуру становништва емиграционих насеља.⁶³

Може се закључити да су наведена кретања у природном прираштају и миграције становништва у Лужници у периоду после другог светског рата проузроковали интензивно старење становништва, чиме су у већини насеља поремећени односи становништва способног за рад и за репродукцију, као и издржаног становништва. Стога се већ данас осећа недостатак становништва старости 20—59 година, које чини демографски оквир за формирање радне снаге и које рабањем репродукције и обнавља становништво.⁶⁴ Ови проблеми ће у будућности бити још више потенцирани, с обзиром на потребе јачег привредног активирања брдско-планинских подручја у целини, чији основни фактор представља демографски оквир из кога се формира радна снага. Осим тога, старење становништва има далекосежне последице и на одбрамбену моћ овог краја и проузрокује многе социјалне, психолошке и друштвене проблеме уопште.

За разлику од старосне структуре, у осталим структурним одликама лужничког становништва јављају се током овог века мање промене. Тако је, на пример *полни састав* становништва само незнатно измењен, па се у сва три последња пописа запажа за мање од 2% веће учешће женског становништва у односу на мушко становништво (1953. године 51,2%, 1961. године 51,5% а 1971. године 50,4%).⁶⁵ Приближно исти односи мушког и женског становништва у Лужници у другој половини овог века указује на чињеницу да су иселјавањем из ње обухваћене у знатној мери комплетне породице.

63 Дато у раду цитираном под 61.

64 Опширан преглед структуре и кретања радне снаге у Лужници даје М. Б. Поповић у раду *Радна снага Горњег Понишавља са Лужницом, Структура и кретање*, Економика 2/1976, стр. 67—156.

65 *Попис становништва 1953. године*, књ. XI, Савезни завод за статистику, Београд 1960; *Попис становништва 1961*, књ. XI, Савезни завод за статистику, Београд 1963; *Попис становништва 1971*, књ. VIII, Савезни завод за статистику, Београд 1973.

Снажна емиграција становништва и различит привредни, посебно индустријски развој Бабушнице у односу на остала насеља у Лужници утицали су извесно и на измене *економске структуре* њеног становништва. Овај крај је у 1948. години одликовао висок удео пољопривредног становништва у укупном становништву, и то од 94,8%⁶⁶, што сведочи о ниском степену привредне развијености уопште, а посебно развијености секундарних и терцијарних делатности. То је, као што смо већ нагласили, и један од основних покретача емиграције становништва. Бржи развитак индустрије у овом крају почиње тек од шездесетих година, са свега неколико објеката: индустријом грађевинског материјала „Сува планина“ и индустријом хемијских и металних производа „Лужница“ у Бабушници, рудником каменог угља „Јерма“ у Ракити и металским предузећем и ливницом „Балкан“ у Великом Боњинцу. У овим предузећима било је 1960. године запослено свега 600 радника⁶⁷, што је чинило само 1,7% укупног лужничког становништва. Стога је и у 1961. и 1971. години у Лужници високо учешће пољопривредног становништва у укупном становништву и поред изражене тенденције његовог опадања, и то са 82,9% на 75,4%.⁶⁸

По економској структури становништва у Лужници се изразитије разликује Бабушница, а затим насеља која, са нешто развијенијим функцијама, опслужују више села (Велико Боњинце, Љубераба и Звонце) у односу на остала сеоска насеља. Бабушница се у послератном периоду одликује брзим преображањем услед развитка привредних и непривредних делатности, па је и ниско учешће пољопривредног становништва у укупном становништву са 18,0% у 1961, а 11,0% у 1971. години (таб. 10). У истим годинама, од укупног броја домаћинстава (293:537) само је 11,2% у 1961. години, односно 6,7% у 1971. имало изворе прихода из пољопривреде.⁶⁹ Велико Боњинце, Љубераба и Звонце, сеоска насеља са нешто развијенијим функцијама, одликује се са приближно 50,0% или нешто мање пољопривредног становништва у укупном становништву у 1961. и 1971. години. То је случај и са још неким сеоским насељима, на пример Јасенов Дел, Вучи Дел и Ракита, чије је становништво било запослено у руднику „Јерма“ у Ракити. Сва остала насеља у Лужници одликују се изразито високим процентом пољопривредног становништва, који, истина, показује извесну тенденцију смањења. Тако је у

66 Подаци пописа становништва преузети из рада М. Лечића, *Становништво и пољопривреда неких планинских општина СФРЈ*, Институт за економику пољопривреде, Београд 1974, стр. 60, а дати и у радовима цитираним под 1.

67 Ј. Б и р и ћ, *Територијални и функционални развој Бабушнице*, стр. 17.

68 Цитирано под 65, стр. 60.

69 Подаци пописа становништва преузети из рада: В. Стојанчевић, *Бабушница — нова варошица у југоисточној Србији*, стр. 79.

1961. години у 46 насеља, или 86,8% укупног њиховог броја, било више од 75,0% пољопривредног становништва, а у 1971. години у 39, или у 73,6% свих насеља у Лужници (таб. 10).

Табела 10

Пољопривредно и непољопривредно становништво у Лужници у 1961. и 1971. години⁷⁰

Насеље	Пољопривредно		Непољопривредно		Пољопривредно		Непољопривредно	
	1961.	1971.	1961.	1971.	1961.	1971.	1961.	1971.
	Број	Процент	Број	Процент	Број	Процент	Број	Процент
Александровац	154	81	101	66	36	19	52	34
Бабушница	177	18	190	11	795	82	478	89
Бердуј	552	98	488	95	12	2	27	5
Берин Извор	339	72	242	67	134	28	120	33
Богдановац	1045	95	811	96	59	5	35	4
Братишевац	447	83	374	81	92	17	90	19
Брестов Дол	358	96	229	93	12	4	17	7
Вава	657	91	458	78	66	9	129	22
Валниш	411	93	256	87	30	7	37	13
Велико Боњинце	839	67	487	51	307	33	465	49
Војници	372	98	259	90	8	2	28	10
Врело	604	95	515	94	34	5	30	6
Вучи Дел	186	47	199	51	206	53	192	49
Горње Крњино	630	94	455	81	43	6	106	19
Горњи Стрижевац	678	86	431	72	109	14	170	28
Горчинци	867	84	704	79	166	16	183	21
Грнчар	581	87	411	81	87	13	97	19
Дол	528	96	404	98	19	4	10	2
Доње Крњино	480	92	390	82	42	8	84	18
Доњи Стрижевац	249	83	169	67	50	17	83	33
Драгинац	482	78	413	68	133	22	193	32
Дучевац	478	94	398	93	32	6	91	7
Завидинце	1229	92	1001	89	106	8	117	11
Звонце	295	50	155	35	290	50	284	65
Извор	601	84	401	68	116	16	191	32
Јасенов Дел	441	56	420	63	344	44	246	37
Калуђерово	673	93	548	87	50	7	80	13
Камбелевци	850	85	725	84	140	15	133	16
Кијевац	265	95	202	94	15	5	14	6
Лесковица	295	93	299	97	27	7	8	3
Линово	572	93	411	87	42	7	59	13
Љубераћа	473	64	339	58	265	36	244	42
Мало Боњинце	323	86	228	83	53	14	46	17
Масуровци	180	98	120	92	4	2	11	8
Мезграја	178	88	141	92	24	12	12	8
Модра Стена	641	86	498	86	105	14	79	14
Нашушковца	555	86	513	82	87	14	110	18

⁷⁰ *Попис становништва у 1961. години, СЗС, књ. XV, Београд, 1966. и Попис становништва и станова у 1971. години, СЗС, књ. XI, Београд 1973.*

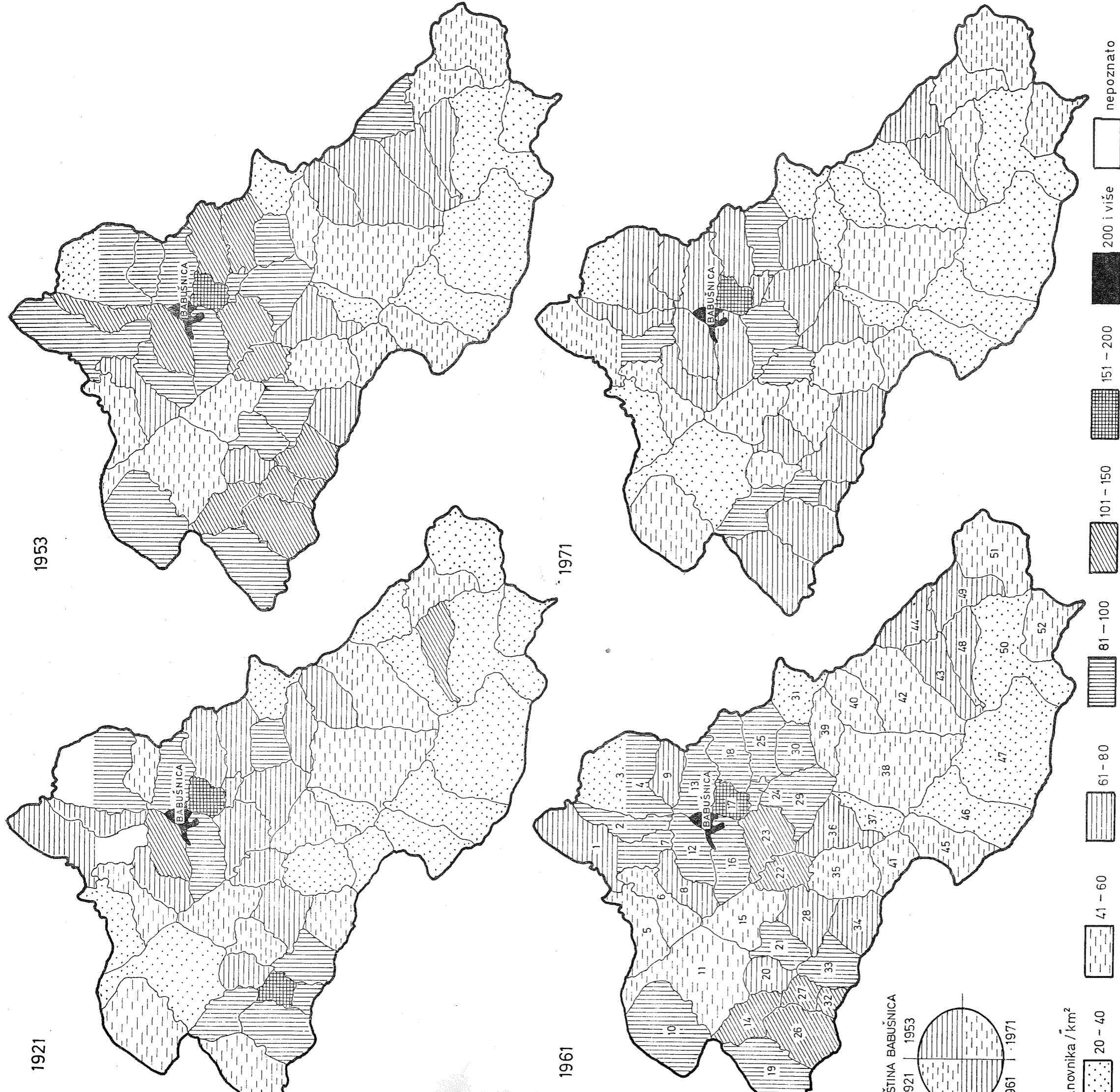
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Остатовица	736	91	535	90	69	9	58	10
Пресека	558	86	490	80	89	14	121	20
Проваљеник	399	92	297	77	35	8	88	23
Радињинци	573	91	548	93	54	9	43	7
Радосињ	483	97	368	83	15	3	77	17
Радошевац	433	96	345	85	17	4	60	15
Ракита	263	31	321	51	574	69	306	49
Раков Дол	471	95	274	62	27	5	170	38
Раљин	334	92	223	90	28	8	26	10
Ресник	341	84	246	76	67	16	76	24
Стол	662	77	621	83	196	23	124	17
Стрелац	1247	91	988	85	120	9	164	15
Студена	1036	90	633	77	114	10	176	23
Сурачево	575	84	398	67	105	16	195	33
Црвена Јабука	792	94	593	84	49	6	111	12
Штрбовац	843	92	633	95	70	8	35	5
Укупно Лужница	28434	83	21898	75	5882	17	7235	25

Високо учешће пољопривредног становништва у укупном становништву у већини насеља у Лужници, изузев Бабушнице и наведених насеља која представљају средишта заједнице села, у вези је и са активношћу становништва, као и са променама у структури активног становништва према делатностима које обавља. Иако је стопа активности становништва Лужнице повећана са 61,9% у 1961. години на 64,0% у 1971. години⁷¹, његова економска структура је и даље неповољна јер је активно становништво везано углавном за пољопривреду. То показују и подаци о кретању радне снаге по гранама делатности. У 1961. години, од укупно активног становништва у Лужници, 87,0% било је запослено у пољопривреди, а само 3,2% у индустрији, док је у 1971. години тај однос био 84,7% : 3,2%.⁷² То показује да процес деаграризације овог планинског подручја тече споро, што је последица заостајања у развоју овог у односу на друга подручја републике и земље у целини. Овакав привредни развој директно се одражава на појаве и процесе везане за природно кретање и миграциона кретања становништва у Лужници.

Промене у природном кретању и миграционим кретањима лужничког становништва током овог века деловале су, уз остале факторе, на његов *географски размештај и измену густине насељености*.⁷³ Лужничко становништво смештено је у 53 насе-

71 Подаци пописа становништва у 1961. и 1971. години цитирани под 70.
72 М. Поповић, *Радна снага Горњег Понишавља са Лужницом*, стр. 134 — подаци СЗС.

73 Детаљнији приказ размештаја становништва дат је у раду истог аутора под насловом *Промене у распореду и густини насељености становништва Лужнице у овом веку*, који је реферисан на Симпозијуму: „Савремене карактеристике и проблеми размештаја становништва СР Србије“, одржаном у Аранђеловцу октобра 1980. године (рад се налази у штампани).

СК. 6. ГУСТИНА НАСЕЉЕНОСТИ СТАНОВНИШТВА У ЛУЖНИЦИ

1. Г. Стрижевац
2. Д. Крчино
3. Војници
4. Г. Крчино
5. Ресник
6. Брагичевац
7. Д. Стрижевац
8. Провалењик
9. Радошевац
10. Штрбовац
11. Богдановац

12. Извор
13. Калуђерово
14. Остатовица
15. Линово
16. Сурачево
17. Драгинац
18. Ваља
19. Завидице
20. Брстов Дол
21. Дол
22. Љубераба

23. Горчаници
24. Александровац
25. Стол
26. В. Боњинце
27. М. Боњинце
28. Грнчар
29. Камбелевци
30. Дучевац
31. Кијевац
32. Мезграја
33. Модра Стена

34. Врело
35. Бердуј
36. Радињинце
37. Масуровци
38. Стрелац
39. Раљин
40. Валниш
41. Лесковица
42. Студена
43. Пресека
44. Нашушковица

45. Радосињ
46. Раков Дол
47. Црвена Јабучка
48. Берин Извор
49. Звонце
50. Ракица
51. Јасенов Дел
52. Вучи Дел

ља, од којих су 52 сеоског типа а само је Бабушница, по постојећим статистичким мерилима, насеље мешовитог типа. У 1921. години по једном насељу долазило је 553 становника, у 1948. години 708, у 1953. години 704, у 1961. години 647 а у 1971. години 548 становника, што је испод просека за Србију без покрајина. Просечан број становника по насељу повећава се у првој половини овог века а опада у другој, што је последица пораста становништва релативно вишим нивоом природног прираштаја у првом периоду, а његовим опадањем у другом периоду, који долази услед опадања природног прираштаја и интензивне емиграције становништва из Лужнице.

Различит ток природног кретања и миграционих кретања становништва овог планинског краја у првој и другој половини овог века и њихово различито испољавање по појединим насељима у самом крају утицали су на промене у распореду становништва по висинским зонама и измену густине насељености, на које ћемо укратко указати, користећи се подацима цитираног рада.

Бројчани пораст укупног лужничког становништва у првој половини овог века, који се јавља услед релативно вишег нивоа природног прираштаја и слабијих миграционих кретања, прати индекс пораста броја становника у издвојеним зонама: до 500 m, од 500—700 m и више од 700 m, али са нешто вишим индексом пораста у најнижој зони. Опадање природног прираштаја и снажна емиграција становништва из Лужнице од педесетих година утиче на опадање броја укупног становништва у све три висинске зоне, али са нешто слабијим интензитетом у најнижој зони. У целини се током овог века уочава појава смањења броја становништва на надморским висинама већим од 500 m, а повећања на висинама до 500 m, што и овде, као и у другим крајевима води концентрацији становништва на нижим надморским висинама и у котлинским и долињским насељима. Тако лужничка котлина, својим повољнијим природним условима и нешто бржим развојем привреде, посебно индустрије, привлачи становништво из виших планинских насеља.⁷⁴

Специфичан демографски развитак лужничког становништва током овог века одражава се на ниво и промене густине насељености на овом простору (ск. 6.)

У Лужници је у 1921. години било 53 становника на km² површине, у 1953. години 71, 1961. године 65 а у 1971. години 55 становника, што је испод просека за Србију без покрајина. Кретање густине насељености идентично је бројном кретању становништва, а ниво из 1921. године поновљен је у 1971. Различити природни услови и привредна развијеност појединих насеља овог краја проузроковали су у овом веку разлике у развоју становништва, као и разлике у нивоу и променама густине насеље-

74 Цитирано под 73.

ности. Тако је за насеља у котлини и долини реке Лужнице карактеристична густина насељености од преко 60 становника на km^2 , а за виша планинска насеља мање од 60 становника. Густину насељености преко 100 ст/ km^2 имала су у 1921. години само 4 насеља, у 1953. години 12, у 1961. години 7 насеља а у 1971. години само 1 насеље. Највећу густину насељености у овом крају, са тенденцијом изразитог пораста, посебно од 1961. године, има варош Бабушница, и то од 217 ст/ km^2 у 1921, 375 у 1953, 486 у 1961, и 834 ст/ km^2 у 1971. години. То је последица њеног развоја у водећи административни, школски, здравствени и културно-просветни центар овог краја, што је утицало на имиграцију становништва и непрекидно повећање густине насељености.⁷⁵

Изузев Бабушнице у свим осталим насељима у Лужници током овог века уочава се колебање густине насељености. Већина, или 71,7% укупног броја, одликује се повећањем густине насељености у периоду 1921/53. године, а опадањем од 1953. године, што је повезано са бројчаним опадањем становништва и изазвано падом природног прираштаја и снажном емиграцијом.⁷⁶

У закључку се може констатовати да се популациони развитак лужничког становништва разликује у две издвојене етапе: у периоду од почетка овог века до педесетих година и од педесетих година до данас.

У првој половини овог века лужничко становништво је карактерише релативно високим нивоом плодности, затим бржим опадањем смртности од пада плодности, као и високим природним прираштајем, који није знатније умањиван емиграцијом. Све то делује на бројчани пораст становништва, повољну старосну структуру, како за рад тако и за процес репродукције, као и пораст густине насељености.

У другој издвојеној етапи лужничко становништво улази у процес демографске транзиције, па јаче прихвата контролу рабања, која утиче на пад плодности, што, уз настављену тенденцију опадања смртности, доводи овај крај до депопулације. Истовремено, недовољан привредни, а посебно индустријски развој овог подручја, са оскудним природним условима за пољопривредну производњу и традиционална печалбарска кретања овог становништва ради обављања појединих занатских послова, утичу на појаву сталног исељавања становништва, по чему је Лужница постала једно од најизразитијих емиграционих подручја у Србији. Све то проузрокује бројчано опадање становништва у свим сеоским насељима изузев Бабушнице, административног и привредног средишта овог краја. Бројчано опадање становништва праћено је променама у његовим структурама, које се, пре свега, огледају у интензивном процесу старења, ко-

75 Цитирано под 73.

76 Цитирано под 73.

јим је данас поремећен однос између становништва способног за рад и за репродукцију у односу на издржавано и старо становништво. Затим, заостајање у привредном развоју овог краја делује на успоравање процеса деаграризације и промене у економској структури овог становништва, па је данас економска структура становништва неповољна, са доминацијом пољопривредног становништва.

Појаве и процеси везани за природно и миграциона кретања становништва деловали су, узајамно-последичном повезаношћу са економским, односно општим друштвеним и природним факторима, на преразметај овог становништва, услед чега је данас угрожен популациони развитак већине планинских насеља у Лужници. Зато се на демографски развитак Лужнице, као и других брдско-планинских крајева у нас, мора деловати конкретним мерама друштвене популационе политике ради сузбијања наведених и других неповољних кретања.

CARACTERISTIQUES DEMOGRAPHIQUES DE LA POPULATION DE LUŽNICA DANS NOTRE SIECLE

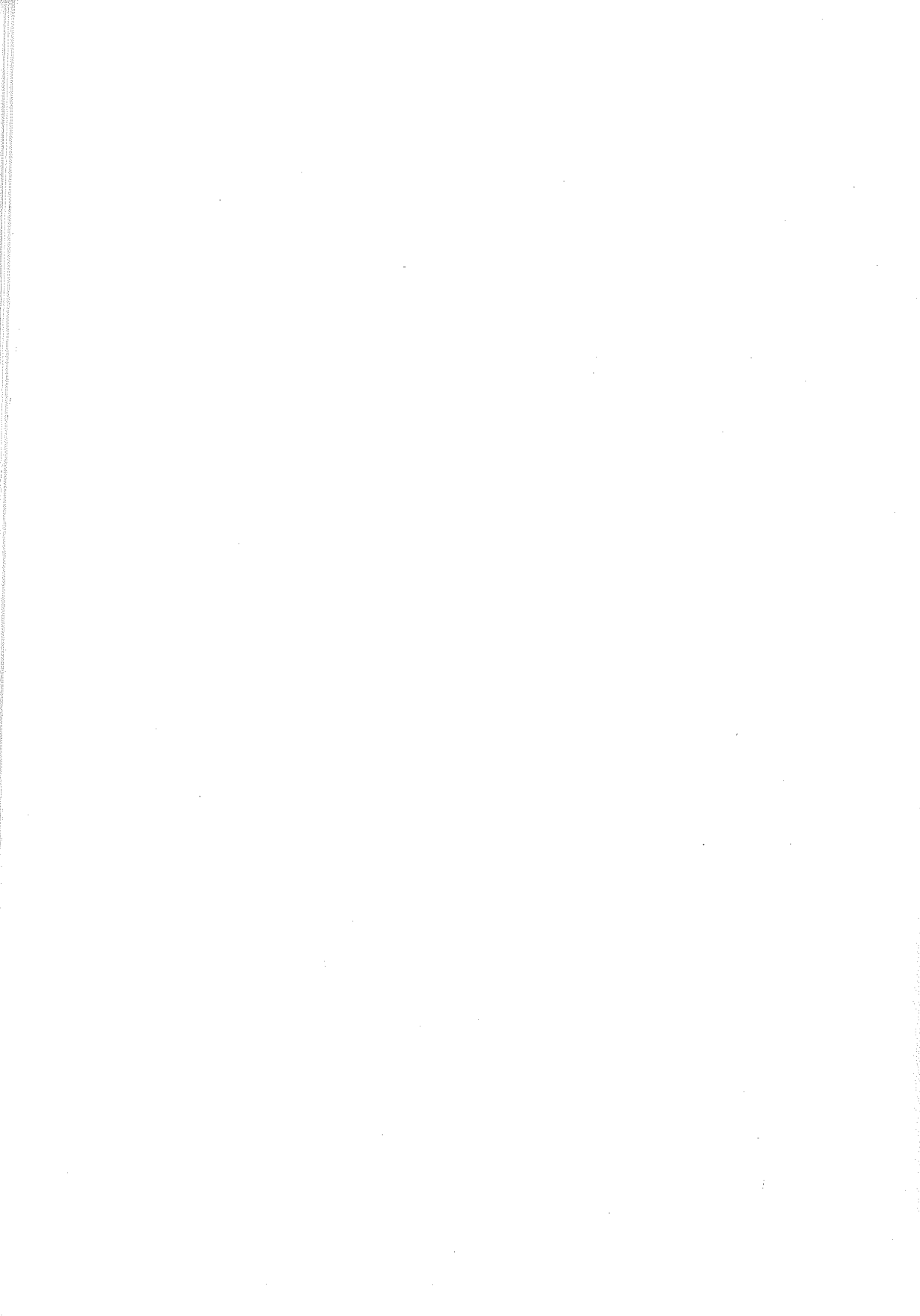
Milena Spasovski

Lužnica est une région montagneuse de la Serbie de sud-est, à l'évolution démographique spécifique qui est la conséquence de la baisse de natalité naturelle et de l'émigration de la population. Pour cette raison elle est aujourd'hui une région d'un très fort dépeuplement.

On a étudié les deux étapes suivantes de l'évolution de la population à Lužnica pendant notre siècle: la première concerne la période depuis le début de ce siècle jusqu'à les années cinquante quand le nombre d'habitants dans la région de Lužnica fut en hausse. Ce fut le résultat d'un taux de natalité élevé et d'insignifiantes émigrations. Les taux annuels moyens de natalité variaient entre 20,0 et 17,0%. Dans la deuxième phase, depuis les années cinquante jusqu'à nos jours, on y remarque une transition démographique et une baisse de natalité. On y remarque aussi un développement économique et industriel inadéquat, ce qui a pour résultat une forte migration de la population, surtout des villages des montagnes. Le taux de natalité à Lužnica a tellement baissé dans les dernières décennies que la région est presque dépeuplée (en 1975 le taux de natalité fut de 0,6%). A cause de nombreuses émigrations des habitants de Lužnica la commune de Babušnica a un saldo migratoire très négatif. On y sent le manque d'habitants laborieux et dans la période de reproduction, ce qui se reflète sur le développement global économique et social de la région.

La seule exception est la ville de Babušnica, qui est le centre économique, culturel, scolaire, sanitaire et administratif de la région. Cette ville attirent les habitants des endroits voisins et le taux de natalité dans la ville est en hausse, la densité de la population y étant aussi en augmentation constante.

Les phénomènes et les facteurs liés aux migrations de la population étaient en rapport étroit avec les facteurs sociaux et naturels de la région, et avaient conditionné de nombreux déplacements de la population de Lužnica, ce qui avait un effet négatif sur l'évolution naturelle de la population, surtout sur celle des villages dans les montagnes.

Вујадин РУДИЋ

ДЕМОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ
СТАНОВНИШТВА РАЧЕГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ И ФИЗИЧКОГЕОГРАФСКЕ
КАРАКТЕРИСТИКЕ РАЧЕ

У долини Косанице, десне притоке Топлице, у централном делу Косаничке котлине, налази се село Рача. Село се формирало на 16 km од Куршумлије, на путу према Подујеву и Приштини. Географски положај Раче у историјској прошлости се мењао зависно од места и улоге коју је Топлица имала у различитим историјским епохама (1, 11). У време владавине Стевана Немањића државе. Због тога се са сигурношћу може тврдити да је Рача имала значајнију улогу од суседних сеоских насеља. Ово се јавља као последица њеног микро и мезогеографског положаја у односу на суседна сеоска насеља и просторну близину Куршумлије.

Још од римског доба, током читаве историјске прошлости, преко Топлице су пролазили путеви изузетног војног и економског значаја, повезујући је са суседним регионима. Можемо закључити да ни Рача није била по страни тих саобраћајница, с обзиром на њену локацију у топличком простору. Године 1910. Рача је повезана макадамским путем, преко Мердара, с Подујевод и, даље, с Приштином. Овај пут је асфалтиран тек 1974. године, што је веома значајно како за економски развој Топлице тако и за санирање емиграција становништва из ових крајева, које су веома интензивне. Године 1948. завршена је изградња пруге Ниш — Прокупље — Куршумлија — Рача — Приштина и тако је Топлица постала транзитно подручје између Ниша и Косова. Без сумње, ове саобраћајнице су интензивирале развој Топлице у сваком погледу, јер су омогућиле циркулацију људи и робе, па чак и идеја, што је основна претпоставка сваког прогресивног развоја.

Рача, дакле, има повољан географски положај јер се налази на важним саобраћајницама, али за сада те повољности нису искоришћене скоро ни у ком погледу, посебно у туристичком. Географски положај јој омогућава да се развије у локалном центру. Рачи гравитирају следећа сеоска насеља: Рударе, Равни Шорт, Орловац, Матарова, Мала Косаница, Мердаре, Дегрмен, Кутлово, Купиново, Зебица, Механе, Дешишка, Добри До, Иван Кула, Баке, Свињште, Заграбе, Секирача, Трн, Трпеза, Мачја

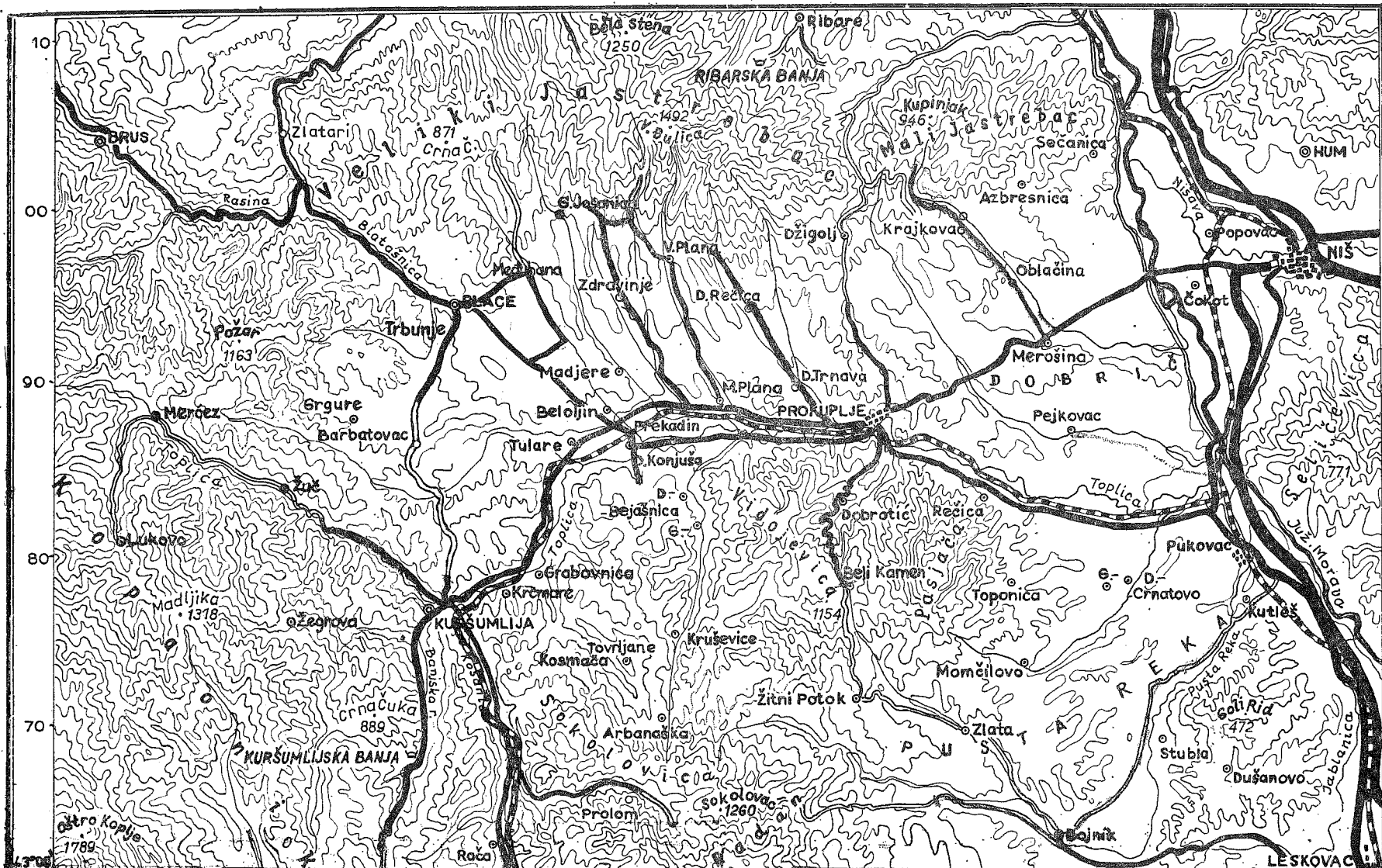
Стена, Преветница и Прекорађе. Као што видимо, гравитациона зона Раче је велика, како по пространству тако и по броју становника (око 10.000).

Рача се налази на надморској висини између 400 и 700 m. Насеље се простире по брежуљцима и долињским странама Косанице. Село је разбијено у засеоке. Поред саме Косанице налази се алувијална раван незнатне ширине. Геолошку основу Косаничке котлине чине старе стене, преко којих су се наталожили неогени седименти који су дисецирани воденим токовима. Тако се млади језерски седименти у Рачанској (Косаничкој) котлини налазе на 590 m надморске висине, док су седиментне стене кретацејске старости заступљене у доњем току Косанице (2,31). Обод Косаничке котлине, односно слив реке Косанице, вулканског је порекла, на шта подсећају купе угашених вулкана: Голак, Маџа стена, Иван кула, Велики чукар и друге. У близини Раче налази се „Бавоља варош“, коју чини скупина стотинак земљаних пирамида од лапора, глине, пешчара и андезитских комада. „Бавоља варош“ је природни феномен који се, уз остале погодности, може искористити у туристичке сврхе.

Рача има умереноконтиненталну климу, са продорима планинске климе због просторне близине и утицаја планинског обода. Просечна годишња температура износи око 10°C, а просечна годишња количина падавина је око 600 mm. Кроз Рачу протиче Косаница, највећа притока Топлице чија дужина износи 34 km, а површина слива 389 km². Терен Раче је дисециран воденим токовима (потоци), чија се вода користи за наводњавање и снабдевање становништва. Атар села Раче обрастао је храстовим шумама, углавном деградираним због нерационалне експлоатације. У атару Раче има голети које се јављају као последица нерационалне сече шума и ерозивних процеса. Од културних биљака гаје се жита (пшеница и кукуруз), воће (шљиве, јабуке и крушке) и поврће (кромпир, купус, лук и остало). Може се констатовати да ни педолошки ни климатски услови не омогућавају интензивније гајење жита, док за воћарство постоје нешто повољнији услови.

Миграциона динамика и порекло становништва

После велике сеобе Срба под Арсенијем Чарнојевићем 1690. године, Топлицу је населило албанско становништво, које су турске власти позвале да населе „испражњено“ подручје. Са Арсенијем Чарнојевићем иселило се становништво које је насељавало косаничко село Рачу. Према М. Марковићу, Горњу Топлицу насељавају следећи албански фисови: Сопи, Краснићи, Берисе, Клименте, Жере, Битићи и Хоти (3,41). Тако су иселавањем Срба из Топлице, па и Раче са околином, настале велике етничке промене, које су дале нови историјски печат овим крајевима.

TOPOGRAFSKA KARTA TOPLICE

LEGENDA:

- 1. železnička pruga
- 2. asfaltirani putevi
- 3. neasfaltirani putevi

У време ослободилачких ратова српског становништва против турске власти и тираније, ратовима 1876—1878. године, дешавају се крупне етничке промене у Рачи и свим ослобођеним територијама јужне Србије. Албанско становништво се иселило на Косово. Тако су у Доњој Дубници махале: Матарова, Вршевац, Рача и Тијовац добиле називе по мухацирима који су се доселили из Топличких села: Матарове, Вршевца, Раче и Тијовца. Такође су мухацири из Раче населили косовско село Качибег (4, 20—235). Албанско и турско становништво напустило је целу Топлицу, тако да је она по други пут остала без становништва.

Српска влада је 3. јануара 1880. године донела закон о насељавању новоослобођених крајева, којим су регулисани услови насељавања становништва из Црне Горе, Косова и других крајева. Досељавање становништва из Црне Горе отпочело је одмах после доношења Закона о насељавању. Становништво из околине Никшића, Бањана, Грахова и Рудина населило је слив реке Косанице (1,67). Многе породице, због тешкоћа у прилагођавању новој географској средини, вратиле су се у родни крај. Тако се од 585 породица које су населиле Косаницу иселило 221 (5,112) што је индикатор да су услови живота и рада досељеника у овом граничном подручју између Србије и Турске били веома тешки и поред тога што су Црногорци били навикнути на борбе против Турака.

Досељено становништво из истих региона насељавало се углавном у исте засеоке, па њихово порекло обрађујемо по том критеријуму. Тако, засеок Паћарани — Марићи насељавају следеће породице: Паћарани, Масловарићи, Миленковићи, Пантовићи, Каралићи, Томовићи, Саковићи, Филиповићи и Мијушковићи. Паћарани су се доселили 1880. године из села Буђева, код Сјенице. Масловарићи, Миленковићи, Пантовићи и Каралићи доселили су се из Старог Влаха. Према казивању Милорада Томовића, Томовићи су се доселили са Пелевог Бријега из Братоножића. Саковићи су досељени из Васојевића (у селу их називају Васојевићима). Филиповићи су досељени из Вилуса, а Мијушковићи из околине Никшића.

Заселак Калудру насељавају породице Вукотића и Дукића. Обе породице су досељене из Старог Влаха, а даљом старином су из Црне Горе.

Заселак Боровиће насељавају Боровићи и Каличани. Боровићи су пореклом из Црне Горе а Каличани из околине Сјенице.

Заселак Зувићи—Гвозденовићи насељавају следеће породице: Зувићи, Гвозденовићи, Радевићи, Нововићи, Миловановићи, Милосављевићи и Јевтићи (воде порекло од Гвозденовића). Све породице су досељене са Косова, и то из околине Пећи и Истока.

Центар Раче насељавају следеће породице: Маљевићи, Маричићи, Хаџићи, Симићи, Андријашевићи, Димићи, Јеленковићи, Јовановићи, Перовићи и Делчеви. Према казивању Милорада Маљевића, Маљевићи су досељени 1906. године из Братоножића

у Купиново. Из Купинова су се 1925. године доселили у Доњу Дубницу. Године 1966. поново се досељавају у Топлицу и насељавају у Рачу. Маричићи су се доселили из села Комадина код Ивањице, а даљим пореклом су из Дробњака (Црна Гора). Хаџићи су досељени из Новог Буревца, код Житног Потока, а даљим пореклом су из Црне Горе. Симићи су досељени из Бршевца, код Куршумлије. Андријашевићи су досељени из Орловца, а даљим пореклом су из Херцеговине. Димићи су досељени из Подујева, а Миленковићи из Даниловграда. Перовићи су се доселили у Рачу из Селишта код Куршумлије, а даљим пореклом су из Црне Горе. Делчеви су досељени из околине Дмитровграда.

Од црногорских породица, у Рачи су раније живеле следеће: Малевећи, Вујисићи, Добричани и Меденице. Малевећи су досељени у Рачу 1904, а Добричани, Вујисићи и Меденице 1906. године. Према истраживању И. Радуловића, Вујисићи и Меденице воде порекло од војводе Богића, чији је предак био војвода Мрња (6, 139). Данас од ових породица нема потомака у Рачи него су се иселиле тражећи боље услове за живот.

Табела 1

Становништво Раче по миграционом обележеју према попису становништва 1971. године

Свега становника	Имигранти по типу насеља				Имигранти по времену досељења			
	Свега имиграната	Сеоског	Мешовитог	Градског	До 1940. год.	1941—1960.	1960—1971.	Непознато
722	251	225	9	17	55	97	98	1
%	34,77	89,65	3,58	6,77	21,91	38,64	39,06	0,39

Из табеле 1 видимо да од укупног броја становника Раче на имигранте отпада 251, или 34,77%, што је висок удео кад се има у виду да је реч о сеоском насељу чије се становништво око 80% бави пољопривредом. То не треба схватити да су у питању досељеници из суседних региона већ имигранти из суседних села, посебно из оних која су лоцирана на странама суседних планина. Од укупног броја имиграната, на досељенике са села отпада 90%. Досељеници из мешовитог насеља и града углавном су запослени у културно-просветној и здравственој дела-

тности. Досељавања из суседних села интензивирани су изградњом и модернизацијом саобраћајница, отварањем основне школе, здравствене амбуланте и продавница мешовите робе.

Рача је позната као насеље из кога су интензивне емиграције младог становништва и, чак, комплетних породица. Становништво се углавном исељава у Београд, Куршумлију, Прокупље и Ниш. Тако су се у Београд, после 1960. године, иселиле следеће породице: Љубинка, Вукоте, Станоја, Драгомира, Јелисава, Чедомира, Михаила, Миломира, Драгољуба, Танаска, Бранимира и Илије Вукотића; Мирослава, Момчила, Милована, Миладина и Милана Томовића; Миливоја и Богољуба Саковића; Бранка Пећаранина; Божидара и Миодрaга Масловарића; Радована, Предрага, Ненада и Јордана Филиповића; Радосава Миленковића; Милана, Милована, Стојадина и Милорада Мијушковића; Драгомира Младеновића; Драгољуба Каралића; Драгослава, Вукоја, Страхиње, Миломира и Станка Марића; Тиосава, Мирољуба, Радосава, Љубисава и Животе Радомировића; Милосава, Милинка и Војислава Нешковића; Милосава и Радоја Минића; Миломира Маричића; Драгослава и Радивоја Перовића; Миливоја и Милутина Каличанина; Милорада, Драгојла, Десимира, Адама, Драгомира, Драгана и Миломира Зувића; Павла, Илије, Милосава, Зорана, Радослава, Ратомира, Душана и Милорада Милосављевића; Душка, Мирослава и Милутина Гвозденовића; Сибина, Вујадина, Милована, Радише и Радомира Миловановића; у Куршумлију: Милана Паћаранина, Радивоја Миленковића; Божидара, Милета и Сима Марића; Братимира Минића; Чедомира и Драгутина Радевића; Драгољуба Гвозденовића; Милоша и Миломира Нововића; Драгана Боровића; Младена и Војислава Вукотића; у Прокупље: Мирослава и Миладина Пантовића; Радослава Марића и Владислава Вукотића; у Ниш: Драгана и Милорада Каличанина; Милибора Боровића и Раденка Јевтића.

Као што видимо, исељавања из Раче су усмерена према индустријским центрима. Поред исељавања мушког становништва, све су интензивнија исељавања жена, што се јавља као последица подизања образовног нивоа.

Табела 2

Бројчано кретање ученика, одељења и четвороразредних основних школа централне основне школе у Рачи

Школска година	Број ученика	Број истурених одељења	Број истурених четвороразредних основних школа
1960/61.	1056	17	13
1961/62.	1041	17	13
1962/63.	1038	17	13
1963/64.	1028	17	13
1964/65.	1009	17	13

1	2	3	4
1965/66.	1007	15	13
1966/67.	984	15	13
1967/68.	944	14	13
1968/69.	894	14	12
1969/70.	758	12	12
1970/71.	719	12	12
1971/72.	654	12	12
1972/73.	642	12	12
1973/74.	504	12	12
1974/75.	534	12	12
1975/76.	484	12	12
1976/77.	454	12	12
1977/78.	407	12	12
1978/79.	351	12	12
1979/80.	309	10	10
1980/81.	299	10	8

Из претходне табеле закључујемо какве су последице исељавања становништва у фертилном периоду. Од 1960. године број ученика је у сталном паду и смањено се чак за три пута. Број истурених одсљења такође се смањено због смањења броја деце. Емиграције становништва из Косанице су таквог интензитета да је неопходна друштвена интервенција њиховог санирања. Интервенција мора бити друштвено-економског карактера.

Дневне миграције радника и ученика према Куршумлији су интензивне кад имамо у виду број становника Раче са околним селима. Тако је, према попису из 1971. године, из Раче било запослено 107 радника, а од тога је радило ван места сталног боравка (Рача) 65, или 61%. Данас из Раче и непосредне околине свакодневно путује у Куршумлију око 80 радника, од чега из Раче свега 15. Из Раче са околином у Куршумлију путује око 50 ученика средњег усмереног образовања. Радници и ученици користе аутобуски и железнички саобраћај у одласку и повратку са посла.

Природно кретање становништва

Раније смо истакли да су емиграције из Раче и суседних сеоских насеља веома интензивне. Емиграционо становништво је фертилног периода, па се као последица њиховог исељавања смањено број живорођене деце и становништво стари.

Табела 3

*Показатељи природног кретања становништва:
стопа наталитета (n), морталитета (m), природног
прираштаја (pp) и нупцијалитета (b)*

Година	n	m	pp	b
1960.	43,00	6,00	37,00	3,00
1961.	24,67	15,79	8,88	6,91
1962.	20,34	7,12	13,22	8,13
1963.	17,83	6,29	11,54	11,50
1964.	9,75	9,75	0,00	14,08
1965.	14,55	5,59	8,96	7,83
1966.	10,42	6,95	3,47	13,90
1967.	8,40	6,00	2,40	16,80
1968.	6,22	11,20	— 4,98	11,20
1969.	7,76	10,34	— 2,58	11,64
1970.	4,03	4,03	0,00	9,42
1971.	4,20	5,61	— 1,41	7,01
1972.	4,39	7,32	— 2,93	11,71
1973.	6,12	4,59	1,53	15,31
1974.	4,81	6,42	— 1,61	19,26

Из претходне табеле закључујемо да су стопе наталитета и природног прираштаја у наглom паду од 1963. године. Стопа морталитета је релативно стабилна, с мањим падом у последњих десетак година. До 1974. године статистички подаци о рабању и умирању водили су се за свако насеље посебно, а касније збирно за Месну заједницу. Тако је од 1974. до септембра 1980. године рођено свега четворо деце, а умрло је 27 становника. Као што видимо, очигледно је дошло до биолошке депопулације, која се јавља као последица исељавања становништва способног за репродукцију.

Из табеле 3 видимо да је стопа нупцијалитета доста висока кад се има на уму да је реч о селу које нема младог становништва. Просечна стопа нупцијалитета износи 11,18‰, што је изнад југословенске стопе која се креће између 7 и 10‰. Висока стопа нупцијалитета јавља се због тога што млади исељеници долазе у родно место да склопе брак и да организују свадбено весеље са родбином и суседима. После свадбе, која траје и по неколико дана, одлазе у место сталног боравака, где стичу пород. Тако се објашњава висока стопа нупцијалитета становништва Раче.

Кретање броја становништва и домаћинства Раче

Број становника Раче после 1878. године је у наглom порасту. Повећање броја становника условљено је досељеницима из Црне Горе, Косова, Старог Влаха и других крајева. Досељавање

је било организовано (из Црне Горе), стихијно и појединачно из других крајева.

Табела 4

Бројчано кретање становништва и домаћинства Раче од 1884. године

Година	Број становника	Ланчани индекс	Број домаћинства	Ланчани индекс	Број чланова у домаћинству
1884.	269		74		3,63
1890.	692	257,24	99	133,78	6,98
1895.	803	116,04	118	119,19	6,80
1900.	704	87,67	105	88,98	6,70
1921.	750	106,53	109	103,80	6,88
1948.	1016	135,46	146	133,94	6,95
1953.	1000	98,42	162	110,95	6,17
1961.	1013	101,30	195	120,37	5,19
1971.	722	71,27	181	92,82	3,98

Из претходне табеле закључујемо да се број становника од 1884. до 1890. године повећао за 157%. Повећање је уследило искључиво досељавањем. Почетком XX века број становника почео је да опада због исељавања досељеног становништва из Црне Горе. У послератном периоду број становништва Раче био је у порасту да би после 1965. године, због емиграције почео нагло да опада. Развој куршумлијске привреде и других делатности иницирао је имиграције младог становништва ради запошљавања и школовања деце. Процеси миграције село—град у општини Куршумлија каснили су због веома спорог друштвено-економског развоја града.

Без сумње, опадање броја становника и даље је карактеристично за Рачу. Ово закључујемо на основу опадања стопе natalитета, броја ученика у школама, броја домаћинства, средњег броја чланова у домаћинству и других показатеља, као и увида на терену. Биолошка депопулација и емиграција младог становништва условили су такве тенденције и развој ситуације.

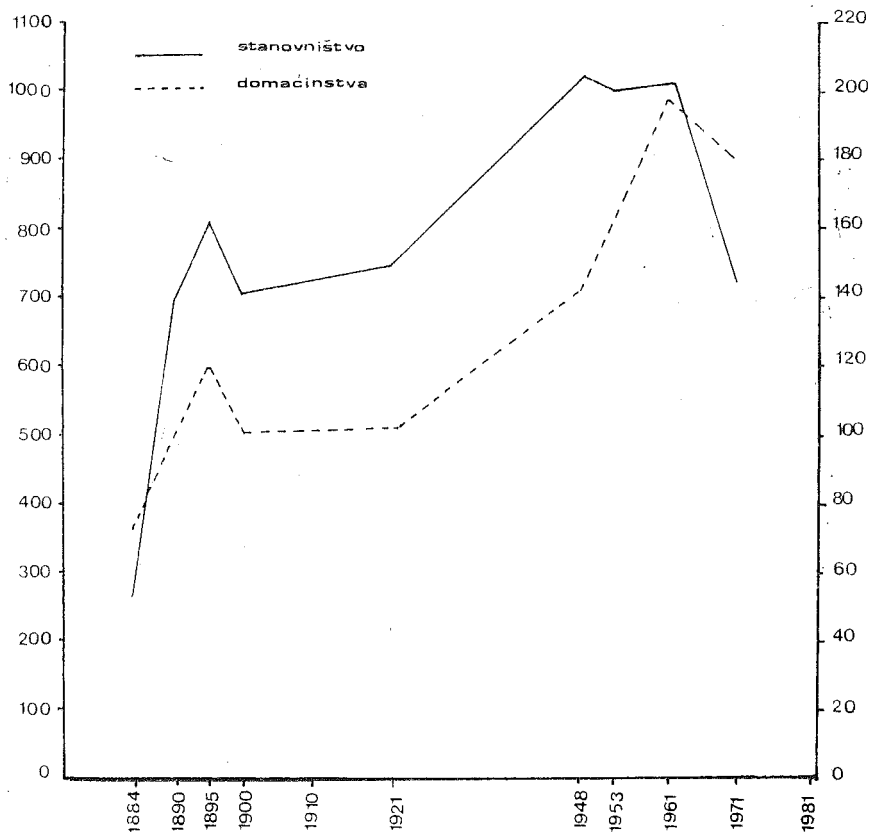
СТРУКТУРА СТАНОВНИШТВА

Полна и старосна структура становништва

Полна структура становништва Раче је неповољна. Структура је поремећена због интензивног исељавања мушког становништва. Жене се тешко одлучују на исељавање због минималних изгледа за запослење јер је реч углавном о неписменом или

stanovništvo

domaćinstva

GRAFIKON KRETANJA STANOVNIŠTVA I DOMAĆINSTAVA RAČE

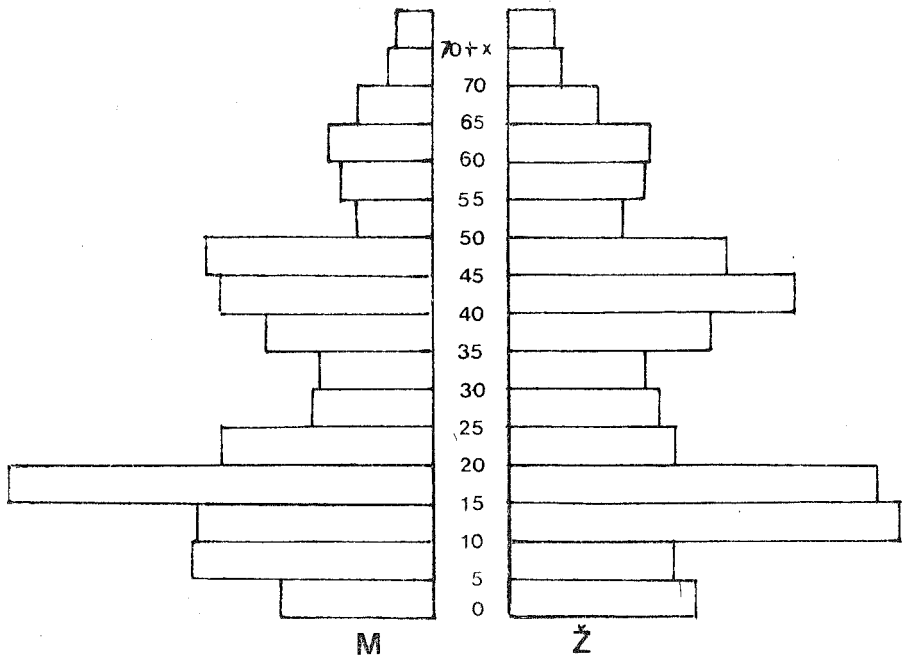
полуписменом становништву. Како се у последњих 15 година образовна структура женског становништва, пре свега младог, поправља, и жене се одлучују на емиграције, што повољно делује на полну структуру Рачана.

Табела 5

Полна и старосна структура становништва Раче и стопа маскулинитета (та)

Година	Свега становника	М		Ж		та
1953.	1000	412	41,20	588	58,80	700,68
1961.	1013	457	45,11	556	54,89	821,94
1971.	722	336	46,53	386	55,47	870,46

Демографски процеси старења становништва Раче веома су интензивни. Тако је од укупног броја становника 1961. на старосну кохорту од 0 до 19 година отпадало 51,13%, а 1971. године 39,79%. Због иселјавања младог становништва и биолошке депопулације, процентуално учешће становништва преко 60 година старости се повећава (1961. године 6,31%, а 1971. године 10,94%). Индекс старења становништва 1961. износио је 0,12, а 1971. године 0,27. Процес старења становништва Раче је веома интензиван. У време испитивања у Рачи је живело 141 старачко домаћинство (сви њихови чланови старији су од 60 година). Бриге одсељене деце о родитељима је очигледна јер социјалну помоћ примају само две особе, и то су досељеници који станују у Рачи.

STAROSNA PIRAMIDA STANOVNİŠTVA RAČE PREMA POPISU

1971. god.

Старосна пирамида веома сликовито приказује старосну структуру становништва Раче и тенденције њеног даљег развоја. Из старосне пирамиде закључујемо да је нагли пад наталитета отпочео око 1955. године и да су крње старосне кохорте рођене у току првог и другог светског рата. Ово се посебно односи на мушко становништво због већег страдања у току ратова. Крње

су и старосне кохорте мушког и женског становништва рођеног после 1955. године. Старосна структура становништва Раче веома је неповољна и такве тенденције ће бити и даље заступљене и интензивне.

Писменост и образовна структура становништва

И поред упорног рада просветних радника, Рача нема повољну образовну структуру становништва. Број неписмених и даље је висок. Апсолутни број неписмених, према попису 1961, износио је 193, а 1971. године 157 становника. Изражено у процентима неписмених је било 25% у обе пописне године. До 35 година старости 1971. године било је неписмених 28, или 18,47% што значи да има неписмених Рачана који су рођени непосредно после другог светског рата и пре 15 до 20 година. Неписмене су углавном жене. У 1961. од укупног броја неписмених, на жене је отпадало 87%, а 1971. године 86%. Исти ниво неписмености 1961. и 1971. године последица је иселјавања младог школованог становништва. На решавању овог крупног проблема треба да се ангажује и шири друштвена заједница.

Табела 6

Становништво Раче по школској спреми

	1961.		1971.	
	Свега	Процент	Свега	Процент
Свега становника преко 10 година старости	757		623	
Без школске спреме	333	44,00	219	35,15
Са четири разреда основне школе	342	45,18	244	39,21
Са основном школом	38	5,00	98	15,71
Са школом за КВ и ВКВ раднике	7	0,92	28	3,20
Са средњом школом	22	2,90	32	5,13
Са вишом школом	7	0,92	8	1,28
Са факултетом	7	0,92	2	0,32
Са непознатим школским квалификацијама	1	0,16	—	—

Процентуално смањење учешћа лица без икакве школске спреме и са четири разреда основне школе последица је подизања образовног нивоа Рачана, а са факултетским образовањем — због припајања општине Раче Куршумлији, што је условило одлазак висококвалификованих кадрова у нови општински центар. У осталим квалификационим групама од 1961. до 1971. године апсолутни и релативни број становника одређених школских

квалификација се повећао, што је индикатор позитивних тенденција у квалитативним променама образовне структуре становништва.

Структура становништва по активности и активно становништво по групама и врстама делатности

Структура становништва Раче по активностима условљена је комплексом друштвено-економских фактора. Како је Рача селско насеље чије се становништво претежно (60%) бави пољопривредом, има високу општу стопу активности. То је последица ниског удела омладине у односу на укупно становништво, миграција и осталих структура становништва.

Табела 7

Становништво Раче по активности и активно становништво по групама делатности

	1953.		1961.		1971.	
	Свега	Процент	Свега	Процент	Свега	Процент
Свега становника	1000		1013		722	
Активног (свега)	385	38,50	389	38,40	325	45,01
Издржаваног	613	60,30	611	60,32	373	51,67
Са личним примањима	12	1,20	13	1,28	24	3,32
Примарне	302	78,44	301	77,14	211	64,95
Секундарне	23	6,00	24	6,16	59	17,84
Терцијарне	43	11,15	53	13,62	45	14,15
Ван делатности	17	4,41	12	3,08	5	1,53
Раде у иностранству	—	—	—	—	5	1,53

Из табеле 7 закључујемо да се општа стопа активности повећала од 1953. до 1971. године, као и становништво са личним примањима, а смањило се учешће издржаваног становништва. Повећање учешћа становништва са личним примањима условљено је старењем и пензионисањем, а смањење учешћа издржаваног биолошком депопулацијом и исељавањем омладине. Престројавање активног становништва из примарних у секундарне, терцијарне, и кварталне делатности позитивни су процеси и индикатори да се живот Рачана мења у позитивном погледу.

Удео пољопривредног активног становништва у односу на укупно становништво смањује се од 1953. године. Овде није реч о модернизацији пољопривредне производње него о њеном интензивном напуштању. Велики део некадашњих ратарских и воћарских површина је запуштен и постепено их осваја дегради-

Табела 8

Активно становништво Раче по врстама делатности

	1953.		1961.		1971.	
	Свега	Процент	Свега	Процент	Свега	Процент
Свега становника	1000		1013		722	
Свега активног становништва	385	38,50	389	38,40	325	45,01
Пољопривреда	301	78,18	300	71,78	207	63,69
Шумарство	1	0,26	1	0,25	4	1,23
Индустрија и рударство	2	0,52	4	1,02	8	2,46
Грађевинарство	6	1,55	2	0,51	40	12,32
Саобраћај	12	3,11	11	2,82	8	2,46
Занатство	15	3,89	18	4,62	10	3,07
Трговина и угоститељство	1	0,26	7	1,79	6	1,84
Управа, просвета, здравство	30	7,79	55	14,13	32	9,87
Ван делатности и непознато	17	4,44	12	3,08	5	1,53
Раде у иностранству	—	—	—	—	5	1,53

рана шума. Учешће активног становништва од 1953. до 1971. године повећало се у следећим делатностима: шумарству, индустрији, грађевинарству, трговини и угоститељству, просвети и здравству, а смањило у саобраћају и занатству. Број лица ван делатности такође је смањен. Више од 50% активног становништва ван пољопривреде запослено је у Куршумлији, која се интензивно развија у индустријском погледу, посебно је развијена индустрија прераде дрвета и конфекција.

ПОСТАНАК И ПЕРСПЕКТИВЕ РАЗВОЈА РАЧЕ

Рача је настала у доба владавине овим крајевима династије Немањића, вероватно Стевана Немање. Језгро старог села Раче формирало се око манастира Раче, који се налази у засеоку Пачарани—Марићи. Остаци овог манастира (старе зидине и водовод) налазе се у непосредној близини зидина манастира. Рача се дели на следеће засеоке: Паћарани—Марићи, Калудра, Буринце, Боровиће, Зувиће—Гвозденовиће и Центар Раче. Назив манастира Раче постепено се пренео на све засеоке тако да се насеље идентификовало са манастиром.

Касније је центар насеља померен за један километар према реци где се данас налазе установе од општег друштвеног интереса. Данашњи центар Раче формиран је 1906. године, када је подигнута стара зграда основне школе, затим 1918. црква и други јавни објекти и зграде. Рача је постала општински центар још 1900. године, јер има велику гравитациону зону, било да се посматра с просторног или с популационог становишта.

Данас се у Рачи налазе следеће установе и радне организације које имају шири друштвени значај: основна школа (1906), здравствена станица (1958), апотека (1960), библиотека (1949), пошта, месна канцеларија, четири продавнице мешовите робе, железничка станица, кафана и поткивачка радња.

Ко што видимо, Рачи недостаје читав комплекс занатских радњи чије би делатности непосредно интензивирале развој места и олакшале живот становништву околних села, које због ситних, али неопходних послова мора да одлази у Куршумлију или Подујево. Како се данас популарно каже, развоју „мале привреде“ у Рачи требало би поклонити највећу пажњу и значај, јер је то потреба људи који живе на територији бивше рачанске општине, која је припојена Куршумлији 1959. године.

Становници Раче показали су знатну активност у изградњи најважнијих објеката у селу. Месна заједница је иницијатор свих акција. Захваљујући самопрегорном раду грађана, у Рачи је из самодоприноса подигнуто и реконструисано више друштвених објеката: основна школа, путна мрежа, електрификација, водоводна мрежа и друго. Иако су резултати рада повољни, село има комплекс нерешених проблема: асфалтирање улица у центру, подизање зграде за радне организације и установе од општег значаја, чврстића повезаност са суседним селима, развој услужних делатности и слично. Грађани Раче постигли су доста на изградњи свог села, али им предстоји даљи упоран рад на развоју терцијарних делатности. То су најадекватније методе санирања емиграција становништва из села у градове и реалне претпоставке обнове пољопривредне производње и њене модернизације.

Рача има реалне услове да се развије у јак локални центар Косанице због повољног географског положаја, велике гравитационе зоне, природних лепота и сличног. Такође се може закључити да је Рачу потребно изграђивати и ради становништва околних села, јер је Куршумлија далеко, а она је скоро идеално средиште гравитационе зоне (1,180) у просторном и саобраћајном погледу.

ЛИТЕРАТУРА И КОРИШЋЕНИ ИЗВОРИ

- 1 В. Рудић, *Становништво Топлице*, Етнографски институт САНУ, посебно издање, књига 17, Београд 1978.
- 2 Т. Ракићевић, *О физичкогеографским особинама Косанице*, Гласник Српског географског друштва, св. 2, Београд 1955.
- 3 М. Марковић, *Топлица у прошлости*, Ниш 1933.
- 4 К. Ристић, *Мало Косово* (антропогеографска студија), Приштина 1971.
- 5 М. Костић, *Исељавање породица у Србију 1889*, Гласник Етнографског института САНУ, књига II и III, Београд 1954.
- 6 И. Радуловић, *Црногорци у Топлици*, Гласник цетињских музеја, Цетиње 1968.
- 7 *Попис људства у Краљевини Србији 1884*, свеска 16, Београд 1879.

- 8 *Попис становништва у Краљевини Србији од 31. децембра 1895*, књига 12, Београд 1895.
- 9 *Попис становништва у Краљевини Србији 1900*, књига 23, Београд 1903.
- 10 *Речник места Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Београд 1925.
- 11 *Коначни резултати пописа становништва 1948*, књига I, Београд 1951.
- 12 *Попис становништва и станова 1971, становништво и домаћинства у 1948, 1953, 1961 и 1971, резултати за насеља*, Београд 1975.
- 13 *Попис становништва 1953*, књига 13, Београд 1959.
- 14 *Попис становништва 1961*, књига 10, Београд 1965.
- 15 *Попис становништва 1961*, књига 11, Београд 1965.
- 16 *Попис становништва 1953*, књига 14, Београд 1958.
- 17 *Попис становништва 1961*, књига 14, Београд 1965.
- 18 *Попис становништва 1961*, књига 15, Београд 1966.
- 19 *Попис становништва 1971*, књига 4, Београд 1974.
- 20 *Попис становништва 1971*, књига 12, Београд 1974.
- 21 *Попис становништва 1971*, књига 6, Београд 1974.
- 22 *Попис становништва 1971*, књига 1, Београд 1974.
- 23 Лична запажања и истраживања на терену.

CARACTERISTIQUES DEMOGRAPHIQUES DE LA POPULATION DE RAČA

Vujadin Rudić

Rača est situé au centre de la vallée de Kosanica, affluent droit de

Rača est situé au centre de la vallée de Kosanica, affluent droit de Toplica. La position géographique est très favorable, parce qu'il se trouve sur les routes et voies-ferrées qui lient le bassin industriel de Niš avec la province de Kosovo (via Prokuplje et Kuršumljija).

Après 1878, après l'émigration de la population albanaise, Rača fut peuplé par les immigrants de Monténégro, de Kosovo, de Stari Vlah, de Kopaonik etc. De cette manière en 1971 35% de la population furent des immigrants. Étant donné que la plupart des émigrés étaient dans la période de reproduction, la dépopulation biologique y était très évidente. Le nombre d'habitants après 1965 fut en baisse à cause d'une large émigration d'habitants jeunes et de la dépopulation biologique. Alors, la composition des habitants par rapport à l'âge et au sexe est très défavorable. Il y a un surplus de femmes. Le vieillissement de la population en 1961 a atteint 0,12 et en 1971, 0,27. Plus de 25% de la population sont des illettrés. D'habitude ce sont les personnes de plus de 35 ans.

En 1955 l'activité générale a atteint 38% et en 1971, 45%. Presque 78% de la population s'occupe de l'agriculture.

Rača date du XIIe siècle. Le village se développa d'abord dans le hameau Pačerani—Marići. Plus tard le centre fut déplacé au bord de la rivière Kosanica.

Rača fut le centre de la commune de Kuršumljija jusqu'en 1959. Aujourd'hui le village fait encore partie de cette commune. Il y existe des institutions suivantes: école primaire, centre médical, bibliothèque, bureau administratif, gare, plusieurs magasins et quelques artisans.

Rača a toutes les conditions pour devenir un grand centre local de la région de Kosanica, parce qu'il a une bonne position géographique. C'est une vaste zone de gravitation avec des beautés naturelles. Étant donné que Kuršumljija est loin et que Rača a une position idéale centrale, le village pourrait se développer dans un centre local aux bonnes communications.

Душан ДРЉАЧА

ЕТНОЛОШКА ГРАБА О СТАНОВНИШТВУ БРЗЕ ПАЛАНКЕ У
ПОСЛЕДЊИХ СТО ГОДИНА

Прикупљање података о становништву Брзе Паланке, у склопу етнолошких проучавања Кључа и тек започетих испитивања насеља у подручју изградње ХЕ „Бердап II“ вршено је у јесен 1979. године. За убрзану обраду недовољно потпуних података с терена, определио сам се из два главна разлога: прво, што је Брза Паланка једино насеље које ће се наредних година у целини преселити, и, друго, да колегама с којима сарађујем на пројекту етнолошког проучавања бердапских насеља пружијем, још у почетној фази испитивања, што потпуније податке о насељу које је предмет наших најдубљих истраживања.

Изузев литературе, служио сам се претежно локалним изворима (матичним књигама) и теренским записом, чему сам дао предност у овом раду; у другој фази истраживања, обрадићу архивску грађу и темељно анализирати статистичке податке пописа становништва у прошлости.

С обзиром на то да већина испитивача овог подручја критички оцењује дело К. Јовановића,¹ покушао сам, претежно кроз локалне изворе, да утврдим колико је он резултатима својих испитивања из 1914. и 1920—1925. године био у праву. Морам да истакнем да у погледу порекла и кретања становништва, локални извори које није користио, углавном не демантују његове закључке.

Определио сам се за временску границу од сто година с обзиром на то да су у Брзој Паланци сачуване матичне књиге из 1881. године. Ако остали извори буду релативно потпуни, ту границу ћу померити за још неколико деценија даље, до 1833. године.

Ушорена варошица Брза Паланка формирана је, по мишљењу истраживача², на месту римског града Егете. На важном је стратегијском месту, на утоку реке Брзе у Дунав, који, пошто обиће Кључ, скреће према западу. Место се са северозапада граничи селом Реком, са запада насељем Мирочем, а с југа Купузиштем и Уровицом. Брза Паланка је добила назив према

1 К. Јовановић, *Неготинска Крајина и Кључ*, Српски етнографски зборник, књ. LV, Београд 1940, стр. 1 — 388.

2 М. Б. Милићевић, *Кнежевина Србија*, књ. II, Београд 1876, стр. 994—996; *Enciklopedija Jugoslavije* — Б. Радовановић, Брза Паланка, стр. 240.

реци и према турском називу за палисадно утврђење. Називи њива, ливада и гајева у атару овог насеља претежно су влашки: Алун, Блц, Закатаре, Скупињ, Шћуби и други. Шуме имају и словенске и романске називе: Присоје (Фаца), Суваја, Осоје (Дос) итд.

Од почетка XVIII века може се пратити извештај континенталног у развоју Брзе Паланке. Пред аустријску окупацију 1718. била је насељено место (главна нахијска паланка) под именом Брза. Тада је насељена аустријским граничарима.³ Године 1736. било је у Паланци 16 кућа, а 1783. имала је 20 турских, више од 20 влашких кућа и једну цамију.⁴ У рукама српских устаника била је од 1810. до 1813. године.⁵ Кад је, 1833. године Србији присаједињено шест нахија, „у опустелој Брзој Паланци насељавало се српско становништво, тако да се варош посељачила“.⁶ Од године 1839. главно је бродоградилење у Србији, са 80 стручњака и мајстора из цариградских бродоградилења и мајстора Срба из Ресаве.⁷ Године 1846. село Брза Паланка имало је 98 кућа⁸, а годину дана касније, од двадесет насеља тадашњег среза брзопаланачког, Брза Паланка се убраја, са 150 пореских глава, међу шест насеља⁹ са најмање становника. У ратовима за независност 1976. и 1877 — 1878. Брза Паланка је била главни центар за одбрану од напада турске флоте.¹⁰ Године 1876. ту је паробродска станица, пошта, мушка и женска школа. Према М. Б. Милићевићу, трговина је у то време била незнатна.¹¹ За варошицу је поново проглашена 1885. године.

Од почетка овог века, Брза Паланка је центар за десетак најближих села, у којима живи десетак хиљада становника. До пре две деценије била је општинско средиште, а од тада је у саставу општине Кладово. Према пописима становништва¹², Брза Паланка је 1900. године имала 1051 становника, који су живели у 210 домаћинства; деценију касније тај број је порастао за половину — 1513 житеља у 323 домаћинства; године 1921. број становника и домаћинства је још већи — 1752 и 390.¹³ И у следећој, међуратној деценији, број становника и домаћинства се повећао — 2008 житеља у 421 домаћинству. Као и после

3 *Enciklopedija Jugoslavije*, Брза Паланка, стр. 240.

4 К. Јовановић, наведено дело, стр. 254.

5 М. Б. Милићевић, наведено дело, стр. 994.

6 *Enciklopedija Jugoslavije*, Брза Паланка, стр. 240.

7 Исто, стр. 240.

8 К. Јовановић, наведено дело, стр. 254.

9 М. Б. Милићевић, наведено дело, стр. 995 — 996.

10 *Enciklopedija Jugoslavije*, стр. 240.

11 М. Б. Милићевић, наведено дело, стр. 994 — 995.

12 Према К. Јовановићу, Брза Паланка (село) године 1924. имала је 242 куће.

13 Становништво по годинама извршених пописа (1900, 1910, 1921, 1931, 1948, 1953 и 1961), НО среза Зајечар, марта 1962, с. 38 — 39.

првог светског рата тако је и после другог светског рата број укућана у домаћинству смањен; сада је то просек око 4, али је разлика у томе што тај просек више није повећаван: године 1948. свега 1739 становника у 396 домаћинстава, године 1953. свега 1683 становника у 395 домаћинстава, и године 1961. свега 1801 становник у 452 домаћинства.

На почетку века, Брза Паланка је била мешовито насеље, са 547 становника „у пољопривреди“ (од свега 1051 житеља) и са две трећине неписмених.¹⁴

2.

Кад је реч о становништву Брзе Паланке, неопходно је да се најпре сетимо података које о овом месту износи К. Јовановић у Посебном делу своје монографије. Позивајући се на предање, К. Јовановић пише да је најпре настањен крај Суваја, а засновали су га, почетком прошлог века, *повратници из Влашке* (подвукао Д.Д.). У Чаршији су у то време живели Турци и тек присаједињавањем ових крајева Србији почели су се ту настањивати *наши трговци и занатлије*.¹⁵ За ове дошљаке из „Македоније“ и „Бугарије“ Јовановић објашњава у напомени да су у прво време живели привремено у Чаршији и да су тек касније довели своје породице.

У време кад је К. Јовановић вршио своја проучавања, Брза Паланка је била подељена на пет издвојених крајева: *Чаршија*, *Суваја*, *Унгурјани*, *Коритари* и *Планинци*, који су наведени по времену настанка.¹⁶ Крајеви Унгурјани, Коритари и Планинци засновани су тек у другој половини XIX века. Изузев планинског дела, где су „салаши“ са кућама удаљеним и по неколико стотина метара, остали крајеви су збијеног типа.

Из прегледа најстаријих родова који су најпре насељавали Сувају и били принуђени да беже у Влашку одакле су се, према К. Јовановићу, вратили на исто место, само три такође несумњиво влашка рода имају презимена на —ић: Рајнићи, Флорићи и Радуцићи, док сви остали имају типичне влашке родовске називе.

Нешто друкчијом организацијом Јовановићевих података долазимо до следеће слике о пореклу проучених родова у Брзој Паланци. Из *Влашке* и *Румуније* је 5 родова са 9 кућа: Павловићи (3 к.) из „Влашке“; Малајничани (2 к.) из „Влашке“; Трушкоњи (2 к.) из Извора у Румунији; Куркани (1 к.) из Саске, у Банату. Од *Косова* су три рода са по једном кућом: Живковићи, Радојевићи и Бокићи. Из *Црне Горе* је од 1848. једна кућа Граоваца. Из *Македоније* је 7 родова са 9 кућа: Михаиловићи (1 к.), Кужановићи (1 к.), од 1874; Настасијевићи (1 к.) од 1875;

¹⁴ Исто, с. 5.

¹⁵ К. Јовановић, наведено дело, стр. 254.

¹⁶ Исто, с. 253.

Димитријевићи (1 к.) — сви из Гопеша; из Кичева су од 1880. Цветковићи (2 к.) а из села Звечана, код Кичева, такође Цветковићи (1 к.); из Битоља су Томићи (1 к.), а из Македоније без места опредељења Вељковићи (1 к.). Из Бугарске је 7 родова са по једном кућом: из Трнова Недељковићи (1 к.), од 1853; из Лом-Паланке, Живковићи (1 к.), из Видина, Ценићи (1 к.); из Куле, Николићи (1 к.); из Боровца, Симоновићи (1 к.); од 1872; из Брегова, Калдерон (1 к.); из „Бугарије“, без места опредељења је Лазаревић (1 к.). Из Грчке, из Клисуре су Илићи (1 к.). Из непосредне и нешто даље околине је 30 родова, са 131 кућом.

Из непосредне околине највише је досељеника из Плавне, Луке и Малајнице — 19 родова са 66 кућа. За све је наведено да су Унгурјани. Из Плавне су: Видићи (8 к.), Бићићи (2 к.), Бронцоњи и Ницулешти (10 к.), Дојкешти и Страинешти (3 к.), Томешти (Аранђеловићи, 8 к.) и Степанешти (6 к.) Из Луке су: Митришкоњи (4 к.), Трбушоњи (3 к.) и Барбулешти (3 к.) и Радованешти (1 к.). Из Малајнице су Драгомирешти и Балојоњи (10 к.), пореклом из Арбала; Миликоњи (5 к.), Петковићи (1 к.). Из околних села — Грабовице су Лупани (2 к.) и Јабуковца Пајкићи (1 к.). Из Танде, у Поречу, су 3 рода са 16 кућа: Адамешти (10 к.), Пакулешти и Милојкешти са по 3 куће. Из Мироча, у Поречу су: Његојешти (1 к.). Из Слатине су 2 рода Цигана — коритара, са 32 куће: Албулешти (22 к.) и Балучешти (10 к.). Из Осанице у Хомољу је један род — Осаничани (8 к.). Из Метовнице, у Црној Реци су Новицешти (2 к.). Из Великог Острова, Књажевца и Ниша је по један род са по једном кућом: Јоновићи (1 к.), из Великог Острова; Димитријевићи (1 к.), из Књажевца; Хаџи-Тодоровићи (1 к.) из Ниша, од 1869. године.

Чини нам се да овим прегруписавањем података добијамо прегледнију слику миграционих струја које су заступљене у Брзој Паланци: повратничку — из Влашке и Румуније, косовску, македонску досељеничку, а бугарску можда повратничку (облици презимена!) и веома снажно сасељавање Унгурјана и Цигана коритара из непосредне околине.

Потпуност и тачност ових података видеће се из анализе грађе коју пружају матичне књиге венчаних и умрлих за матично подручје Брзе Паланке (и села: Слатина, Купузиште, Река), за период од 1881. до 1890. и од 1910. до 1914 године¹⁷, колико сам успео да обрадим.

¹⁷ Књига Цркве брзопаланачке Сошествија св. Духа за уписивање венчаних, од 1891. до 1890.

Књига Цркве брзопаланачке св. Тројице за уписивање венчаних, од 1910. до 1914.

Књига Цркве брзопаланачке храма Сошествија св. Духа, за уписивање умрлих, од 1881. године.

Из матичних књига венчаних види се да је половином прошлога века било прелазака лица из Влашке у Србију. Тако, на пример, осамдесетих година XIX века у Брзој Паланци склапају брак Борђе Пређић, лабар, рођен у селу Батоц, и Никола Јовановић, из Места Извор Фрумаса. Они не само да су прешли у Србију већ се, по имену оца овог другог женика (Јован Чолак) може претпоставити да је у питању повратак.

Крајем прошлог столећа јавља се знатан број дошљака у Брзој Паланци. Навешћемо неке од њих. Из „Паштрића“ је дуваница, управник скеле је из Зубаца у Херцеговини, двојица меаницја су из Далмације (један из Силве), корманош је из Сарајева. Из Аустро-угарске су још: ковач — из Лединаца у Срему, берберин из Земуна, кочијаш из Алибунара. Из Доњег Милановца је служитељ на штеку агенције, а из Гроцке је фурунција. Из Македоније је лебар — из Цера, и трговац — из Гопеша. Из Бугарске је кафеџија — из околине Трнова, и каспин — из Лом-Паланке. О занимањима Брзопаланчана крајем осамдесетих година биће речи касније. Ови дошљаци — трговци, занатлије и чиновници доводе невесте најчешће из завичаја, на шта је обратио пажњу К. Јовановић, али и из других варошица и градова, највише из Кладова, Доњег Милановца, Великог Градишта, Голупца и Неготина. Кад је реч о брачним миграцијама у време од 1881. до 1890. године треба посебно истаћи да од 108 бракова склопљених тих година половину чине бракови мештана, а Паланчани се жене девојкама и из околних села: Реке (7), Подвршке (2), Плавне, Уровице, Купузишта, Голубиња и Мосне.

Из података у матичним књигама венчаних можемо закључити о занимању женика, њихових кумова и званичних лица. Осамдесетих година, становници Брзе Паланке били су у највећем броју земљоделци и коритари. Међутим, само по подацима из те деценије било је 13 трговаца (Д. Тодоровић, Г. Чириадес, Т. Станковић, М. Ценић, С. Миловић, С. Кузмановић, П. Лозановић, Ј. Младеновић, Н. Михаиловић, Б. Јанковић, Ј. Николић, В. Ценић, Р. Ценић) и 13 коритара (П. Крајњајан, М. Радуловић, Д. Макинић, Д. Продан, Е. Динуловић, С. Штефановић, С. Анђел, Л. Васиљевић, Л. Балуц, Р. Балинка, М. Балинка — коритарка, С. Радуловић, Р. Радуловић)¹⁸, 8 меаницја (А. Ранчић, А. Граовац, Н. Борђевић, Г. Ђириадес, А. Антонијевић, М. Арбазановић, Д. Недељковић, Н. Ивановић), 4 шпекуланта (Б. Јовановић, Б. Станковић, Ј. Јовановић, М. Лозановић), 4 абације (Ј. Станковић, Ј. Маринковић, П. Станковић, П. Живановић), 3 лабара (А. Занич, А. Недељковић, С. Стојановић), 3 шустера (Д. Костадиновић, Д. Станковић, М. Димитријевић), 3 касапина (Ј. Станковић,

¹⁸ Кад се коритар у Брзој Паланци жени, он, по правилу, узима кћер коритара, а и кум је коритар по занимању, што значи да је у питању строго ендогамни ромски брак.

Ј. Јовановић, Н. Димитријевић), двоје учитеља (Сима Михаиловић и учитељица женске школе Јулка Јанковићева), 2 ћурчије (П. Лазаревић, Д. Стојковић), 1 парох (Димитрија Дунђеровић) 1 писар општине брзопаланачке (Б. Арбазановић), 1 ћумрукчија (М. Росић), 1 поштоноша (К. Новаковић), 1 бакалин (Н. Димитријевић), 1 кафеџија (Н. Ивановић) и 1 ковач (Д. Брндушан). Из овог прегледа занимања с презименима јасно произлази да су сва остала занимања, изузев коритарског и ковачког посла, држали дошљаци из удаљенијих крајева.

Од 218 венчаних у периоду од 1881. до 1890. године првобрачника је било 164, или око 76%. За ситуацију која ће наступити неколико деценија касније у овим местима значајно је поменути *податке о годинама супружника* приликом склапања брака. На основу анализе грађе о 161 браку види се да су се у Брзој Паланци крајем прошлог века момци најчешће женили у 20 — 23. години, а девојке удавале са 18 — 21. годином.¹⁹ Преовладава мушки сениорат — у 144 од 161 брака, што износи 90%, док су невесте биле старије само у 17 случајева. Од 144 брака с мушким сениоратом, у 50 је невеста била, за данашње прилике, малолетна тј. није имала пуних 18 година. Од 17 случајева женског сениората, забележених у току претпоследње деценије прошлог века, највише — (7) је било 1885. године. Приличан је број случајева малодобности оба супружника. У Брзу Паланку су као малолетне најчешће долазиле невесте из удаљенијих, планинских, села.

Уобичајено време за склапање бракова било је, баш као и данас, у јануару и фебруару, односно у октобру и новембру. Из анализе података за 218 бракова склопљених у Брзој Паланци од 1881. до 1890. године произлази да их је 112, или више од половине, склопљено у јануару и фебруару, 62, односно око 30%, у октобру и новембру, а 44, или око 20%, у осталих осам месеци.

У претпоследњој деценији прошлог столећа, већина житеља Брзе Паланке носи *презимена која имају српски облик*, али су честа и влашка презимена и имена: Унгуран (Стојан и Јован), Царан (Петар, Спасоја), Чисипока, Крчета, Думитрашко, Рку, Дадацу, Вакарицу, Шонка, Трушка, Леуцан, Чобан, Радуц, Миљиј, Балуц, Боточан, Брсјан, Брндушан, Краицјан; мушка имена: Јон, Гица, Радул, Динул, Паун; женска имена: Рсова, Фиорика, Лападата.

На основу *података о умрлима* крајем прошлог века, полу и добу покојника, као и о узроцима смрти, могао би се, према прикупљеној грађи, написати посебан рад. С тим у вези треба поновити неке познате чињенице и документовати их подацима, као ону да је смртност деце била изузетно велика. За 11 година,

¹⁹ У исто време, сељаци из Купузишта и Слатине, уведени у исте матичне књиге, жене се и удају знатно раније.

до 1900 (у матичној књизи умрлих многи листови су исцепани!) у Брзој Паланци је умрло 494 лица, од којих 288, или око 58%, деце и омладине, а међу њима највише дојенчади и деце до три године. Деца су најчешће оболевала од срдобоље, и то у летњим месецима (нпр. 1892) од гушобоље и дифтерије (1895. и 1896), али и од сифилиса.²⁰ Код жена, више је случајева смрти „при порођају детета“ а нешто мање „до порођају“, с тим што и жене умиру од сифилиса.²¹ Код мушкараца је приличан број насилних смрти: „убијен секиром“ (39. г. из Реке, 35. г., 60 г., 34 г.,²² 42 г.)²³, „убијен пушком“ (49. г. из Реке, 23 г., 31 г., из Реке, 32 г., из Реке, 32 г.) или „нађен мртав у потоку“ (22 г.); затим, од сифилиса²⁴, шуге (65 г.) и рака²⁵.

4.

И пред први светски рат (1910 — 1914) ситуација у погледу *брачних миграција* у Брзу Паланку слична је оној из претходног периода. Невесте су у највећем броју из Плавне (5), Грабовице (3), Малајнице (2) и околних села и места, а младожење, вероватно и домазети, из Купузишта (3), Реке, Мироча, Плавне, Кладова и Неготина.

Од године 1910. почињу да се уводе у матичне књиге *подаци о етничкој припадности*, тј. поред верске припадности бележи се и народност. Занимљиво је истаћи да исти свештеник (Мак. Стојановић) примењује при том двојаки критеријум. За књигу венчаних, тј. за младе људе има само две категорије — православни Срби и православни Цигани — а умрле у истом периоду разврстава у пет група: православни Влах, православни Србин, православни Циганин, православни Цинцарин, православни Бугарин. Овај православни унитаризам²⁶ не би био ефикасан да се и сами Власи нису трудили да се што пре ослободе пољопривредних занимања и тако постану „Срби“. За разлику од ове наметнуте и површински вођене србизације, текао је у Брзој Паланци двоструки процес: 1. процес етничког изједначавања Царана и касније досељених Унгурјана и 2. знатно спорији процес повлашавања Срба и Рома као малобројнијих у односу на већински живаљ у месту.

Како постоје подаци о *етничкој припадности* поданика умрлих пред први светски рат, погледајмо какви се закључци мо-

20 Године 1896 дојенче Зорка, кћи Крачуна Нездраве, тежака из Купузишта.

21 Јона (26 г.), жена Николе Раинића, тежака из Брзе Паланке.

22 „Оглашени хајдук Стеван Богосављевић“

23 „Убијен од непознатог зликовца“.

24 Анђел Тодорика, тежак из Брзе Паланке
Првул, Баћа, Петровић, тежак из Брзе Паланке

25 Димитрије Ценић (57 г.), трговац из Брзе Паланке

26 Владика на такво вођење књига нема примедби, али истовремено бележи да недостају подаци о писмености супружника.

гу извући. Од 69 умрлих Влаха, већина је однела у гроб српска имена и презимена, а само неколицина је имала влашко име: Јон, Гица, Динул, Калин, а само један влашко име и презиме: Јон Дуцу. Од 69 умрлих Влаха; било је 60 земљорадника, 3 су биле слуге, а по 1 надничар, лаћар, „раденик“, лончар, бозација и фотограф.²⁷

Од 56 умрлих Срба у време од 1910 — 1914, само су 6 земљордници, а 3 слуге, док је 47 занатлија, трговаца, радника, чиновника²⁸ и двојица учитеља.²⁹

Од двадесеторо умрлих Цигана, 16 је коритара (сви са типичним влашким именима и презименима!), 1 коритарка и 3 ковача.

Као Цинцари су означени: Борђе Атанасиевић, трговац³⁰ и Никола Илић, пекар.

У то време, у Брзој Паланци је умро само један Бугарин — Стан Јончевић, слуга, родом из Видина.

У првој деценији овог века Брзом Паланком су харале епидемије: 1901 — од епидемије малих богиња, у периоду фебруар — април, умрло је 37 лица, махом деце; 1904 — од запаљења мозга — 4; 1905 — од шарлаха, 21 лице; 1906 — од великог кашља, 12 лица; 1908 — од запаљења плућа, 14 лица; 1909 — од исте болести, 20; 1910 — 7, а 1911 — 10 такође од запаљења плућа. Од „јектике“ је редовно годишње умирало десетак особа. Насилне смрти су честе: убијање пушком или ножем, „од ране задате ножем“, од зликовца, „у сваби на салашу“. Од сифилиса је умрло 8 лица: новорођенче, двогодишње дете, девојка од 17 година, три жене четрдесетих година, муж и жена (обоје по 60 г.), једно после другог. Још од једне полне болести (трипер) умро је младић од 22 године. Двоје шездесетогодишњака умрло је од рака у стомаку, а једна жена (39 г.) од „рака на сиси“.

Од године 1912. и касније многи Паланчани су гинули у рату. Дана 11. октобра 1912, на Црнопољу, код Куманова, погинула су четворица Влаха „од пушчаног зрна“; код Једрена, један Србин је погинуо од гранате; један Паланчанин је у Болници „Мустафа-паша“ умро од тифуса, а други је, у селу Кемал код Једрена, умро „под знацима колере“. Следеће, 1913, пет лица је умрло од последица рата: од рана задобијених у борби — 2, од колере — 1, од пнеумоније — 1 и од „једренског назеба“ — 1 лице.

27 Коста Димитријевић (Влах? — Д.Д.)

28 Порезник, порезник у пензији, општински деловођа, општински писар, чувар државне шуме

29 Драгољуб С. Михаиловић, Симин син, умро 1912. године
Милош Јосифовић, умро 1913. године

30 Жена му је из Гопеша, у Македонији

5.

После првог светског рата, у матичне књиге се уводи поново *ознака за веру и народност*. Парох у Брзој Паланци³¹ за венчане уводи податак „вере православне, народности српске“, изузимајући од тога неке којима за народност уписује „Цигани“.

Брачне миграције невеста у Брзу Паланку углавном су из околних села: Грабовице, Купузишта, Подвршке, Уровице, Вајуге, Плавне, Слатине и Мироча; изузетак су трговци и занатлије — први доводе трговачке кћери из варошица, а занатлије себи невесте из свог завичаја, на пример из Пирота. И домазети долазе из околних села: Реке, Купузишта, Манастирице, Плавне. У вези са отварањем рудника у месту се појављују шлехери, шлосери, штекоси, рударски — радници, надзорници и чиновници, из Шаркамена, Мајданпека, Босне, Копаж-Кошаре, Букурешта, Ајзенштата (у Румунији); долазе и чиновници Јабуквачке финансијске управе и Бродарског друштва. Већина их се жени и остаје у Брзој Паланци. Као да пристижу нови досељеници из Гопеша, у Македонији. Трговац рођен у том месту, почетком века, оженио се у Паланци. Још увек има невеста рођених у Румунији. Уместо занимања, поред имена невесте бележи се податак: кћи воденичара, пекара, кафеџије, трговца, касапина, берберина, баштована, мада уз понеко име стоји и „шнајдерка“.

У првим послератним годинама, с обзиром на губитке у људству, има промена у такозваном брачном узрасту, *добу за ступање у брак*. Од 140 анализираних брзопаланачких бракова, у 109 је женик 1 — 5 година старији од невесте (мушки сениорат), у 5 случајева су супружници истих година, а чак у 26 случајева невеста старија од младожење, што је за ове крајеве битна разлика, додуше схватљива, у односу на претходне периоде. Међутим, у овој варошици, број малолетних невеста ни тада није био висок (у 13 од 109 случајева мушког сениората), а појава малолетничких бракова у Брзој Паланци никада није ухватила маха.

У односу на *време склапања брака* има извесног, додуше минималног, послератног одступања. У карактеристичним месецима јануар—фебруар и октобар—новембар склопљен је 91 брак, што чини нешто више од 70%.

6.

Брза Паланка и данас чини целину са засеоцима у побрђу. Од 1672 становника у 462 домаћинства, према попису из 1971, око 700 њених житеља или више од 40% и даље живи на сала-

31 Протојереј Већеслав Јаковлевски

шима.³² Некадашња Чаршија је данас Улица Маршала Тита, Суваја и Брдо су се знатно разрасли, од салаша — Алун је највећи, а знатно мањи су Куратури (30 салаша), Судоме и Милановачки пут (12 салаша).

Некадашња заветина („руга“) у Брзој Паланци о Духовима све мање се светкује, а приређују се два вашара. Први и важнији због годишњег одмора радника запослених у иностранству је велики празник, 26 јула, о „светом Аранђелу летњем“ а други се организује 16. октобра, што није верски празник.

Данас у Брзој Паланци постоји: пољопривредна задруга, задружни дом, осмогодишња школа, здравствена станица, апотека, пошта, месна канцеларија, читаоница и библиотека. Ту је и двадесетак продавница, од којих две самоуслуге и неколико продавница мешовите робе, месарнице, пиљарница, продавница новина, продавница текстила, продавница намештаја, више кафана, пијаца, црква, гробље и др.

Скоро трећина домаћинстава у Брзој Паланци има земљишни посед већи од 10 ха. Током последње деценије, број трактора у домаћинствима се увећао за 42 (са 15 на 57), купљено је 10 комбајна и 46 електричних млинова чекићара. Мештани су набавили неколико десетина аутомобила.

Занатлија разних струка има око 20 (лончар, 2 опанчара, ковач, лимар, швајсер, месар итд.).

У пољопривреди, трговини, просвети и администрацији ради више од 100 Паланчана. Ван места становања запослено је највише у Прахову и Кладову, али су сви они дневни мигранти јер постоје аутобуске везе с Неготином и Кладовом. У Прахову Паланчани раде у фабрици суперфосфата, а у Кладову — у Скупштини општине, Пољопривредном комбинату „Кључ“ и Трговинском предузећу „Мироч“.

Почетком ове деценије, из Брзе Паланке је на привременом раду у иностранству било 135 лица, и то углавном у Шведској, Данској и Француској. Само годину касније, по завршетку радова на изградњи ХЕ „Бердап I“, тај број се повећао за још 40 лица, која су отишла у Аустрију и Западну Немачку. Последњих година тај број се стабилизовао, с тенденцијом опадања и извесним прегруписавањем радника у корист Западне Немачке и Аустрије.

Готово сви становници Брзе Паланке, с незнатним изузетком, носе данас српска имена и презимена, рачунајући ту и влашке Роме, којих 221 живи у 87 домаћинстава у Насељу Брдо I³³. Данас су ретка и типично влашка имена и само понегде

32 Брза Паланка, грађа Етнографског института САНУ о етнолошким променама, 1971 — 1975. године

33 Списак домаћинстава и носилаца станарског права у Брзој Паланци (само за службену употребу)

се јави: Јонице, Динул, Ницу (мушка) и Гергина (женско), а још увек се срећу надимци, као: Гљонц, Гогота, Малак, Кицу, Барбоњ, Борсу, Србу, Гроф (мушки) и Лила (женски).

Из матичне књиге венчаних у Брзој Паланци за период 1971 — 1979.³⁴ године дознајемо да је брак склопило 185 лица, од којих 150 првобрачника. За то време било је свега 18 развода, који су били чешћи у првих пет година ове деценије (16), а у последње време их готово и нема.

У Брзу Паланку, путем брачних миграција, и данас највише долазе невесте из Реке (11), Уровице (9) и Грабовице (7), док је домазета највише из планинских насеља Мироча и Петровог Села (по 5), док је на трећем месту село Река (4).

Брзопаланачки првобрачници се најчешће жене и удају са 19 односно 18 година. То значи да је извршено смањење добне границе за ступање у брак у односу на претходне периоде и да се сада жене и удају знатно млађи Паланчани. Па ипак, од укупно 185 склопљених, малолетничких бракова је свега 24, или 13,9%, што је знатно мање него у суседним селима Грабовици и Љубичевцу. Од 24 малолетничка брака, у 21 случају малолетна је невеста (најчешће има 17 година, понекад непуних 18, али је оних између 15 — 16 година 12 на броју); у два брака малолетна су била оба супружника, а само у једном случају био је малолетан женик. Малолетне невесте су најчешће из Љубичевца, Грабовице и Велеснице. Потребно је, најзад, поменути да је у случајевима женског сениората у Брзој Паланци, женик скоро по правилу домазет.

Склапање брака данас је у Брзој Паланци равномерније распоређено током године, по месецима, а разумљива је и традиционална превага зимских месеци (од укупно 185, у јануару-фебруару 56, у последњем кварталу 40, што укупно чини више од 50%).

Кад је реч о уписивању новорођенчади у матичне књиге³⁵, прва опаска је да се, од 1973. године половина или, чак, већи део деце рађа у иностранству (од деведесеторо уписаних 51 рођено у другим земљама Европе, а 39 у Кључу и Крајини). За шесторо деце рођене у земљи отац је признао очинство, али ни у једном случају брак између родитеља није склопљен. Слично се понашају и Паланчани који раде у иностранству: од 4 случаја признавања очинства у 3 је склопљен брак, а у једном није. Деца рођена у иностранству, поготово од 1973. године, посебно девојчице, добијају страна имена: Моника, Винета, Натали, Виолета, Лилиа, Даниела (женска) и Кристијан, Георге, Николас и Роберт (мушка).

*

34 Матична књига венчаних за место Брза Паланка, општина Кладово (први упис извршен 10. јануара 1971)

35 Матична књига рођених у Брзој Паланци, од 1971. године

У даљим проучавањима становништва Брзе Паланке требало би указати, с обзиром на веома бројно досељавање Унгурјана, на етничке процесе унутарвлашког мешања, затим на етничке односе брзопаланачких Влаха с влашким Ромима у месту, као и показати интензитет повлашћавања или посрбљавања становништва Брзе Паланке у целини. Све то, наравно, под претпоставком да ће се подаци који су овде изнети за поједине периоде, потврдити и за цело столеће.

LES ETUDES ETHNOLOGIQUES DE LA POPULATION DE BRZA PALANKA DANS LES DERNIERS CENT ANS

Dušan Drljača

Les études ethnologiques de la population dans la région de la centrale hydro-électrique «Djerdap II» concernent l'étude de la structure et des changements survenus parmi la population de Brza Palanka dans les derniers 100 ans. Brza Palanka est le seul habitat qui sera complètement déplacé dans les quelques années à venir. Une grande équipe de chercheurs enregistrera les données sur la population de Brza Palanka nécessaires pour les recherches ultérieures. Ces données, associées à celles sur les autres villes de la région, permettront une analyse détaillée des résultats des dénombrements de la population dans le passé. L'étude concerne la période de cent ans, parce qu'on peut y trouver des registres depuis 1881. Bien sûr qu'on ira encore dans le passé (jusqu'en 1833) si on pourrait trouver les données nécessaires.

En même temps on a fait une analyse critique de la documentation publiée. Sur la base de la documentation disponible on a fait un tableau des migrations et des immigrés à Brza Palanka jusqu'à la Première guerre mondiale: rapatriés, immigrants de Valachie et de Roumanie, de Kosovo, de Macédoine, de Bulgarie (selon les noms ils pourraient être des rapatriés), ainsi que les Ungurjanis et les Tziganes des environs. Dans les années soixante-dix du siècle dernier la majorité de la population de Brza Palanka furent des agriculteurs ou ceux qui faisaient des cuves. Les autres occupations et professions furent réservées aux nouveaux-venus des régions lointaines. Dans l'avant-dernière décennie du siècle dernier sa plupart des habitants de Brza Palanka avaient des noms serbes. Cet «unitarisme orthodoxe» n'aurait pas eu de succès si les Valaques n'avaient pas voulu abandonner l'agriculture pour pouvoir devenir «serbes». Au contraire à cette «serbisation» superficielle et imposée un autre processus se développait sur deux voies parallèles: 1. L'assimilation ethnique des Carani et des plus tard immigrés Ungurjani; 2. la transformation ethnique des Serbes et de Bohémiens en Valaques parce qu'ils vivaient dans un milieu valaque.

Pendant la dernière décennie 175 habitants sont émigrés de Brza Palanka en Suède, en Danemark, en France, en Autriche ou en Allemagne de l'Ouest. Presque tous les habitants de Brza Palanka, à l'exception de quelques uns, ont des noms serbes, y compris les Tziganes valaques (221 personnes vivent en 87 familles dans le quartier Brdo). Il y a beaucoup de mariées d'origine des villages voisins qui viennent vivre à Brza Palanka.

Une étude détaillée de la population de Brza Palanka et des villages environnants prêtera une attention spéciale sur les processus qui se produisent parmi la population valaque, sur les relations ethniques entre les Valaques et les Bohémiens, ainsi que sur la transformation ethnique des Valaques en Serbes ou viceversa.

Миљана Радовановић

ДЕПОПУЛАЦИЈА И ПРОСТОРНО-ДЕМОГРАФСКЕ ПРОМЕНЕ
БРДСКО-ПЛАНИНСКОГ ДЕЛА ОПШТИНЕ КЊАЖЕВАЦ*

Последњих година у науци се све чешће поставља питање депопулације планинских подручја као актуелан друштвени проблем, уско повезан са карактеристичним савременим миграцијама становништва из сеоских у градска насеља. Антропологеографи, испитивачи наших планинских подручја, Милисав Лутовац, Митко Панов и други, посебно су се позабавили читавим сплетом негативних последица исељавања становништва из планинских села у савремено доба, указујући на неодложну потребу изналагања услова за задржавање становништва у њима, што подразумева, пре свега, стварање таквих економских основа у њима које би одговарале данашњим захтевима друштвено-економског развитка.¹ Професор Лутовац при том истиче и не једном доказану важну улогу наших планинских подручја у вековној бурној историји народа Југославије, указује уопште на друштвено-историјски и економски значај наших планина.²

Србија има сложену регионалну структуру, и физичкогеографску, и економскогеографску и етнодемографску, па се и сами савремени друштвени антропологеографски и демографски процеси и појаве у њеним планинским подручјима испољавају у различитим видовима, особито, с једне стране, у њеним западно-југозападним а, с друге стране и источно-југоисточним планинским подручјима. Разлике су видне и у прошлости и данас, и то како у динамици, интензитету и правцима миграционих

* Овај рад је прочитан на Симпозијуму *Савремене карактеристике и проблеми размештаја становништва СР Србије*, одржаном у Аранђеловцу 28 — 31. октобра 1980. године, у организацији Центра за демографска истраживања Института друштвених наука и Статистичког друштва СР Србије.

1 Милисав Лутовац, *Живот у нашим планинама и садашње промене у њима*, Симпозијум Етнолошко проучавање савремених промена у народној култури (даље Симпозијум Етнолошко проучавање... Етнографски институт САНУ, Посебна издања књ. 15, Београд 1974, стр. 91; исти аутор, *Привредни и друштвени значај брдско-планинских и припланинских области у Србији*, Статистичар, II, бр. 7—8, 1980, стр. 41 — 45; Митко Панов, *Утицај депопулације на промену народне културе у планинским селима СР Македоније*, Симпозијум Етнолошко проучавање... стр. 94 — 96; исти аутор, *Просторни и популацијски карактеристики на раштрканите села во СР Македонија*, Сојуз на географските здруженија на СР Македонија, бр. 17, Скопје 1979.

2 Милисав Лутовац, нав. дела

струјања тако и у погледу просторно-демографске ситуације као резултату историјских, друштвених и економских кретања уопште. Овај рад је покушај да се на основу антропогеографских и етнолошких испитивања у насељима брдско-планинског дела општине Књажевац (источни део) прикаже један пример у коме се огледа сва разноликост и сложеност просторно-демографских појава и процеса условљених, с једне стране, деловањем савремених друштвених и економских чинилаца опште карактеристичних за наш друштвени развитак данас, а, с друге стране, деловањем фактора друштвеног, историјског, економског и етнодемографског наслеђа самог тог планинског краја.

1. — Познавање чињеница о антропогеографском лику и етнографским обележјима тог подручја у прошлости, сматрам, биће од користи у тумачењу онога што се у том домену дешавало и дешава у савремено доба, особито почевши од прве послератне деценије надаље.

Брдско-планинске пределе у граничном појасу општине Књажевац према Бугарској, по традицији и данас зване Заглавак и Буцак, први са 22, а други са 14 насеља, теренски сам истраживала у више наврата од 1962. до 1969, са по једним обиласком и у годинама 1978. и 1979.³ Непосредна проматрања и прикупљена теренска антропогеографска и етнографска грађа били су веома значајни за разумевање статистичких података послератних пописа становништва, али је и архивска и статистичка грађа, као и литература о насељима и становништву ових предела у другој половини XIX и у првим деценијама XX века, такође била важна. Из познавања чињеница, као и чинилаца који су деловали на друштвени, економски и етнички развитак у прошлости ових предела сазнајемо који су корени њихових извесних посебних одлика и данас.

Заглавак и Буцак, са укупно 36 сеоских насеља, чине само мањи део општине Књажевац, која има укупно 86 насеља. Међутим, Заглавак и Буцак имају неке заједничке одлике, различите од оних у осталом делу општине, не само у погледу физичкогеографских обележја већ и по аутохтоном етничком пореклу становништва, по начину живота и привређивању, по међусобним сродничким и уопште друштвеним везама између села и у самом селу које је представљало чврсту економску и социјалну заједницу. Истакнимо, пре свега, неке особености ових предела карактеристичних и за прошлост и за савремено доба: с једне стране, то је развијено печалбарство, некадашње сезонско запо-

³ Миљана Радовановић, Оливера Младеновић, *Проблеми етнолошких испитивања Заглавка и Буцака с обзиром на савремене антропогеографске и демографске промене*, Гласник Етнографског института (даље ЕИ) књ. XXI, 1973, стр. 137 — 148; исти аутори: *Етнолошки поглед на друштвени живот у селима горњег Тимока*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића, II, Пријепоље 1974, стр. 109 — 115.

шљавање мушких становника који су организовано одлазили у туђину (у Влашку)⁴, које се са нужним изменама (раде у својој земљи, у Војводини, Славонији и другде, и у другачијој организацији и условима) одржало и у наше време, и тек последњих година јењава. Према томе, мешовити извори прихода сељачких газдинстава били су у овим крајевима давнашња традиција, из прошлог века а можда и одраније, те то није била новина савременог доба индустријализације као што је то случај у другом, непечалбарским крајевима Србије. На другој страни истичемо депопулацију: биолошку, особито услед контроле рабања карактеристичне још од првих деценија нашег века у Заглавку, у Буцаку нешто касније, и механичку, одсељавање становништва као дуготрајни непрекидни процес. Под таквим условима, после педесетих година нашег века настаје нагло интензивно исељавање становништва и читавих домаћинстава из заглавских и буџачких села. С тим новијим процесима исељавања становништва оба предела постају типична емиграциона подручја. Међутим, насеља једног и другог предела, услед локалних морфолошких одлика терена, по типу се разликују: заглавска села су, са изузетком једног, збијеног типа, док су сва буџачка села разбијеног типа, обично са две до четири махале (у неким је број махала много већи — од 9 до 17).

Становништво ових предела етнички је јединствено, углавном стариначко, повезано међусобно и многим сродничким везама, особито у селима чији се атари оба предела додирују. После ослобођења од Турака (Заглавак 1833, Буцак 1878), њихова насеља — сточарска у вишим зонама и земљорадничко-сточарска у нижим — постепено су се увећавала бројем становника, а породице патријархалног типа биле су многочлане заједнице. Године 1863. у свим заглавским селима било је породица са више од 12 чланова, у 15 села било је петнаесточланих породица, а у пет већих заглавских насеља било је и породица са 20 чланова. Просечан број чланова породице у појединим заглавским насељима 1863. године варирао је од 10,4 члана у Причевцу, 8,3 у Алдинцу, 7,5 у Доњој Каменици, 6,5 у Горњој Каменици итд., све до 5,5 чланова породице просечно у осталим заглавским селима.⁵ И у буџачким селима било је слично, а за њих су подаци из 1890.⁶ — било је задружних породица и са 16 до 20 чланова, а просечан број чланова породице варирао је од 7,0 у два буџачка насеља, до 6,8 или 5,6 чланова породице у већини насеља.

4 Упоредити: Маринко Станојевић, *Заглавак, антропогеографска истраживања*, Српски етнографски зборник, Насеља књ. 9, 1912. О печалбарству у прошлости сачувана су знатна предања и данас, што смо на терену бележили са О. Младеновић од 1962. до 1965. у заглавским селима.

5 АС, Фонд Министарства финансија, Пописна књига 1863, Окружје Књажевачко, срез Тимочко-заглавски.

6 Попис становништва у Краљевини Србији, 31. децембра 1890, Београд 1892.

Величина насеља ових планинских предела на преласку из XIX у XX век била је различита — од мањих насеља са 100 до 200 становника, преко најбројнијих насеља са око 300 до 400 или 600 до 700 становника до већих насеља са више од 1000 становника (3 насеља) и са 1500 до 2500 становника (такође 3 насеља). Према томе, осим малих, у Заглавку и Буцаку крајем прошлога века било је и многољудних брдско-планинских села.

Није случајно што сам на основу извора из последњих деценија XIX века навела претходне податке о многочланим породицама и о знатније развијеним брдско-планинским селима Заглавка и Буцака, управо као, с једне стране, супротност оним појавама и процесима које овде посматрамо с обзиром на депопулацију, и, с друге стране, као показатеље којима се може објаснити нужност печалбарских кретања, као и процес опадања наталитета од почетка нашег века, такође и почеци постепеног одливања становништва из оба предела, пре свега у србијанске варошице и оближња села (Књажевац, Зајечар, Сокобања, Бор итд.). Није случајно ни то што је у условима сточарске и земљорадничко-сточарске привреде у заглавским и буџачким селима, с обзиром на природу и конфигурацију тла и на начин његовог искоришћавања, управо антропогени фактор утицао на сужавање извора за егзистенцију: шумско-пашњачка зона Старе планине у пределу Буцака, идући ка северозападу у предео Заглавка, као и ратарски појасеви, временом су деградирани.⁷ Ерозија тла, особито у Заглавку, већ почетком нашега века била је развијена.⁸ Чак је становништво ових предела деценијама живело у крајње оскудним условима и сиромаштву. Било је то време када су кукуруз, пре свега, зарађен сезонским радом, али и зарада у новцу или у натури надничењем у нижим долинским селима, као и рад сеоских занатлија (дунџери, ћерамиџије, леџије итд.)⁹ били неопходан услов опстанка становништва у својим селима.

2. — Као што је речено, од педесетих година нашег века, из свих насеља Заглавка и Буцака настало је интензивније исељавање становника и читавих домаћинстава, претежно у Књажевац и његово приградско село Трговиште¹⁰, затим у Зајечар,

7 Упоредити: Инж. Орестије Крстић, *Планински и шумски пашњаци Југославије*, Институт за економику пољопривреде, „Минерва“, Суботица 1956, стр. 337, 339, 341 итд.

8 О ерозији тла у Заглавку има података у Станојевићевој антропогеографској монографији објављеној 1912, а то се установило и нашим теренским испитивањима.

9 Упоредити: Станојевић, *Заглавак*; Ј. Цвијић, о печалбарству као појави у југоисточним крајевима Србије, упоредити *Балканско полуострво*, књ. I, 200—201 и књ. II, стр. 135 и др.

10 Упоредити: Бранислав Којић, *Приградска села*, Глас ССХСIV Српске академије наука и уметности, Одељење друштвених наука 19, Београд 1975.

Бор, Минићево, Звездан, Грљан, Рготину, Мали Извор, Вратарницу итд., све у насеља Тимочке крајине. Подаци из непосредних испитивања у селима зајечарске и борске комуне, као и у њиховим градским насељима, посебно у Књажевцу и приградским селима, показују да је у овим пределима установљено 1971. године на хиљаде домаћинства која су пореклом из заглавских и буџачких села, поименично навођених уз податке о пореклу становништва.¹¹ Свакако да се тако велики број домаћинства пореклом из Заглавка и Буџака може објаснити тиме што су се породице некадашњих досељеника делиле, а касније — и породице њихове деце и унука. Бројка је свакако импозантна, али је карактеристично то што су одсељени становници по правилу остали у Тимочној крајини, којој припадају оба проучавана предела.¹² Као што смо приликом испитивања у селима могли сазнати, одсељавање становништва из заглавских села било је смишљено, уз припреме које су често трајале и више година, а састојале су се у томе што се, по правилу, један члан породице најпре запослио или је купљен плац за градњу куће, а породица остајала и даље у селу док се не сакупи довољно средстава да се кућа подигне. Често се најпре подигне једна зградаица у којој породица привремено станује док се главна кућа гради, а касније та прва зградаица служи као летња кухиња или помоћна зграда у домаћинству. У периферијској или приградској зони Зајечара и Књажевца, на пример, ови су досељеници формирали нова компактна насеља, често на принципу заједничког порекла из појединог села, што значи да су били у могућности да се међусобно потпомажу и на новом месту, да период адаптације у новој средини уопште лакше поднесу. Досељеници у Књажевац, Трговиште или које друго село у непосредној близини Књажевца и на посебан начин су се односили према имању и кући коју су у селу оставили, наиме, нису га продавали. Сматрам да није за занемаривање ни чињеница што је, на пример, Књажевац, примајући сеоске досељенике, истовремено доживљавао преображај као насеље и од некадашње варошице израстао у индустријско средиште. Стога се проблем прилагођавања градском животу досељеника са села, нарочито и с обзи-

11 Упоредити: Мирослав Драшкић, *Неки примери промене етничке структуре насеља у североисточној Србији у савременим друштвеним условима*, Симпозијум Етнолошко проучавање ... стр. 212, 214, 215 — 221, 223; исти аутор, *Насеља и порекло становништва и етнички процеси у општини Бор*, Гласник Етнографског музеја 38, Београд 1975, стр. 11 — 25; исти аутор, са Драгомиром Антонићем, *Записи о становништву у монографији Зајечар и околина*, Гласник Етнографског музеја 42, Београд 1978, стр. 82, 88.

12 Напомињемо да има одсељених становника Заглавка и Буџака и у другим крајевима, али је то незнатан њихов део. Непосредно после ослобођења, око 30 породица Заглавчана колонизовано је у Банатском Брестовцу, где их је испитивала др О. Младеновић, али их има и у неким бачким селима и северним селима београдске околине.

ром на сродне етничке карактеристике досељеног и затеченог становништва, овде не поставља у онаквој оштрини каква се јавља кад се становништво из сеоских, често планинских насеља досељава у високо урбанизоване градске центре. На примеру Књажевца можемо пратити, дакле, како се, упоредо с процесом имиграције становништва са села, које се запошљава у индустрији или другим делатностима, и само насеље трансформише у индустријско средиште.

Вратимо се опет сезонском запошљавању становника планинских села Заглавка и Буцака, које траје све до данас, упоредо са процесом исељавања становништва. У првим послератним годинама, па и касније, по правилу су то биле организована сезонске миграције. Представници пољопривредних радних организација из Војводине (некадашња државна пољопривредна добра), у непосредном договору са локалним властима у заглавским селима, организовали су одлазак, с јесени, често и по 400 радника, у Војводину на брање кукуруза; плаћање је било у природи: по завршеном послу стотине вагона кукуруза стизало је у заглавска села.¹³ Ишло се такође и у време кампање шећерне репе, у војвођанске и славонске шећеране; с пролећа се одлазило и на грађевинске радове, широм земље, обично у мањим групама. И то траје деценијама, на устаљени начин и устаљеним путевима све до данас, јер је такав сезонски рад по земљи представљао начин њихова живота, схватан као такав. Чини се да је оваква печалбарска традиција у селима Заглавка и Буцака била у извесном смислу брана од запошљавања у иностранству, што примећујем да је карактеристично и за остале наше печалбарске крајеве. Према подацима пописа становништва из 1971. године, постотак активних радника на раду у иностранству из Заглавка и Буцака, као и из других печалбарских крајева Србије био је незнатан о чему сам писала у другом раду.¹⁴

3. — Као што се из изложенога може наслутити, а то ћемо поткрепити и неким нумеричким подацима, после једног периода развика и напретка насеља и становништва Заглавка и Буцака, отприлике до краја прошлог века, настаје раздобље опадања становника, најпре постепеног, затим све интензивнијег, што се за период од 1948. до 1971. године може видети из следећих података: изузев једног заглавског насеља, Трговишта, повољног географског положаја у долини Тимока и на путу од Књажевца према Пироту, у непосредној близини Књажевца¹⁵, са

13 Из теренских записа сачињених у свим заглавским селима. Ипак нека планинска села, као Причевац, Папратна, Дејановац давали су највише оваквих сезонских радника.

14 Миљана Радовановић, *Традиционално наслеђе и савременост и нека питања примењене етнологије*, Симпозијум Етнологско проучавање... стр. 20

15 Бранислав Којић, нав. дело

којим се као насеље и спојило, јер куће леже у непрекидном низу с обе стране пута развитком периферијског дела Књажевца на месту завном Дубрава, у свим осталим селима становништво је опало. Особито је опадање броја становника велико у планинским селима Заглавка и Буцака, и то: у три насеља становништво је опало за око 80% у периоду од 1948. до 1971, у 14 насеља — за око 40—60%, итд., док је само у осам насеља становништво опало за приближно 20%.¹⁶ Практично, то на терену изгледа тако што у буџачким селима, разбијеним по махалама, неких махала уопште више нема, исељеници су куће разградили и материјал пренели да граде нове куће.¹⁷ Међутим, у заглавским селима запажено је нешто друго, и ново, особито при исељавању становништва у оближњи Књажевац или његова приградска села, пре свега Трговиште: досељеници подигну кућу у граду, али задржавају имање и кућу и у селу, ту борове лети, ту запослени из града привређују у време годишњих одмора, спремају дрва за зиму, косе ливаду, помажу својима старијима у време пољских радова. Тако настаје појава да ти нови становници града имају у селу не викендицу већ кућу за одмор и допунско привређивање. Такви међусобни породични и сроднички односи становништва у заглавским селима и њихових одсељених сродника, чији су корени у још увек свеже очуваним одликама традиционалних сродничких односа, задобијају знатну улогу и у неким новим појавама у овом планинском подручју. У току последњих 5—6 година, организованом друштвеном акцијом коју је покренуо књажевачки индустријско-прехрамбени комбинат „Дервин“, настаје прави преокрет у заглавским и буџачким планинским селима. Уосталом, свесном друштвеном делатношћу, акцијом за заустављање ерозије тла у Заглавку која траје више од две деценије, такође је учињен преокрет. (Тој акцији је свакако погодовало то што је, услед исељавања становништва, земљиште склоно ерозији било препуштено мировању, па је природно да лакше могла да успостави своју равнотежу). У већем делу заглавских села ерозија тла је успешно заустављена пошумљавањем¹⁸ (нове багремове и борове шуме) али и самониклим биљем.¹⁹ Изглед заглавског пејзажа дубоко је измењен, не само новим шумским површинама већ и новинама у намени пољопривредних површина увођењем нових култура јагодичастог воћа (малине, купине, боровнице), уз непосредну стручну и другу помоћ

16 Извор: Попис становништва и станова 1971, Становништво књ. VII, 17 У буџачком селу Татрасници особито упадљиво залажена таква ситуација.

18 Заглавско становништво је такође у сезонском раду на пошумљавању, у књажевачком предузећу које су популарно звали „Ерозија“, налазило неке изворе прихода.

19 Подаци из теренских бележница из 1978/1979. када сам такође вршила истраживања заједно са О. Младеновић, која је претежно проучавала појаве из духовне културе тог становништва.

Цервина.²⁰ Тај Цервинов подухват отворио је неслућене могућности овом планинском подручју, регенерисању локалног привређивања у селима, које становништву доноси високе зараде. При том не треба заборавити да су нека заглавска села до најновијег времена била чак и без локалних колских путева (саобраћало се саоницама или пешке) и без електричне енергије. На пример, село Причевац²¹ се прво и најшире, са приближно 90% својих домаћинстава укључило у акцију стварања малињака за потребе Цервина, али је први услов да се малињаци могу искористити био — да се изгради пут до Причевца, у дужини од 4 km, па је то и урађено тако, што је Цервин дао механизацију, а људи из Причевца свој рад, добровољном акцијом. Мада је неједнако учешће броја домаћинстава по појединим селима која су прихватила гајење јагодичастог воћа, чињеница је да су сва села Заглавка и Буцака обухваћена овим видом удруживања индивидуалних земљорадника и предузећа Цервин.²² Остваривање Цервиновог произвођачког програма путем удруживања са индивидуалним земљорадницима брдско-планинског подручја Заглавка и Буцака има вишеструки значај. Кад се ове чињенице, непобитно утврђене на терену, а у више махова објављиване и у дневној штампи²³, посматрају у контексту већ познатих чињеница о иселјавању становништва из ових предела, особито млађег, поставља се питање шта је све допринело да се Цервинов подухват могао, особито у једном делу заглавских села, тако успешно реализовати. Одговор, чини ми се, налазимо делимично у већ поменутом позитивном традиционалном наслеђу чувања и одржавања веза међу Заглавчанима, било да су остали у својим селима, било да су се одселили из њих.²⁴ Одсељени Заглавчани, у ствари, Заглавак као своју ностојбину и некадашње станиште, никада нису потпуно напустили. У овој ситуацији кад су се отвориле перспективе коришћења природних планинских потенцијала, млађи из града су итекако помогли старијима који су остали у селу, и да се одлуче на новине, а и у самом непосредном производном раду који у одређеном моменту, неколико

20 Према подацима добијеним у Цервину, његов програм удруживања земљорадника на читавој територији општине Књажевац обухватао је различите произвођачке делатности, укључујући и сточарство, и у томе је успео, покривајући сва села општине изузев једног, каква је била ситуација 1979. Но за наша подручја из тога програма било је у средншту увођење култура јагодичастог воћа.

21 Подаци су из теренских проматрања. Године 1978. село Балинац, на пример, још није било електрифицирано.

22 Причевац предњачи према другим селима, али је у већини села гајење јагодичастог воћа прихватило 20—30% домаћинстава.

23 „Политика“ 1978, бројеви од 9, јула, 11. децембра итд.

24 На терену је забележено да у време брања малина добу из града. Чак и они одсељени у Београд планирају своје одморе за те дане, и то и синови и одрасли унуци, и деца; сви помажу, а испомажу се и у селу међусобно, радећи „на мобу“.

дана у години, тражи крајње организовано ангажовање — у време бербе малина, која се мора обавити тачно и на време. Такви обичаји и начин живота у заглавским и будачким селима за сада свакако не значе да ће исељавање бити заустављено. У ствари, из анкете у Причевцу сазнајемо да од приближно 60 домаћинстава у 1978. години, само 7 нису имала подигнуту кућу или купљени плац за градњу куће изван села. Али тада смо такође сазнали да и они који имају кућу у граду, не напуштају Причевац, јер иако је у граду кућа тог домаћинства, тамо је само један део породице, ожењени син или удата кћер. За наша посматрања у овој прилици било је значајно видети како, у сплету различитих дејстава субјективних и објективних чинилаца, брдско-планинско подручје књажевачке општине, у пределу Заглавка и Буцака, улази у нову фазу антропогеографских кретања, чија су последица — нове просторно-демографске појаве и промене у савремено доба.

DEPEUPLEMENT ET CHANGEMENTS SPATIO-GEOGRAPHIQUES ET
DEMOGRAPHIQUES DANS LA PARTIE MONTAGNEUSE DE LA
COMMUNE DE KNJAZEVAČ

par M. Radovanović

R é s u m é

Sur la base des matériaux d'archives, des résultats de recherches anthropogéographiques, faites sur le terrain et des données statistiques, dans la présente communication est exposé le cours des processus des changements spatio-géographiques et démographiques qui se sont produits dans la partie montagneuse de la commune de Knjaževac au cours de neuf décennies (1890—1980), avec un aperçu spécial des relations entre le dépeuplement, caractéristique de cette région, et les changements susmentionnés. On y a, en outre, examiné et présenté les conditions et les facteurs du dépeuplement aussi bien que de ces changements mêmes, à savoir: facteurs sociaux, économiques, historiques, géographiques et ethniques. De l'action de ces facteurs, différente en différentes périodes historiques, ont résulté les caractéristiques spatio-démographiques actuelles de la partie montagneuse de la commune de Knjaževac, fondamentalement différentes de celles qui y existaient dans les années cinquante de notre siècle et ces traits caractéristiques, les premiers aussi bien que les derniers, montrent également une profonde différence par rapport à ceux de la fin du dernier siècle.

Les considérations analytiques se rapportent aux 36 agglomérations rurales de deux régions de la commune de Knjaževac, portant depuis les temps anciens les noms de Zaglavak et de Budžak.

